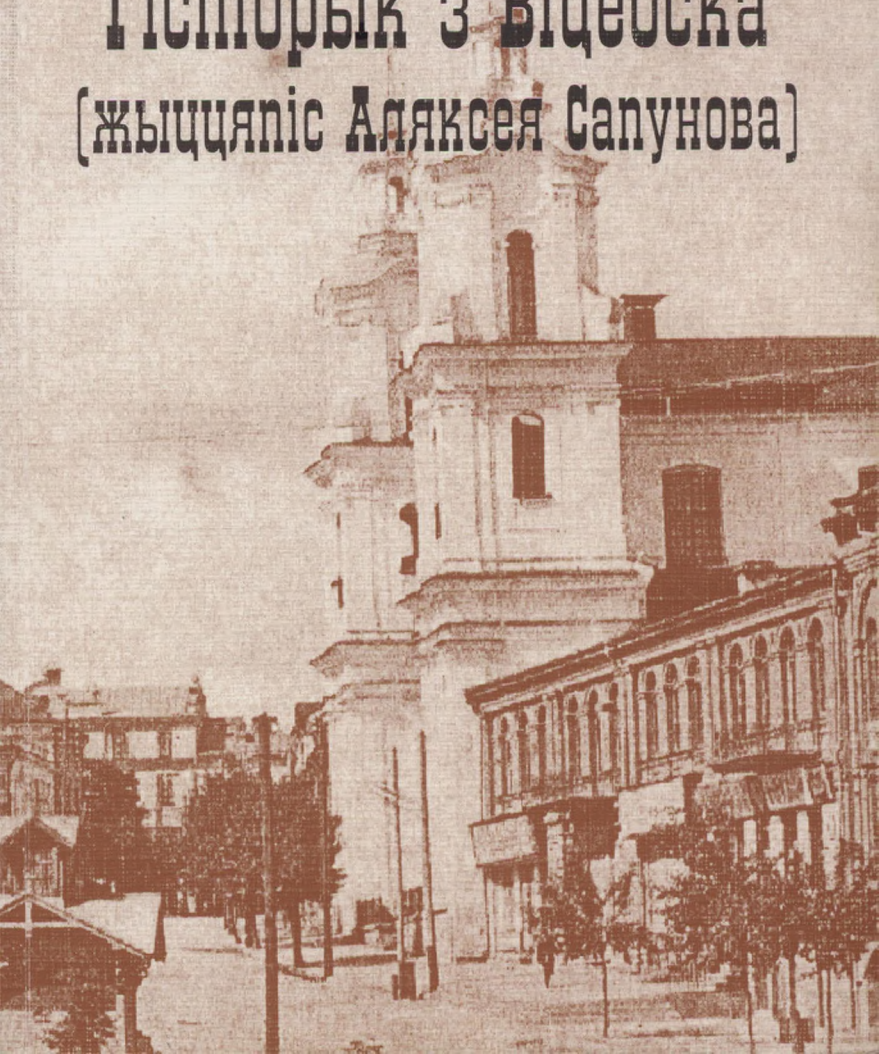

Людміла Хмяльніцкая

Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова)

Бібліятэка часопіса
«Беларускі Гістарычны Агляд»

Аляксей Сапуноў (1852—1924)

Людміла Хмяльніцкая

Гісторык з Віцебска

жыццяпіс
Аляксея Сапунова

Мінск
«Энцыклапедыкс»
2001

УДК 947.65 «18/19» + 930.1 (476.5)(092)
ББК 63.3. (4 Бел)
Х66

Серыя: Постаці

Навукова-рэдакцыйная рада серыі:

Георгі Галенчанка, Янка Запруднік,
Вітаўт Кіпель, Алег Латышонак,
Адам Мальдзіс, Яўген Мірановіч,
Юры Туронак, Лявон Юрэвіч.

Каардынатар: Генадзь Сагановіч

Хмяльніцкая Л.

Х66 Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова). — Мінск: „Энцыклапедыкс“, 2001. — 256 с. (Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд“)

ISBN 985-6599-23-7

У кнізе ўпершыню асветлены жыццё і творчасць знакамітага беларускага гісторыка і краязнаўцы Аляксея Парфенавіча Сапунова (1852—1924), аўтара археаграфічнага зборніка «Віцебская даўніна» і шмат якіх іншых выданняў па гісторыі Віцебшчыны. Факты яго біяграфіі падаюцца на фоне гістарычных падзей таго часу.

УДК 947.65 «18/19»+930.1 (476.5)(092)
ББК 63.3. (4 Бел)

ISBN 985-6599-23-7

© Людміла Хмяльніцкая
© Беларускі Гістарычны Агляд

Вытокі

Аляксей Парфенавіч Сапуноў нарадзіўся 15 сакавіка 1852 г.¹ у мястэчку Ёсвяты, якое паводле тагачаснага адміністрацыйнага дзялення належала да Суражскага павета Віцебскай губерні і з'яўлялася прыватнай уласнасцю сапраўднага стацкага саветніка і кавалера Аляксандра Міхайлавіча Пацёмкіна. Адно з самых старажытных паселішчаў Віцебскай губерні, вядомае па летапісных крыніцах з 1020 г., мястэчка маляўніча раскінулася на берагах возера Ёсвяты і рэчкі Ёсвятчы. Знаходзілася яно на паштовым тракце, які злучаў Віцебск з Вялікімі Лукамі. У 1772 г. імператрыцай Кацярынай II мястэчка было «пожаловано» генерал-пракурору князю Аляксандру Вяземскаму і з таго часу шмат разоў пераходзіла з рук у рукі саноўных расійскіх вальможаў.

¹ У літаратуры пра Сапунова даволі распаўсюджаны іншы год ягонага нараджэння — 1851. Аднак я схільная прытрымлівацца 1852 г., на карысць чаго сведчаць як некаторыя архіўныя дакументы (напрыклад, уласнаручныя анкеты А.П.Сапунова з фондаў Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці (ф.204, воп.1, спр.205, арк.22, 23)), так і ўскосныя дадзеныя (напрыклад, тое, што пад час вучобы ў трэцім класе гімназіі яму было 13 гадоў, а ў 1914 г. Е.Р.Раманаў віншаваў яго з 62-годдзем (Перапіска А.П.Сапунова з Е.Р.Раманавым // Віцебскі сшытак. 2000. №4. С.65)).

Найбольш распаўсюджаным заняткам мужчынскага насельніцтва Ёсвятаў быў старадаўні рачны промысел — сплаў вялікіх лодак з ільном, ільняным семем і хлебам, а таксама веснавы гон ракой Усвячай плытоў з бярвеннм і дрывамі да Суража. Яшчэ з канца XVIII ст. у мястэчку дзейнічала палатняная фабрыка генерал-маёршы Праскоўі Зубавай — прадпрыемства па тых часах досыць вялікае і заможнае (у 1823 г. на ім працавала 62 прыгонных селяніна)². Як адзначаў у сваіх нататках сярэдзіны XIX ст. генерал-маёр генеральнага штаба расійскай арміі Міхаіл Без-Карніловіч, ва Ёсвятах жылі таксама і гарбары, што займаліся вырабам скур, якія потым прадавалі пад час мясцовых кірмашоў (кірмашы ў мястэчку ладзіліся тры разы на год: на Купале, Спаса і 26 верасня ў дзень Св.Івана)³.

Аляксей Сапуноў нарадзіўся ў сям'і небагатага купца і сялянкі. «Бацька мой — купец 3-й гільдыі, маці — сялянка м.Усвяты Наталля Казлова. Продкі мае — і па бацьку, і па маці — сяляне і толькі дзед (па бацьку) выкупіўся на волю ў канцы 50-х гадоў. Выдатных людзей у родзе не было», — пісаў Сапуноў наконт свайго паходжання ў лісце, накіраваным ім у Пецяярбург 25 лютага 1913 г. у адказ на запыт вядомага гісторыка літаратуры Ся-

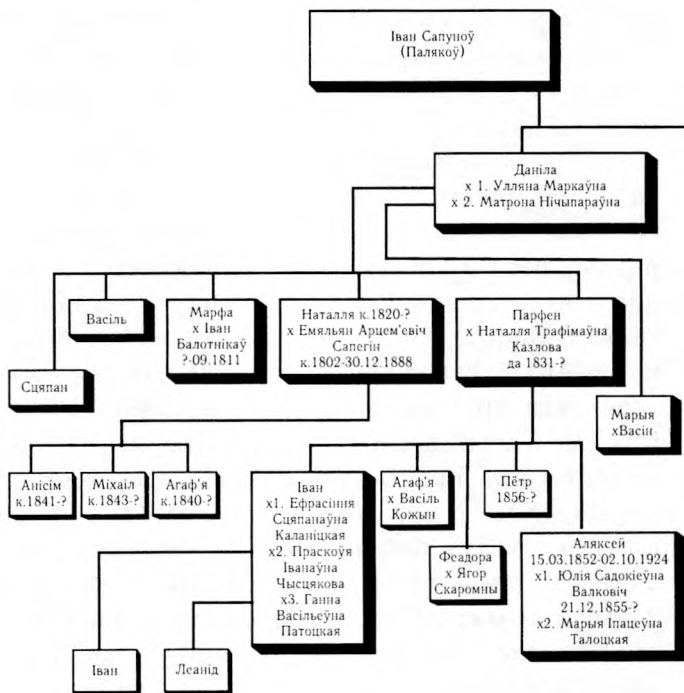
² Ведомость Департамента мануфактур и внутренней торговли о фабриках и заводах Белоруссии. 1823 г. // Белоруссия в эпоху феодализма. Т.3. Мінск, 1961. С.342.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.VIII. Часть 1. Витебская губерния. С.-Петербург, 1852. С.222.

мёна Афанасьевіча Венгерава, укладальніка шматтомавага «Крытыка–біяграфічнага слоўніка рускіх пісьменнікаў і вучоных»⁴. Магчыма, менавіта гэты запыт славутага расійскага бібліёграфа падштурхнуў віцебскага гісторыка больш шчыльна прыступіцца да вывучэння гісторыі свайго роду, да складання ўласнага радаводнага дрэва. Аднак, нягледзячы на ўсе намаганні, Аляксею Парфенавічу не ўдалося тады сабраць шмат звестак пра сваіх продкаў. Архіў Усвяцкай эканоміі, куды гісторык звярнуўся праз свайго родзіча жыхара Ўсвятаў Міхаіла Сапегіна і дзе спадзяваўся знайсці дакументы пра прыгонных сялянаў мястэчка, да пачатку XX ст. быў ужо амаль цалкам знішчаны некалькімі папярэднімі пажарамі⁵. Таму аднавіць свой радавод «па мячы» Сапунову ўдалося толькі да асобы прадзеда Івана Сапунова, а «па кудзелі» яшчэ менш — да дзеда Трафіма Казлова. Грунтуючыся на звестках сямейнага падання, Сапуноў у запісах свайго прыватнага архіва адзначыў, што сапраўднае прозвішча ягонага прадзеда з боку бацькі было не Сапуноў, а Палякоў, і што быў ён не карэнным насельнікам Усвятаў, а прыхаднем з Духаўшчыны — павятовага места суседняй Смаленскай губерні. Чалавек гэты ўвесь час соп, за што атрымаў ад сучаснікаў мянушку Сапун, якая пазней стала прозвішчам ягоных нашчадкаў.

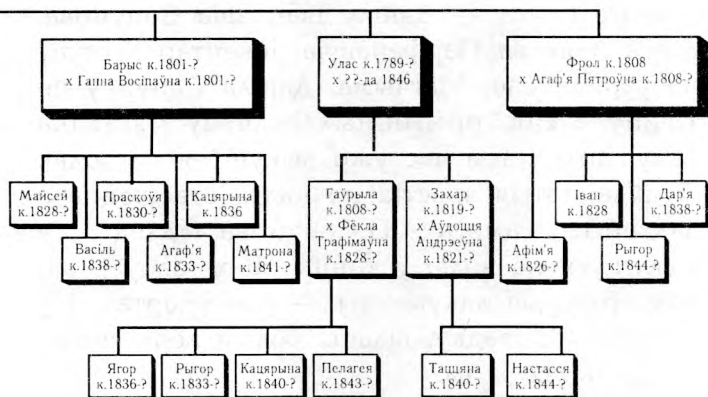
⁴ Віцебскі абласны краязнаўчы музей (далей — ВАКМ), КП 7285(1).

⁵ ВАКМ, КП 7285(1)/7.

Іван Сапуноў (Палякоў) меў чатырох сыноў — Данілу, Уласа, Барыса і Фрола, больш падрабязныя звесткі пра якіх мне пашчасціла адшукаць у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў інвентары маёнтка Ўсвяты за 1846 г.⁶ Маёнтак Усвяты апроч аднайменнага мястэчка ўключаў у сябе тады яшчэ 8 фальваркаў і 69 вёсак, і ў згаданы архіўны дакумент былі ўпісаны пасямейныя спісы прыгонных сялянаў памешчыка А.Пацёмкіна з па-

⁶ НГАБ, ф.2635, воп.1, спр.1638.

Радавод А.П.Сапунова «па мячы»

казаннем узросту кожнай асобы. Апрацоўка гэтай надзвычай важнай архіўнай крыніцы дала магчымасць значна пашырыць асабовы склад укладзенага Сапуновым уласнага радаводнага дрэва, а таксама ўдакладніць або вызначыць увогуле не вядомыя раней даты нараджэння асобных персаналіяў.

Аднак дакумент гэты не толькі ліквідаваў старыя пытанні, але і прымусіў паставіць новыя. У спісе сялянцаў мястэчка Ёсвяты знаходзім звесткі пра вялікія патрыярхальныя сем'і (што ўключалі ў свой склад і сем'і ўжо дарослых дзяцей) толькі трох сыноў Івана Сапунова:

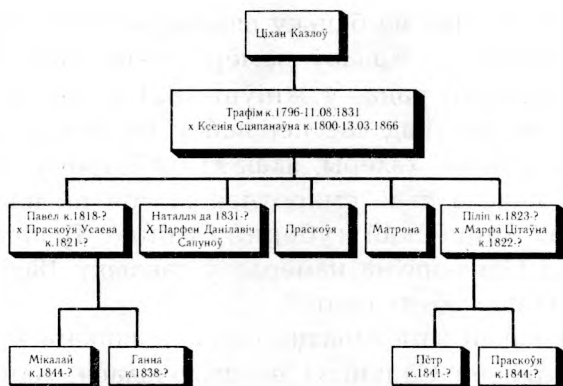
Уласа, Барыса ды Фрола. Дамы ўсіх трох братоў стаялі недалёка адзін ад аднаго на «вуліцы каля рынку»⁷. Аднак ніякіх звестак пра чацвёртага брата — Данілу Іванавіча Сапунова, дзеда Аляксея Парфенавіча, інвентар Усвятаў не ўтрымлівае. Магчыма, Даніла Сапуноў не трапіў у спіс прыгонных сялянаў мястэчка таму, што ў той час ужо выкупіўся на волю. Праўда, гэтыя звесткі не надта стасуюцца з дадзенымі самога А.П.Сапунова («дзед <...> выкупіўся на волю ў канцы 50-х гадоў»), аднак архіўныя дакументы — рэч упартая, і ў дадзеным выпадку, відаць, больш веры выпадае даць усё ж ім.

Як бы тое ні было, Даніла Сапуноў меў трох сыноў — Парфена, Васіля і Сцяпана — і дзвюх дачок — Наталлю і Марфу. Прафесійным заняткам гэтага пакалення роду стаў гарбарны промысел. У «Ведамасці заводам і фабрыкам Віцебскай губерні» за 1866 г. сустракаем звесткі пра гарбарныя заводы, адчыненыя ў мястэчку Ўсвяты купцамі 2-й гільдыі братамі Сапуновымі «Парфенціем і Васілём», а таксама селянінам-уласнікам Захарам Сапуновым (сынам Уласа)⁸.

Прадпрыемства бацькі Аляксея Парфенавіча было невялікае (разлічанае толькі на двух рабочых) і размяшчалася, хутчэй за ўсё, у тым жа доме, дзе жыла сям'я. Уражанні дзяцінства

⁷ НГАБ, ф.2635, воп.1, спр.1638, арк.239—240.

⁸ Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год. С.—Петербург, 1866. С.124.

Радавод А.П.Сапунова «па кудзелі»

пакінулі глыбокі след у душы Аляксея. Паводле ўспамінаў Мікалая Багародзкага, Сапуноў на працягу ўсяго свайго далейшага жыцця любіў пасыпаць дарожкі ў сваім садзе пахучай дубовай карой (якая, як вядома, выкарыстоўваецца ў працэсе вырабу скур). Пры гэтым ён заўсёды казаў сваім гасцям, што гэты пах яму родны і надта для яго здаровы⁹.

Пра сваю маці Наталлю Трафімаўну Сапуноў захаваў самыя цёплыя ўспаміны. Да канца жыцця ён зберагаў у сваім працоўным кабінце два яе партрэты¹⁰. Маці Аляксея Парфенавіча паходзіла з роду ўсвяцкіх сялянаў

⁹ Багародзкі М. А.П.Сапуноў і значэнне яго прац па даследаваньню Віцебшчыны // Віцебшчына. Пад рэд. М.І. Каспяровіча. Т.1. Віцебск, 1925. С.76.

¹⁰ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (далей — ДАВВ), ф.1947, воп.1, спр.11, арк.71.

Казловых. Пра яе бацьку вядома няшмат. Трафім Ціханавіч Казлоў памёр, пакінуўшы пяцёра дзяцей, рана, у жніўні 1831 г. на 35-м годзе жыцця пад час першай у Расійскай імперыі эпідэміі халеры, якая яшчэ ў траўні месяцы пачала сваё смяротнае шэсце па паселішчах Віцебскай губерні. Жонка Трафіма Ксенія Сцяпанаўна памерла ў сакавіку 1866 г. ва ўзросце 66-ці гадоў¹¹.

Вялікай заможнасцю сям'я ўсвяцкага купца Парфена Сапунова не вылучалася. Аднак бацька будучага гісторыка, па трапнай адзнацы Ё.К.Стукаліча, быў чалавекам, які цаніў «карысць адукацыі» і змог даць сваім дзецям добрае выхаванне¹². Пра лёс дзвюх дачок Парфена Сапунова — Агаф'і і Феадоры — цяпер не вядома нічога. Няшмат звестак захавалася і пра ягонага старэйшага сына Івана, які загінуў на Каўказе, трапіўшы ў правал пры ўзыходжанні на гару Машук¹³. Затое малодшы сын Пётр (прынамсі, як і сярэдні Аляксей) атрымаў універсітэцкую адукацыю, пасля чаго пэўны час працаваў выкладчыкам географіі і прыродазнаўства ў Віцебскай жаночай Марыінскай гімназіі¹⁴.

¹¹ ВАКМ, КП 7285(1)/7.

¹² Стукалич В.К. А.П.Сапунов. К 25-летию его ученой и литературной деятельности. Витебск, 1905. С.1.

¹³ Звесткі прыводзяцца паводле ўспамінаў Ефрасінні Міхайлаўны Плясковай (народжанай Сапуновай), якія былі запісаны аўтарам гэтага матэрыялу ў м.Усвяты 5 чэрвеня 1986 г.

¹⁴ Памятная книжка Витебской губернии на 1889 г. Витебск, 1889.

Як адзначаў А.П.Сапуноў у сваім ужо згаданым лісце да С.А.Венгерава, пачатковую адукацыю ён атрымаў «ва ўсвяцкай сельскай школе». Хутчэй за ўсё, пад назовам «сельская школа» ён меў на ўвазе народнае вучылішча, што існавала ва Ўсвятах з 1845 г. Прыходскі свяшчэннік навучаў у ім сялянскіх хлопчыкаў пісьму і закону Божаму, іншыя ж навукі выкладаліся асобным настаўнікам, што ўтрымліваўся за кошт Усвяцкай эканоміі¹⁵. Як успамінаў А.Сапуноў, навучанне ў вучылішчы «ішло ў царкоўным духу, аднак апроч закона Бога і чытання царкоўна-славянскіх кніг мы дастаткова добра ведалі і арыфметыку, якую талкова выкладаў дыякан»¹⁶.

Пройдзе паўстагоддзя, і спецыяльным рашэннем Сената, датаваным 31 сакавіка 1911 г., унук прыгонных сялянаў мястэчка Ўсвяты Аляксей Сапуноў будзе прызнаны ў патомнай дваранскай годнасці з правам унясення ў трэцюю частку дваранскай радаводнай кнігі Віцебскай губерні¹⁷. Талент і працавітасць вучонага, яго актыўная грамадская пазіцыя будуць належным чынам адзначаны. Аднак усё

¹⁵ НГАБ, ф.2635, воп.1, спр.1638, арк.9.

¹⁶ ВАКМ, КП 7285(1)/7.

¹⁷ У трэцюю частку радаводных кніг уносілася выслужанае на грамадзянскай службе дваранства. Асабістае дваранства ў Расійскай імперыі надавалася пры дасягненні 9-га класа «Табелі аб рангах», патомнае — 4-га класа (сапраўдны стацкі саветнік). Арыгінал пасведчання аб наданні А.П.Сапунову патомнага дваранства захоўваецца ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея (КП 7285/3).

гэта прыйдзе значна пазней. А пакуль што, сабраўшы нешматлікія рэчы хлопчыка, бацька павёз Лёшу па навуку ў губернскі Віцебск, у мясцовую мужчынскую Аляксандраўскую гімназію. Ішоў 1862 год.

У губернскай гімназіі

Віцебская мужчынская Аляксандраўская гімназія размяшчалася на той час у двухпавярховым мураваным будынку на рагу Саборнай вуліцы і Гімназічнага завулка (сучасныя вуліцы Крылова і Політэхнічная), побач з праваслаўным Успенскім саборам. На час заканчэння Лёшам Сапуновым першага класа гімназіі прыпалі рэвалюцыйныя падзеі, звязаныя з паўстаннем 1863 г. Па ўспамінах сучаснікаў, яшчэ на пачатку года польскае насельніцтва Віцебска пачало насіць жалобную вопратку, выкарыстоўваць у сваім убранні рэвалюцыйную сімволіку, спяваць у касцёлах і дамах гімны аб вызваленні Польшчы. 17 красавіка 1863 г. некалькі чалавек, у асноўным маладыя канцылярскія чыноўнікі і гімназісты, пакінулі горад і паспрабавалі далучыцца да паўстанцкіх фармаванняў у губерні¹⁸. Іх, праўда, хутка зловілі, аднак гэтая падзея паспрыяла ўвядзенню ў Віцебску ваеннага становішча. Пасля навядзення ўладамі адпаведнага парадку 17 гімназістаў і 4 вучні каморніцка-таксатарскіх класаў пры гімназіі за ўдзел у рэвалюцыйных

¹⁸ Сярод іх быў і беларускі паэт Элегі Францішак Карафа-Корбут (псеўданім Вуль), што пакінуў горад разам з жонкай, бацькам, маці і малодшым братам Вільгельмам, вучнем пятага класа Віцебскай гімназіі. Пра гэта гл. у кн.: Пачынальнікі. Укладальнік Г.Кісялёў. Мінск, 1977. С.262—264; 368—376.

падзеях былі выключаны з ліку навучэнцаў. Дзеля таго, каб перасцерагчы ад «злачынных захапленняў» маладое пакаленне і спрасціць нагляд за ім, загадам галоўнага начальніка Паўночна-Заходняга краю, сумна вядомага М.М.Мураўёва-вешальніка, у гімназіі былі ўведзены падпіскі і паручыцельствы для вучняў рыма-каталіцкага веравызнання. Той з гімназістаў, хто не мог падаць такой падпіскі, падлягаў выключэнню¹⁹.

У рэвалюцыйных падзеях 1863 г. Лёша Сапуноў не ўдзельнічаў. Прычынай таму было перш за ўсё ягонае малалецтва і строгае выхаванне ў набожнай праваслаўнай сям'і. Пазней ён успамінаў: «У гімназіі мы толькі вучыліся, аб палітычных і грамадскіх пытаннях мы ніякага ўяўлення не мелі; ні газет, ні часопісаў не чыталі, мы амаль што і не бачылі іх»²⁰.

Пры Віцебскай гімназіі існавалі спецыяльныя вучнёўскія кватэры, а таксама канвікт (інтэрнат) Гільзена-Шадурскіх. Аднак бацька палічыў за лепшае ўладкаваць Лёшу на прыватнай кватэры ў сваіх знаёмых. Пад час вучобы ў другім класе гімназіі хлопчык жыў у наглядчыка Струшы ў доме Ліксо на Заручаўскай вуліцы, у трэцім і чацвёртым класах — на кватэры ў бухгалтара Платона Іванавіча Лявіцкага²¹.

Захаваўся наступны славесны партрэт Лёшы Сапунова, унесены ў пасведчанне вучня

¹⁹ Сапунов А.П. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. Витебск, 1884. С.72—73; 161—162.

²⁰ ВАКМ, КП 7285 (1).

²¹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.186, арк. 4; 24 адв.; 46 адв.

трэцяга класа гімназіі: «Гадоў 13, рост 2 аршыны, твар белы, валасы светла-русыя, бровы русыя, вочы блакітныя, нос і рот памяркоўныя, падбароддзе круглае»²². Яскрава вызначаны этнічны тып беларуса — дададзім мы ад сябе.

«Мілы Лёша! <...> Старайся вучыцца і паводзь сябе як мага больш сціпла», — наказваў бацька сыну ў сваім лісце з мястэчка Ўсвяты ад 12 верасня 1865 г.²³. І хлопчык, асабліва ў першыя гады вучобы, вельмі стараўся апраўдаць бацькаў давер. Дзякуючы выказаным поспехам у навучанні па выніках заканчэння другога класа гімназіі ён быў вызвалены ад іспытаў па ўсіх прадметах, апроч рускай і славянскай моваў²⁴. Толькі адну адзнаку «здавальняюча» — па алгебры, якая, відаць, пачала давацца з цяжкасцю — побач з паўсюднымі «добра» і «выдатна» меў хлопчык у пасведчанні за трэці клас²⁵. Аднак у чацвёртым класе поспехі Лёшы ў навучанні значна пагоршыліся. Здавальняючыя адзнакі па выніках года ён атрымаў ужо не толькі па цыкле матэматычных навук (арыфметыка, алгебра, геаметрыя і трыганаметрыя), але і па французскай, нямецкай ды лацінскай мовах. Рашэннем педагагічнага савета гімназіі Аляксея Сапунова вырашана было перавесці ў наступны клас толькі «по снисхождению»²⁶.

²² ВАКМ, КП 7285 (3).

²³ Тамсама.

²⁴ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.208, арк. 71—72; 91.

²⁵ ВАКМ, КП 7285 (3).

²⁶ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.194, арк. 65.

Пра некаторыя свае хлапечыя забавы і гімназічныя свавольствы А.Сапуноў узгадваў у больш позні час, калі чытаў лекцыі студэнтам Віцебскага аддзялення Маскоўскага археалагічнага інстытута і згадваў свае паводзіны ў якасці адмоўнага прыкладу. Так, ён прызнаваўся, што ў малодшых класах гімназіі неаднойчы разам з малалетнімі архірэйскімі пеўчымі лазіў у архіў Полацкай духоўнай кансісторыі, што знаходзіўся ў адным з пакояў архірэйскага дома, дзверы якога не зачыняліся на замок. Мэтаю гэтых набегаў было здабыццё паперы, з якой потым майстраваліся паветраныя змеі. «Папера з пячаткамі цанілася намі вышэй: мы таксама займаліся свайго роду сфрагістыкай. І колькі ж мы знішчылі гэтай паперы!» — са скрухай адзначаў навуковец²⁷. Сапуноў таксама ўзгадваў пра тое, што аналагічны лёс напаткаў і калекцыю мінералаў з 1500 прадметаў, якую ў 1814 г. Віцебскай гімназіі падараваў мясцовы купец Якаў Сімановіч. Экспанаты калекцыі, у ліку якіх былі і прылады працы каменнага веку, сабраныя галоўным чынам у Віцебскай губерні, былі размешчаны ў вітрынах, што стаялі ў калідорах гімназіі. Аднак вітрыны мелі дрэнныя зашчэпкі, і гімназісты, асабліва малодшыя, бесперашкодна бралі з іх усё, што падабалася. Гімназічнае начальства на разрабаванне калекцыі асаблівай увагі не звяртала. У выніку ад яе, як пісаў Сапуноў, «застаўся, здаецца, адзін успамін»²⁸.

²⁷ ВАКМ, КП 7295/14, арк.9.

²⁸ Тамсама, арк.10.

Навучанне ў гімназіі доўжылася сем гадоў. Пад час вучобы Аляксея ў шостым класе ў яго, відаць, памёр бацька, у выніку чаго сям'ю Сапуновых напаткалі цяжкасці матэрыяльнага характару. Пастановай педагагічнага савета ад 11 верасня 1867 г. Аляксею ў ліку іншых «малазабяспечаных вучняў гімназіі» было вырашана аказаць дапамогу ў памеры 15 рублёў²⁹. Аднак матэрыяльнае становішча сям'і працягвала быць такім цяжкім, што ў належны тэрмін не былі ўнесены грошы за навучанне Аляксея. Таму педсавет на сваім пасяджэнні 25 лістапада 1867 г. пастанавіў выключыць з гімназіі «вучня VI класа Сапунова Аляксея»³⁰. Відаць, грошы на аплату за навучанне пазней усё ж знайшліся, бо Аляксей працягваў займацца ў губернскай гімназіі. Праўда, пастановамі педсавета на працягу канца 1867 — вясны 1869 г. яму як «малазабяспечанаму вучню» яшчэ не аднойчы выдаткоўваліся стыпендыі і грашовыя дапамогі ў памеры 15, 20 або 50 рублёў³¹. З кастрычніка 1868 г. «вучню сёмага класа А.Сапунову» было дазволена займацца выкладаннем у прыватных дамах, што таксама давала магчымасць нейкім чынам вырашыць матэрыяльныя праблемы³².

Хто ж выкладаў у Віцебскай гімназіі пад час навучання ў ёй Аляксея Сапунова? Варта

²⁹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.207, арк.52.

³⁰ Тамсама, арк.66.

³¹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.207, арк.72 адв.; спр.210, арк.32, 38 адв.; спр.216, арк.8 адв.

³² НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.210, арк.36—36 адв.

адзначыць, што ў гэты час тут працавалі вядомыя для сваёй эпохі асобы. З 1866 да 1867 г. выкладчыкам малявання, чарчэння і чыстапісання ў гімназіі быў жывапісец Іван Трутнеў, які, з'ехаўшы з Віцебска, заснаваў у Вільні вядомую малявальную школу³³. На працягу 1865—1873 г. тут працаваў Павел Шэйн, знаны беларускі і рускі фалькларыст. Ён выкладаў гімназістам нямецкую мову, аднак ніякіх звестак пра ўзаемаадносіны Сапунова з вядомым этнографам мы не маем.

Што ж тычыцца гісторыі, то за гады навучання ў Віцебскай губернскай гімназіі Аляксей Сапуноў не набыў ні пэўных ведаў па гісторыі роднага краю, ні цікавасці да пытанняў мясцовай даўніны. Як ён прызнаваўся пазней, «ні ў гімназіі, ні ва універсітэце не чуў я пра Беларусь, быццам яе і на свеце не было. У гімназіі я вучыўся па геаграфіі Абадоўскага, дзе замест Чарнагорыі значылася Мантэнегра, замест старажытнарускага Халма — польскі Хелм і г.д., і г.д. Па гісторыі мы добра ведалі ўсіх Людвікаў, усіх Генрыхаў, усіх Карлаў, аднак зусім нічога не ведалі не толькі пра Беларусь, аднак і ўвогуле пра славян, а калі <...> у падручніку і траплялася нешта пра гэта, то заўсёды бязлітасна выкрэслівалася выкладчыкам як неістотнае»³⁴.

Віцебскую гімназію Аляксей Сапуноў скончыў у 1869 г. Нягледзячы на не надта добрыя

³³ Сапунов А.П. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии. С.120.

³⁴ ВАКМ, КП 7295/14, арк.23.

адзнакі ў атэстаце абітурыента, педагагічны савет на сваім пасяджэнні 23 чэрвеня 1869 г. вырашыў «мець на ўвазе» Сапунова «пры вызваленні скончэйшых курс вучняў за слуханне лекцый ва універсітэце», а таксама хадайнічаць перад папярочным акадэмікам аб наданні яму пасля паступлення ва універсітэт «стыпендыі Віленскай навучальнай акадэміі, якая прызначаецца для выхаванцаў гімназій Паўночна-Заходняга краю»³⁵. Гэта азначала, што ў выпадку паспяховай здачы экзаменаў Аляксей Сапуноў мог стаць казённакоштным студэнтам.

³⁵ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.212, арк.82 адв.; спр.216, арк.22—22 адв.

Універсітэцкія гады

У другой палове XIX ст. дзеці так званых разначынцаў — «людзей рознага чыну і звання», да ліку якіх належалі выхадцы з розных саслоўяў (купецтва, духавенства, мяшчанства, дробнага чынавенства і г.д.), ехалі па вышэйшую навуку пераважна ў больш дэмакратычны Маскоўскі універсітэт, на розных факультэтах якога працавалі і выкладчыкі—разначынцы. Найбольшай прыхільнасцю ў разначынцаў карысталіся медыцынскі, матэматычны і філалагічны факультэты. У моду пачала ўваходзіць рэальная адукацыя, а вивучэнне старажытных моваў (лацінскай і грэцкай) лічылася ўжо з'явай рэтраграднай.

Нягледзячы на найноўшыя павевы часу, у 1869 г. Аляксей Сапуноў паехаў паступаць ва універсітэт Пецярбургскі, дзе вучыліся пераважна дзеці дваранаў, і падаў дакументы на малапапулярны гістарычна—філалагічны факультэт. У сярэдзіне мінулага стагоддзя выпускнікі класічных гімназій мелі права паступаць ва універсітэты без экзаменаў, але 18 ліпеня 1869 г., якраз напярэдадні паступлення Аляксея, выйшла «Высочайшее повеление» для ўсіх выпускнікоў гімназій праводзіць «правярчныя іспыты».

У канцы 1860-х г. ва ўсім Пецярбургскім універсітэце было не больш за 1000 студэнтаў, а на гістарычна—філалагічным факультэце на

курсах займалася ўсяго толькі каля 40 чалавек. Вядомы рускі гісторык Ф.І.Успенскі паступіў у гэтую навучальную ўстанову на два гады раней за Сапунова і ў сваіх нататках згадаў, што «аўдыторыю філолагаў <...> паўтара дзесятка слухачоў рабілі <...> ужо надзвычай поўнай»³⁶. Аднак Аляксея, відаць, мода на адукацыю цікавіла значна меней, чым сама адукацыя, набыць якую ён мог цяпер толькі дзякуючы стыпендыі, атрыманай ад міністэрства народнай асветы.

Паводле статута 1863 г. у Пецяярбургскім універсітэце гістарычна-філалагічны факультэт складаўся з 11 кафедраў. Сярод выкладчыкаў зоркай першай велічыні лічыўся Ізмаіл Іванавіч Сразнеўскі, загадчык кафедры славяназнаўства, які апублікаваў шмат невядомых раней старажытнарускіх і старажытнаславянскіх пісьмовых помнікаў. І.Сразнеўскі быў адным з заснавальнікаў пецяярбургскай школы славістаў, галоўную ролю ў якой адыгралі ягоныя вучні Ў.І.Ламанскі, І.В.Ягіч і інш. Пад час вучобы Аляксея Сапунова ва універсітэце Ў.І.Ламанскі стаў кіраўніком ягонай навуковай працы.

Пра гады вучобы ў Пецяярбургу Сапуноў пазней успамінаў: «Ва універсітэце разумовы кругагляд наш значна пашырыўся. Мы чыталі ўжо і газеты, і часопісы, нават розныя забароненыя выданні чыталі. На гістарычна-філалагічным факультэце, на які я паступіў,

³⁶ Каган Ю.М. И.В.Цветаев. Жизнь, деятельность, личность. Москва, 1987. С.16.

выдатных прафесараў — за выключэннем В.Р.Васілеўскага³⁷, К.М.Бястужава–Руміна³⁸, У.І.Ламанскага — не было. Вядомы славіст І.І.Сразнеўскі быў ужо стары і на лекцыі прыходзіў толькі хвілінаў на дзесяць. Пра класікаў <...> і філосафаў лепш не казаць... У наш час можна было зусім вольна паслухаць лекцыі прафесараў і іншых факультэтаў. Карыстаючыся гэтым цудоўным звычаем, мы ахвотна наведвалі лекцыі праф. Градоўскага, Рэдкіна, Таганцава, Андрэеўскага, заходзілі нават у матэматычную аўдыторыю паслухаць знакамітага матэматыка П.Л.Чэбышава, заходзілі і да прыродазнаўцаў паслухаць Дз.І.Мендзялеева. Лекцыі гэтых свяцілаў зачароўвалі нас»³⁹.

Усё ж, думаецца, дзівіцца на адметныя навукі досвед і педагогічны талент Чэбышава ды Мендзялеева студэнту Аляксею Сапунову даводзілася не часта. Шмат часу займала падрыхтоўка да заняткаў, а на старэйшых курсах — і ўласная навуковая праца, якую ён праводзіў пад кіраўніцтвам Уладзіміра Іванавіча Ламанскага (1833—1914). Адчуваецца, што малады

³⁷ Васілеўскі Васіль Рыгоравіч — заснавальнік навуковага візантызнаўства. Пра яго гісторык Ф.І.Успенскі пісаў: «Я не ведаю нікога ні да Васілеўскага, ні пасля яго, хто б валодаў такімі магчымасцямі папулярываць сваю навуку».

³⁸ Бястужаў–Румін Канстанцін Мікалаевіч — займаўся распрацоўкай пытанняў крыніцазнаўства, што ў пэўнай ступені вызначыла твар пецябургскай школы гісторыкаў, якая склалася пад ягоным уплывам. На першы план ставіў патрабаванне вызначэння канкрэтных гістарычных фактаў на падставе іх крыніцазнаўчай праверкі. У 1865—1882 гг. выкладаў на кафедры рускай гісторыі.

³⁹ ВАКМ, КП 7285/1.

прафесар, які на той час ужо зрабіў сабе бліскучую кар'еру, аказаў значны ўплыў на свайго выхаванца, і таму пра яго варта сказаць асобна.

Прызнанне Ё.І.Ламанскага ў навуковым свеце адбылося вельмі рана. Ужо ў 1860 г. за сваю выпускную студэнцкую або, як тады яе называлі, магістарскую працу «Пра славянаў у Малай Азіі, Афрыцы і ў Іспаніі» ён атрымаў палавінную Дзямідаўскую прэмію — адну з найбольш прэстыжных навуковых узнагарод, якую прысуджала Пецярбургская Акадэмія навук⁴⁰. Такому поспеху ў значнай ступені садзейнічалі тыя выказаныя ў працы ідэі, якія пазней зрабілі Ламанскага буйнейшым апалагетам славянафільства і панславізму. У 1862—1864 г. ён зрабіў падарожжа па славянскіх землях, пасля чаго надрукаваў серыю нарысаў, у якіх выказаў думку пра адметнасць славянскага племя і ягонай асветы, а таксама неабходнасць аб'яднання ўсіх славянаў на падставе рускай мовы, якую лічыў агульнай для ўсяго славянства літаратурнай мовай. У 1865 г. ён атрымаў кафедру ў Пецярбургскім універсітэце і стаў настойліва даводзіць неабходнасць вывучэння славянаў у мэтах развіцця рускай самасвядомасці. Ягоня паслядоўнікі ў навучы стварылі цэлую школу славістаў і пазней кіравалі кафедрамі ў розных універсітэтах і духоўных акадэміях Расійскай імперыі⁴¹.

⁴⁰ Мезенин Н.А. Лауреаты Демидовских премий. Ленинград, 1987. С.122.

⁴¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т.XVII. С.—Петербург, 1896. С.288.

Аляксей Сапуноў —
выкладчык Віцебскай
гімназіі.
Фота 1876 г.
З фондаў ВАКМ.

Пад кіраўніцтвам У.І.Ламанскага Сапуноў заняўся складаннем каментароў да хронікі XI ст. пра балтыйскіх славянаў, напісанай Адамам Брэменскім. Гэта была дастаткова сур'ёзная праца, бо хроніка была на лацінскай мове і студэнту Сапунову давялося карпатліва працаваць і над яе перакладам. Выказаўшы відавочныя поспехі, цалкам апрацаваць хроніку да часу заканчэн-

ня універсітэта Аляксей не паспеў. Перашкодзіла нечакана выяўленая хвароба вачэй, якая пазней ператварылася ў памутненне крышталіка — катаракту.

У 1873 г. вучоба ў Пецярбургу была завершана. Аляксей Сапуноў разам са званнем кандыдата універсітэта атрымаў ад прафесара Ламанскага прапанову застацца для працы на кафедры. Аднак хвароба вачэй і абавязак адпрацаваць міністэрскую стыпендыю прымушалі вяртацца ў Віцебск. У небагатай валіцы новаспечаны кандыдат адвозіў з Пецярбурга рукапіс хронікі Адама Брэменскага з заўвагамі свайго настаўніка, а ў галаве — запычаныя ў яго ідэі, з якімі потым аказалася не так проста развітацца.

Першыя гады ў Віцебску

Стыпендыя міністэрства народнай асветы абавязвала Аляксея Сапунова адпрацаваць пэўны тэрмін у навучальных установах Віленскай навучальнай акругі. Займаючыся ва універсітэце, ён разлічваў у далейшым стаць настаўнікам гісторыі, аднак лёс распарадзіўся інакш. На час вяртання Аляксея з Пецярбурга ў Віцебскай гімназіі, адкуль яго накіравалі на вучобу ў сталіцу, была вакансія толькі выкладчыка старажытных моваў, якую ён і заняў згодна з распараджэннем папячыцеля Віленскай навучальнай акругі ад 31 жніўня 1873 г. з гадавым выпрабавальным тэрмінам. 10 ліпеня 1874 г. Пецярбургская навучальная акруга выдала Аляксею Сапунову пасведчанне за №4122 аб наданні яму звання настаўніка гімназіі з правам выкладаць гісторыю⁴². Аднак на працягу ўсяго тэрміну сваёй гімназічнай службы — амаль цэлую чвэрць стагоддзя — Сапунову так і давялося працаваць выкладчыкам класічных (лацінскай і грэцкай) моваў, толькі час ад часу чытаючы асобныя гадзіны па гісторыі. Такая праца маральнага задавальнення не прыносіла. Ва ўжо цытаваным лісце С.А.Венгераву Сапуноў пісаў: «Залішне дадаваць, што я далёка не захапляўся класіцызмам <...> у тым выглядзе, як гэта патрабавалася рознымі прадпісаннямі. Прадпісвалася ж зусім не чытанне класікаў, не вывучэнне іх вялікіх

⁴² НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.782, арк.77—85.

твораў, не — патрабавалася выключна „веданне“ граматыкі. Гэта неабходна было для перакладаў з рускай мовы на старажытныя, што і складала ўсю сутнасць школьнага класіцызму»⁴³.

Нягледзячы на першыя расчараванні, якія прынесла з сабой вяртанне ў губернскі Віцебск, даводзілася, тым не менш, думаць пра ўладкаванне свайго жыцця. Прыблізна праз год працы ў гімназіі малады настаўнік узяў шлюб з Юліяй Садокіеўнай Валковіч, дачкой колішняга гарадскога галавы. Юлія была крыху маладзейшая за Аляксея (яна нарадзілася 21 снежня 1855 г. у Віцебску)⁴⁴ і паходзіла з заможнай купецкай сям’і. Яе дзед, купец 1-й гільдыі Рыгор Валковіч удала гандляваў з Рыгай тытунём. Чалавек ён быў набожны, і калі ў 1858 г. у горадзе было прынята рашэнне ператварыць зачынены яшчэ на пачатку 1830-х г. трынітарскі касцёл у праваслаўную Пакроўскую царкву, усе неабходныя на гэтую справу выдаткі ён узяў на сябе⁴⁵. Ягоны сын, Садокій Рыгоравіч, выхаваны ў мясцовым базыльянскім вучылішчы, карыстаўся вялікай павагай сярод віцяблянаў, сведчаннем чаго было ягонае неаднаразовае абранне на грамадскую пасадку гарадскога галавы⁴⁶. Прозвішча Валковіч было досыць вядомае ў горадзе, нават адна з віцебскіх вуліц, размешчаная побач з Магілёўскай гандлёвай плошчай, насіла найменне Валковічава завулка.

⁴³ ВАКМ, КП7285/1.

⁴⁴ Тамсама.

⁴⁵ Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год. С.-Петербург, 1865. С.10, 253—255.

⁴⁶ Памятная книжка Витебской губернии на 1864 год. С.-Петербург, 1864. С. 275, 304.

Садокій Валковіч памёр у сярэдзіне 1860-х г., пакінуўшы ў спадчыну жонцы Варвары Паўлаўне і чатыром дочкам (Ганне, Кацярыне, Агаф'і і Юліі) досыць багатую спадчыну ў выглядзе нерухомай маёмасці, якая знаходзілася ў Віцебску і Полацку. Так, у Віцебску жанчынам належалі 13 лавак з зямлёй на Смаленскай гандлёвай плошчы, 6 мураваных лавак побач з будынкам гарадской думы, а таксама двухпавярховы мураваны дом на рагу Афіцэрскай вуліцы і Біржавай плошчы (сёння вуліцы Суворова і Маякоўскага)⁴⁷. Ганна Валковіч выйшла замуж за надворнага саветніка Пейкера, Кацярына — за патомнага ганаровага грамадзяніна Гільберта, Агаф'я — за губернскага сакратара Іосіфа Канюшэўскага, Юлія — за калезскага асэсара Аляксея Сапунова, які на той час па сацыяльнай лесвіцы ўзняўся ўжо на восьмую прыступку «Табелі аб рангах», што давала яму магчымасць мець асабістае дваранства. З Юліяй Садокіеўнай Валковіч Сапуноў пражыў многія гады, ад самага пачатку атрымаўшы з боку жонкі і яе сям'і істотную падтрымку ў сваіх навуковых пачынаннях.

Першыя гады працы ў Віцебскай гімназіі прымусілі Аляксея Сапунова расчаравацца не толькі ў сваёй настаўніцкай дзейнасці, але і ў якасці той падрыхтоўкі, якую ён атрымаў ва ўніверсітэце. Вялізны пласт гісторыі — гісторыі Беларусі, зямлі, на якой жыў ён і ягоныя продкі, паўстаў у святломасці маладога настаўніка суцэльнай *terra incognita*. З крыўдай і смуткам Сапуноў

⁴⁷ НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.4926, арк.494—502; спр.4951, арк.149—150; ф.3209, воп.1, спр.1252, арк.77—80, 88—89.

пазней пісаў: «Ва універсітэце па агульнай гісторыі цэлыя два гады слухалі мы праф. Баўэра пра Шмалькальдэнскую вайну ў Германіі, пра якую цяпер у мяне, апроч пустога гуку, не засталася ў галаве нічога. Але пра Беларусь <...> не чуў я ні слова за ўсе чатыры гады знаходжання ва універсітэце. Нават знакаміты акадэмік Васіль Рыгоравіч Васілеўскі, які на спецыяльных лекцыях па гісторыі прымушаў нас заглыбляцца ў гісторыю крыжовых паходаў па грэцкіх і лацінскіх крыніцах, і ён пра Беларусь не сказаў нам ні слова. А між тым, ён, які напісаў цудоўную гісторыю г.Вільні, ён, вядома ж, мог паведаміць слухачам нямала каштоўных звестак пра Беларусь. Але гэтага не здарылася. Чаму не здарылася — не ведаю»⁴⁸.

Абуджэнне ў Сапунова цікавасці да гісторыі роднага краю не было выпадковым. Гэта была ўжо, хутчэй, адзнака часу, калі многія прадстаўнікі мясцовай інтэлігенцыі пачалі вывучаць пытанні тутэйшай даўніны. Міхаіл Куцінскі ўжо праводзіў на Віцебшчыне свае археалагічныя даследы помнікаў старажытнасці і пачаў збіраць так шырока вядомую пазней калекцыю. Ксенафонт Гаворскі таксама ўжо раскапаў курганы ля Полацка і пачаў друкаваць дакументы па гісторыі Беларусі ў перыядычных выданнях. Сакратар Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта Аляксей Семянтоўскі звярнуўся да вывучэння статыстыкі, этнаграфіі, гісторыі і археалогіі краю. Этнаграфічнымі даследамі зацікавіўся настаўнік Віцебскай гімназіі Павел Шэйн, да якога

⁴⁸ ВАКМ, КП7295/14, арк.23—24.

пазней далучыліся Мікалай Нікіфароўскі і Еўдакім Раманаў. З 1871 г. Аляксандр Сазонаў, архіварыус Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актаў, пачаў выдаваць дакументы свайго архіва ў зборніках пад агульнай назвай «Гістарычна-юрыдычныя матэрыялы». Як бачым, на цаліку мясцовай гісторыі пакрысе пачалі з'яўляцца аратыя.

Да сур'ёзных самастойных заняткаў Аляксей Сапуноў падступіўся пасля таго, як на выпадковым факце пераканаўся, што універсітэт не даў яму не толькі дастатковых ведаў, але нават і належнай фармальнай падрыхтоўкі. Малады настаўнік быў уведзены ў сорам, калі не змог прачытаць старадаўні дакумент, напісаны скорапісам, які прынёс таварыш па службе ў настаўніцкі пакой гімназіі. Відаць, гэты выпадак стаў своеасаблівым Рубіконам, перайшоўшы які Аляксей ужо не мог задаволіцца існуючым станам рэчаў і ўзроўнем сваёй адукацыі.

«Калі я пачаў заняткі па гісторыі роднага краю, то папросту апынуўся ў безвыходным становішчы: з чаго пачаць? Якія ж крыніцы? Якія дапаможнікі? Ён нямала часу згублена было дарэмна ў пошуках, так бы мовіць, навобмацак таго, што было патрэбна», — узгадваў Сапуноў крыху пазней⁴⁹. На шчасце, адказ на пытанне «З чаго пачаць?» малады настаўнік знайшоў правільны — пачынаць трэба было з вывучэння дакументаў-першакрыніц. Тут нельга ўстрымацца ад цытавання вельмі вобразнага параўнання, якое зрабіў у сувязі з гэтым паплечнік Сапунова Мікалай Багародзкі. Ён пісаў, што малады даследчык

⁴⁹ ВАКМ, КП7295/14, арк.25—26.

«пачаў заняткі з чарнавое працы, з збірання й разбору матар'ялаў; лічачы, што не падрыхтаваўшы бярвенняў, нечага рабіць мастаку й вучонаму архітэктару, калі няма матар'ялу, да чаго яны маглі б прылажыць свае веды, дослед і штукарства»⁵⁰.

Так быў пакладзены пачатак рупліваму збіранню дакументаў па гісторыі Віцебшчыны, якія выяўляліся пад час бясконцых паездак у вольны ад службы ў гімназіі час у архіўныя ды бібліятэчныя сховішчы Масквы, Пецярбурга, Вільні, разбору архіўных папер розных казённых устаноў Віцебска. Так пачалося фармаванне ўласнай бібліятэкі, а таксама перапіска з архіварыгусамі, навукоўцамі ці проста прыхільнымі людзьмі, якіх можна было папрасіць зняць копію з патрэбнага архіўнага дакумента тады, калі ў самога даследчыка не было магчымасці ад'ехаць з Віцебска. Так пакрысе пачалі закладвацца цаглінкі ў падмурак яго будучай славы ў навуковым свеце і адначасова незадаволенасці гэтай дзейнасцю чынавенства ад асветы, якое такі занятак лічыла для настаўніка «постороннім» і расцэньвала не інакш, як «крадзеж казённага часу», называючы самога гісторыка небяспечным для таго часу словам «сепаратыст»⁵¹.

Аднак усе лаўры і церні яшчэ чакаюць даследчыка наперадзе. Пакуль жа Аляксей Сапуноў, аглядаючы стосы ўласных рукапісаў з копіямі архіўных скарбаў, якія па аркушы год за годам збіраюцца на пісьмовым стале, думае, што ж можна зрабіць з усім гэтым.

⁵⁰ Багародзкі М. Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэнне яго прац па даследаваньню Віцебшчыны // Віцебшчына. Т.1. С.76.

⁵¹ ВАКМ, КП7295/11, арк.33—35.

«Віцебская даўніна»

Першая публікацыя — нарыс пад назвай «Гістарычныя звесткі пра віцебскі замак» — у Сапунова з'явілася ў «Памятнай кніжцы Віцебскай губерні на 1881 год». Думку пра выданне асобнай кнігі па гісторыі Віцебска, якая складалася б з надрукаваных і невядомых раней дакументаў, Аляксею Сапунову падаў мясцовы доктар Карл Бергнер, з якім гісторык быў, відаць, у прязных сяброўскіх стасунках. Думка гэтая як мага лепш адпавядала памкненням самога гісторыка — падаць максімальную колькасць дакладных фактаў з гісторыі горада, звёўшы да мінімуму іх аўтарскую інтэрпрэтацыю.

Падбор дакументаў для свайго першага археаграфічнага зборніка Сапуноў пачаў з росшукаў у архівах мясцовых дзяржаўных устаноў. І пошук, трэба сказаць, прынёс плён. У архіве гарадской думы гісторык знайшоў копію «Віцебскага мыта» за 1605 г., а таксама «Перадатачны інвентар» горада 1667 г.; у Віцебскай губернскай чарцёжнай — «Ведамасць аб дваровых пляцах жыхароў Віцебска» за 1797 г.; у архіве крымінальнага і грамадзянскага суда — «Інвентар маёмасці архіепіскапіі Полацкай» 1618 г. Аднак сапраўдным скарбам для гісторыка стала гэтак званая «Кніга прывілеяў г.Віцебска», якая ў той час захоўвалася ў бібліятэцы губернскага статыстычнага камітэта.

Гісторыя з'яўлення гэтай кнігі была пэўным чынам звязана з тымі традыцыямі вольнасці, якімі на працягу амаль двух стагоддзяў карысталіся жыхары магдэбургскага Віцебска. Ужо прызвычаіўшыся атрымліваць ад чарговага манарха Рэчы Паспалітай канфірмацыйныя (пацвярджальныя) прывілеі на свае правы, віцябляне непрадбачліва перанеслі свае спадзяванні ў дачыненні да гэтай старадаўняй традыцыі і на спадчыннікаў расійскага трона. Страціўшы ў часы Кацярыны II магістрат як орган гарадскога самакіравання і не паспеўшы атрымаць сатысфакцыі ў хуткаплыннае цараванне Паўла I, віцебскія месцічы ўсклалі свае надзеі на «добрага імператара» Аляксандра I. У 1803 г. праз пасрэдніцтва віцебскага пракурора Манькоўскага ўсе арыгіналы старадаўніх грамат і прывілеяў былі адасланы ў Пецярбург міністру юстыцыі разам з хадайніцтвам аб захаванні за гараджанамі ўсіх тых правоў, што былі нададзены ім польскімі каралямі. Цяпер невядома, калі віцябляне зразумелі ўсю наіўнасць такога кроку і бессэнсоўнасць спадзяванняў на добрую волю тырана ў краіне, якая не мела ні ў мінулым, ні ў сучасным дэмакратычных традыцый. Адзіным вынікам гэтага ўчынку стала страта каштоўных для гісторыі горада дакументаў, якія згінулі недзе ў сталічных архівах. У Віцебску засталіся толькі копіі, што былі зроблены «па распараджэнні Віцебскага магістрата і ратушы» ў 1733 г. і перапісаны Сямёнам Зямковічам у

асобную кніжку, якая атрымала назву «Кнігі прывілеяў г.Віцебска» і захоўвалася спачатку ў гарадской думе, а з 1860-х г. — у бібліятэцы статкамітэта. Існаваў і яшчэ адзін спіс старадаўніх гарадскіх грамат, які быў зроблены ў 1758 г. Міхаілам Слаўскім. Яго, у сваю чаргу, скапіяваў у тым жа стагоддзі віцебскі мешчанін Аверка. Пазней так атрымалася, што спіс Слаўскага быў страчаны, а рукапіс Аверкі пад назвай «Хроніка г.Віцебска» захаваўся і ў часы Сапунова знаходзіўся ў зборы Віленскай публічнай бібліятэкі⁵².

Менавіта «Хроніка» Аверкі і «Кніга прывілеяў г.Віцебска» сталі для Сапунова асноўнымі крыніцамі для публікацыі дакументаў у першым томе зборніка, дасціпна названага аўтарам «Віцебская даўніна». Гістарычна-літаратурныя перыёдыкі з аналагічнай назвай ужо існавалі на той час у розных гарадах Расійскай імперыі, але на Беларусі Сапуноў ужыў яе першым. Гэта ўжо на пачатку ХХ ст. Еўдакім Раманаў пачаў выдаваць «Магілёўскую даўніну», Мінская царкоўна-археалагічная камісія — «Мінскую даўніну», Яўстафій Арлоўскі — «Гродзенскую даўніну». Відаць па ўсім, што гэтая назва стала «моднай», прыйшлася даспадобы як чытачам, так і выдаўцам.

Для паўнаты ўяўлення пра віцебскую гісторыю Сапуноў палічыў неабходным побач з упершыню апублікаванымі ім у кнізе дакументамі змясціць і тыя, што ўжо былі

⁵² Витебская старина. Т.І. Витебск, 1883. С.ХХІ.

надрукаваны раней. Гэты крок можна лічыць цалкам апраўданым, бо ўжо нават у часы Сапунова многія выданні, якімі ён карыстаўся, былі бібліяграфічнай рэдкасцю. Як вядома, час надае значнасць рэчам, прычым часцей нават большую за тую, што яны мелі сярод сваіх сучаснікаў.

Першы том «Віцебскай даўніны» выйшаў з друку ў 1883 г. «Отцы и братья! Оже ся где буду описал, или переписал, или недописал; чтите, исправливая Бога дела, а не кляните, занеже книги ветшаны, а ум молод недошел», — гэтыя словы Аляксей Сапуноў палічыў неабходным паставіць эпіграфам да сваёй кніжкі. Як бачым, малады навуковец, якому ішоў тады 32-гі год, з душэўным хваляваннем ставіўся да сваёй першай сур'ёзнай працы, якую ён выносіў на суд шырокага чытача і навуковай грамадскасці.

Пераважную большасць матэрыялаў тома складалі тэксты дакументаў, сабраныя ў тэматычныя рубрыкі («Граматы, прывілеі і інш.», «Віцебскае мыта», «Інвентары», «Летапіс г. Віцебска», дакументы, якія тычацца жыцця і дзейнасці Полацкага уніяцкага архіепіскапа Язафата Кунцэвіча, гісторыі Віцебскага Маркава манастыра, яўрэйскага насельніцтва Віцебска, вайны 1812 г. і інш.). Разгалінаваная структура працы, мэтай якой было як мага больш поўнае асвятленне віцебскай гісторыі, дазволіла ўвесці асобны раздзел з вытрымкамі тэкстаў з рускіх і літоўскіх летапісаў пра Віцебск, зрабіць пералік артыкулаў з «Поўнага

збору законаў Расійскай імперыі», якія тычацца горада і губерні, змясціць радавод полацкіх князёў, спісы віцебскіх князёў, кашталянаў, ваяводаў, настояцеляў манастыроў і інш., рознага кшталту статыстычныя табліцы і вялікія каментары з цытатамі з прац расійскіх і польскіх гісторыкаў. Апошні XII раздзел кнігі складаў напісаны Сапуновым «Гісторыка-статыстычны нарыс г.Віцебска», да якога ў прадмове да ўсяго тома аўтар заклікаў ставіцца «толькі як да заўваг, збольшага прыведзеных у сістэму». «Больш грунтоўная гісторыя Віцебска выйдзе пазней», — шчыра абяцаў ён чытачу⁵³. Забягаючы наперад, скажам, што, напісаўшы потым дзесяткі прац па гісторыі горада, Сапуноў так ніколі і не выдаў асобнай «грунтоўнай гісторыі Віцебска». У 1920-х г. ён падрыхтаваў да друку рукапіс гэтай працы, аднак надрукаваць яго ўжо не змог.

Асаблівай адметнасцю першага тома «Віцебскай даўніны» стала вялікая колькасць уведзеных аўтарам у тэкст ілюстрацый — факсіміль асобных дакументаў, пячатак, гравіраваных партрэты гістарычных асобаў і помнікаў архітэктуры, планы, карты, выкананыя нават у колеры геральдычныя выявы і інш. Такі падыход сведчыў пра асаблівае зацікаванне аўтара тэмай, комплексны падыход да яе асветлення і — непамерныя друкарскія выдаткі, якія цалкам спусташалі кішэню выдаўца. Друкаваў Сапуноў сваю «Даўніну» ў Віцебску. На

⁵³ Витебская старина. Т. I. Витебск, 1883. С. XXII.

адной са старонак тома знаходзім згадку пра тое, што «ўсе літаграфскія і амаль усе ксілаграфічныя працы выкананы ў Віцебску»⁵⁴. Перапляталася кніга, відаць, у розных месцах. На форзацы аднаго з экзэмпляраў мне трапілася аднойчы этыкетка з наступным надпісам: «Переплетное заведение А.Берсона в Смоленске». Каштаваў адзін том тры рублі і, зразумела, зрабіць выданне ўсяго накладу на гадавое жалаванне настаўніка гімназіі ў 2020 рублёў⁵⁵ было досыць складана. Фінансавую падтрымку на выданне тома Аляксей Сапуноў атрымаў ад аднаго чалавека — сваёй цешчы Варвары Паўлаўны Валковіч, словы шчырай падзякі якой ён выказаў у прадмове да кнігі.

Першы том «Віцебскай даўніны» напаткаў шумны поспех. Праца, якая выйшла ў правінцыі, была заўважана ў сталіцы і буйных навуковых цэнтрах імперыі. Водгукі на яе змясцілі вядомыя ў той час газеты і часопісы «Новое время», «Гражданин», «Киевская старина», «Санкт-Петербургские ведомости», «Русская старина», «Московские ведомости», «Правительственный вестник», «Русь», «Крај», «Wiadomosci Bibliograficzne Warszawskie». Не менш важным для Сапунова было і тое, што вучоны камітэт міністэрства народнай асветы рэкамендаваў кнігу для набыцця ў фундаментальныя бібліятэкі сярэдніх навучальных устаноў Віленскай і Варшаўскай навучальных

⁵⁴ Витебская старина. Т.І. Витебск, 1883. С.ХХІІ. С.664.

⁵⁵ Памятная книжка Виленского учебного округа на 1881/82 учебный год. Вильна, 1882. С.33.

акруг, а таксама «для выдачы ў якасці ўзнагароды вучням Віцебскай мужчынскай гімназіі і навучэнкам жаночай». Гэта азначала з'яўленне не толькі вельмі патрэбнай для аўтара магчымасці распаўсюджвання часткі накладу, але і афіцыйнае прызнанне карыснасці ягонай дзейнасці, і больш прыязнае стаўленне чынавенства ад асветы да заняткаў аўтара. Змены не прымусілі доўга сябе чакаць. Частка грошай на выданне двух наступных тамоў «Даўніны» (адпаведна 200 і 300 рублёў) была ўжо выдаткавана з казённых сумаў папячыцелем Віленскай навучальнай акругі М.А.Сергіеўскім, а выйшлі новыя кніжкі пад патранатам Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта, старшынёй якога з'яўляўся віцебскі губернатар князь В.М.Далгарукаў.

Пасля выхаду першага тома «Віцебскай даўніны» ў Сапунова склаўся план выдання ўсёй серыі. Абапіраючыся на ўжо зробленыя ў архівах напрацоўкі і свой досвед пра тое, адкуль і што яшчэ можна ўзяць, ён распланаваў змест наступных пяці тамоў кнігі. Другі том даследчык меркаваў прысвяціць гісторыі Полацка; трэці — Веліжа, Неўля, Дынабурга і інш. прыкметных у гістарычных адносінах мясцін Віцебскай губерні; чацвёрты — гісторыі войнаў Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ і Рэччу Паспалітай у XVI—XVII ст.; пяты — падзеі «ўз'яднання» уніятаў з праваслаўнай царквой у 1839 г. Зрэшты, у апошнім, шостым, томе гісторык планаваў змясціць уласны нарыс пад

назваю «Гістарычныя лёсы Віцебскай губерні», а таксама ўдакладненні, дапаўненні і ўказальнікі да папярэдніх пяці тамоў. Такі быў план, выконваць які давялося не надта паслядоўна і які Бог не даў давесці да канца.

Чарговая кніга «Віцебскай даўніны» выйшла з друку ў 1885 г. Гэта быў том пад нумарам IV, які, нягледзячы на адсутнасць двух папярэдніх, аўтар палічыў магчымым пусціць у свет. Па сутнасці, нумарацыя тамоў істотнага значэння не мела, бо сэнсава кнігі былі не звязаны як з папярэднімі, так і з наступнымі выпускамі. Том паўстаў нечакана для самога аўтара, бо, як пісаў Сапуноў у прадмове да яго, «выпадкова было сабрана дастаткова многа дакументаў, якія ахоплівалі ўсяго толькі 30-гадовы перыяд часу (17 гадоў царавання Іаана Грознага і 13 гадоў царавання Аляксея Міхайлавіча)». Не жадаючы расцярушваць па асобных тамах дакументы, што тычыліся адной тэмы, Сапуноў палічыў за лепшае надрукаваць іх пад адной вокладкай.

Больш за палову дакументаў IV тома «Віцебскай даўніны» складалі матэрыялы, знойдзеныя даследчыкам у Маскоўскім галоўным архіве міністэрства замежных спраў, якія раней нідзе не друкаваліся. Доступ да дакументаў архіва Сапуноў змог атрымаць дзякуючы садзейнічанню акадэміка Арыста Куніка, вядомага спецыяліста ў галіне расійска-скандынаўскіх і расійска-візантыйскіх адносінаў. У прадмове да IV тома малады навуковец вы-

казваў шкадаванне, што ні час, ні сродкі не дазволілі яму надрукаваць усе тыя дакументы па азначанай тэме, якія ён знайшоў у архіве.

Структура новага тома «Віцебскай даўніны», які складаўся з дзвюх частак, грунтавалася на ранейшым прынце — усе дакументы былі сабраны ў асобныя раздзелы і забяспечаны каментарамі. Асаблівую ўвагу звяртае на сябе раздзел пад назваю «Сказанні іншаземцаў—сучаснікаў», які ёсць і ў першай, і ў другой частках і па памеры займае амаль чвэрць усёй кнігі. Каб зрабіць даступнымі для чытача тэксты, напісаныя ў арыгінале на нямецкай, лацінскай і польскай мовах, Сапуноў зрабіў іх пераклады на рускую. Ён сам жа звяртаў увагу на недасканаласць перакладаў, адзначыўшы тую акалічнасць, што пры выкананні працы больш увагі аддаваў дакладнасці ў перадачы зместу, чым клопату пра прыгажосць мастацкага слова. Тым не менш, нават гэта не ўратавала тэксты ад шэрагу недакладнасцяў, выкліканых або незразумеласцю арыгіналаў, або памылкамі пры іх перапісванні (не ўсе кнігі гісторык мог атрымаць у сваё карыстанне).

У адрозненне ад папярэдняга, IV том пачынаўся з напісанага самім Сапуновым «Кароткага нарыса барацьбы Маскоўскай дзяржавы з Літвой і Польшчай у XVI—XVII ст.», які ў прадмове да ўсёй кнігі аўтар прасіў лічыць толькі пералікам асноўных падзей. Галоўнае прызначэнне нарыса, на думку аўтара, заклю-

чалася ў тым, каб быць «пуцяводнай ніткай у масе часта вельмі ўрывачных дакументаў»⁵⁶.

Друкаваўся IV том «Віцебскай даўніны» ў Віцебскай тыпа-літаграфіі Р.А.Малкіна, і «знешнасць выдання» па-ранейшаму турбавала ягонага аўтара. Здаецца, увесь магчымы ілюстрацыйны матэрыял, які можна было знайсці па тэме, Сапуноў змясціў на старонках сваёй кнігі. У мастацкім аздабленні тома гісторыку дапамагаў выпускнік Пецярбургскай Акадэміі мастацтваў Аляксандр Мінят, які на той час працаваў у мужчынскай гімназіі выкладчыкам малявання. І зноў выданне атрымалася выключна дарагім для выдаўца. Каб неяк вярнуць хоць частку ўкладзеных грошай, Сапуноў паставіў больш высокі кошт — па 6 рублёў за кожны з 500 паасобнікаў накладу. Аднак пакрыць усе выдаткі яму так і не ўдалося, бо кніжка не вельмі хутка раскуплялася.

Водгукі на IV том «Віцебскай даўніны» ў тагачаснай прэсе былі значна больш сціплыя. Нататка з'явілася ў адным толькі «Новом времени», затое праца гісторыка ацэнвалася ў ёй належным чынам. У публікацыі, у прыватнасці, былі такія словы: «На ўсім выданні ляжыць пячатка ведаў, ажыўленых сапраўды патрыятычнай любоўю да айчыннай даўніны»⁵⁷. Вучоным камітэтам міністэрства народнай асветы кніжка зноў была «одобрена» для фундаментальных бібліятэк сярэдніх навучальных

⁵⁶ Витебская старина. Т.IV. Витебск, 1888. С.III.

⁵⁷ Стукалич В.К. А.П.Сапунов. С.2.

устаноў міністэрства народнай асветы. А восенню 1885 г. з Масквы прыйшла прыемная навіна: 25 кастрычніка Сапунову было прысвоена званне сябры-спаборніка імператарскага Таварыства гісторыі і старажытнасцяў расійскіх пры Маскоўскім універсітэце.

Калі меркаваць па тэматыцы прац, якія Аляксей Сапуноў друкаваў у наступныя пасля выхаду IV тома «Віцебскай даўніны» гады на старонках «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцяў», гісторык актыўна рыхтаваў II і III тамы так шырока задуманага раней выдання. Публікацыі, змешчаныя ў галоўнай (і адзінай на той час) газеце губерні тычыліся асобных момантаў з гісторыі Полацка, Неўля, Веліжа, Себежа, так званых Інфлянтаў (зямель усходняй Прыбалтыкі).

Аднак чарговым выдадзеным томам стаў V, прысвечаны рэлігійнай гісторыі краю. Такі нечаканы на першы погляд крок даследчыка меў пад сабой пэўныя падставы. V том «Даўніны» выйшаў з друку ў 1888 г., якраз напярэдадні пампозна адзначанага ў Паўночна-Заходнім краі 25 сакавіка 1889 г. 50-годдзя «ўз'яднання» уніятаў з праваслаўнай царквой. У перадюбілейны час, вядома ж, заахвочваліся ўсялякія заняткі, якія тычыліся гісторыі Полацкай епархіі. Аляксей Сапуноў, чалавек глыбока веруючы, лічыў проста сваім абавязкам зрабіць належную сустрэчу юбілею. Да таго ж, матэрыял для новага зборніка, што называецца, доўга шукаць не даводзілася. У Віцебску тады захоўваўся амаль што зусім не

разабраны архіў Полацкай духоўнай кансісторыі, які ўтрымліваў больш за 5 тысяч старадаўніх дакументаў. Добрым дадаткам да кансісторскага архіва маглі стаць і матэрыялы са сховішча Віцебскага губернскага праўлення (былога архіва генерал-губернатараў).

На гэты раз спрыянне ў даследчыцкай працы было выказана Сапунову і з боку епархіяльных уладаў, і з боку начальніка губерні князя В.М.Далгарукава, які для разбору дакументаў афіцыйна накіраваў у дапамогу гісторыку ягонага даўняга сябра і руплівага памочніка Міхаіла Вяроўкіна. Разбор кансісторскага архіва ішоў так паспяхова, а цікавых дакументаў было выяўлена так шмат, што Сапуноў ніяк не змог «убіцца» ў вызначаных сабой жа межы аднаго тома і запланаванай выдаць п'ятую кніжку «Даўніны» ажно ў трох частках. Для першай часткі ён падрыхтаваў дакументы самыя старадаўнія, з 1598 да 1772 г., якія трапілі ў архіў Полацкай духоўнай кансісторыі пераважна з уніяцкіх манастыроў і цэркваў. У другой частцы ён планаваў змясціць дакументы больш познія, з 1772 да 1839 г., у трэцяй — фондушы і інвентары розных цэркваў і манастыроў Полацкай епархіі.

Нам сёння застаецца толькі горка пашкадаваць, што V том «Віцебскай даўніны» быў выдадзены толькі ў адной-адзінай першай частцы. 476 упершыню надрукаваных дакументаў, з іх 89 прыведзены поўнаасцю, астатнія — з большымі або меншымі скарачэннямі; шэраг дакументаў, перакладзеных з лацінскай,

польскай і італьянскай моў, прычым, 47 з іх, асабліва значных па змесце, дадаткова працытаваны на мове арыгінала. Ужо адны гэтыя, так бы мовіць, статыстычныя характарыстыкі зборніка могуць глыбока ўразіць кожнага, каму хоць аднойчы даводзілася сур'ёзна працаваць з архіўнымі крыніцамі. А калі дадаць сюды яшчэ перадрукі з ранейшых археаграфічных выданняў і адняць наяўнасць не тое што кампутара, а нават і звычайнай друкавальнай машынкi (век якой яшчэ не надышоў), атрымліваецца амаль што катаржная карпатлівая штодзённая праца, якую добраахвотна ўзваліў на свае плечы не які-небудзь грэцкі тытан і герой міфаў, а гімназічны настаўнік з хворымі вачыма.

На жаль, выданне Сапуновым «Віцебскай даўніны» скончылася выхадам з друку першай часткі V тома. Відаць, давесці задуманае да канца ў даследчыка не хапіла ні часу, ні сродкаў, ні здароўя. Аднак нават тое, што ён здолеў зрабіць, выклікае сёння самую шчырую павагу, удзячнасць і захапленне. Гэткую ж павагу і прызнанне атрымлівала ягоная самаахвярная дзейнасць і сярод сучаснікаў—навукоўцаў, ад цытавання выказванняў якіх немагчыма ўстрымацца. Старшыня Таварыства гісторыі і старажытнасцяў расійскіх, сябра—карэспандэнт Пецябургскай Акадэміі навук і кіраўнік Гістарычнага музея ў Маскве Іван Забелін меў наступнае меркаванне пра дзейнасць свайго калегі—гісторыка з Віцебска: «А.П.Сапуноў у цяперашні час з прыватных асобаў ці не адзіны ў наш час працалюбец,

які дзейнічае не толькі настойліва і нястомна, але і ў вялікай ступені добрасумленна і ўважліва ў распрацоўцы помнікаў нашай дарагой даўніны»⁵⁸. Выдатны беларускі гісторык Мітрафан Доўнар–Запольскі ў дачыненні да «Віцебскай даўніны» пісаў: «У гэтай працы А.П. Сапуноў задумаў сабраць і выдаць у сістэматычным парадку, па адпаведных рубрыках, усе матэрыялы і дакументы, якія тычацца Полацка–Віцебскага краю. Сама думка пра сістэматычнае выданне <...> выдатная; у той час вучоныя ўстановы, як Віленская археаграфічная камісія, напрыклад, і Пецярбургская (якая выдала «Акты Заходняй Расіі» і «Акты Паўднёвай і Заходняй Расіі») выдавалі свае матэрыялы без усялякага парадку і толькі ў апошні час (на пачатку ХХ ст. — Л.Х.) прыйшлі да думкі аб неабходнасці сістэматызаваць выданне сваіх матэрыялаў»⁵⁹.

Заслужыў Сапуноў добрае слова і ад даследчыкаў нашых дзён. Знаны археограф і крыніцазнаўца Мікалай Улашчык, чалавек вельмі дасведчаны ў сваёй справе і патрабавальны, адзначаў у дзейнасці Сапунова як станоўчыя, так і адмоўныя бакі. Акрэсліваючы значнасць зробленага, Улашчык пісаў, што Сапунову, як даследчыку–адзіночцы, даводзілася праводзіць пошукі пераважна ў абсалютна неўпарадкаваных архівах, дзе справы ляжалі навалом, а таксама самому часта пісаць загалюкі і легенды да спраў, потым шукаць неабходную

⁵⁸ Стукалич В.К. А.П.Сапунов. С.27.

⁵⁹ Тамсама. С.29.

літаратуру для заўваг і артыкулаў. Тое, што Сапуноў друкаваў пераклады архіўных дакументаў без арыгіналаў, даследчык лічыў самым істотным недахопам ягонай дзейнасці, бо ў гэтых перакладах час ад часу сустракаюцца досыць істотныя памылкі. І тым не менш Улашчык называў «Віцебскую даўніну» «свайго роду даведнікам па гісторыі Паўночнай Беларусі, адкуль даследчык можа даведацца, што ёсць пра гэты рэгіён у летапісах і іншых крыніцах», а самога Сапунова лічыў асобай, якой па часе і маштабу зробленага ў галіне публікацыі крыніц па гісторыі Беларусі належыць адно з першых месцаў⁶⁰.

На заканчэнне размовы пра «Віцебскую даўніну» выпадае расказаць сумную гісторыю пра тое, што сталася з тымі сапуноўскімі напрацоўкамі, якія ён збіраўся змясціць у яшчэ не надрукаваных тамах зборніка. Тут дзевядзецца значна забегчы наперад, пакінуўшы маладога, акрыленага поспехам і спадзяваннямі Аляксея, і звярнуцца да прызнанага і знакамітага, але змучанага гадамі, хваробай ды нястачай Аляксея Парфенавіча.

Пачнем з таго, што літаральна напярэдадні Кастрычніцкай рэвалюцыі ў сяброў Віцебскай навуковай архіўнай камісіі з'явілася думка перавыдаць існуючыя тамы «Віцебскай даўніны» і купіць у Сапунова матэрыялы для нявыддзеных. На пасяджэнні камісіі 20 красавіка

⁶⁰ Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Москва, 1973. С.230.

1917 г. было прынята рашэнне набыць у гісторыка за 500 рублёў «Пісцовыя кнігі», «здымкі з пісцовых кніг, дакументы і здымкі з планаў, якія захоўваюцца ў Шведскім дзяржаўным архіве», а таксама прасіць даследчыка, каб ён «саступіў» камісіі права на перавыданне «Віцебскай даўніны», якая «ўжо даўно стала <...> рэдкасцю, і ў рознічным продажы яе кошт узняўся з цаны ў 3 да 75 рублёў»⁶¹. Сапуноў даў сваю згоду на перавыданне зборніка. Аднак у хуткім часе грывнуў такі сацыяльны выбух, пасля якога ўсім стала не да ранейшых планаў і намераў.

Да ідэі прадаць каму-небудзь падрыхтаваныя да новых зборнікаў «Віцебскай даўніны» матэрыялы Аляксей Парфенавіч вярнуўся ў 1920-я г., калі голад і нястача далі асабліва адчувальную вестку пра сябе. Пакупніком на «Пісцовыя кнігі Веліжа, Неўля, Себежа, Азярышча і Усвята са здымкамі з рукапісаў, (памерам — Л.Х.) каля 200 пісаных аркушаў», а таксама «Інвентар г.Віцебска і эканоміі Віцебскай 1667 г., (памерам — Л.Х.) каля 20 пісаных аркушаў» на гэты раз стаў Віцебскі педагогічны інстытут. У сваіх нататках, зробленых у апошні год жыцця, Сапуноў пісаў, што рукапісы гэтыя разам з яшчэ пяццю іншымі былі прададзены інстытуту і захоўваліся ў бібліятэцы апошняга⁶². Аднак у «Працягове пасяджэння Камісіі па разборцы матар'ялаў, застаўшыхся са смерці праф.А.П.Сапунова»

⁶¹ НГАБ, ф.2771, воп.1, спр.157, арк.66.

⁶² ВАКМ, КП7288/1, арк.13.

ад 7—9 кастрычніка 1924 г. знаходзім дадзеныя пра тое, што «Пісцовыя кнігі» былі знойдзены ў кватэры нябожчыка, запакаваны ў скрыні і апячатаны разам з іншымі паперамі⁶³ («Інвентар» 1667 г. усё ж, відаць, знаходзіўся ў педінстытуце).

Пазней спадчына Сапунова трапіла ў збор Віцебскага дзяржаўнага музея. 11 траўня 1925 г. загадчык музея напісаў ліст у Менск у Інстытут Беларускай культуры з просьбай разгледзець сапуноўскія спісы з «Пісцовых кніг», якія могуць «мець значэнне пры выданні архіўных дакументаў на тэрыторыі Беларусі»⁶⁴. 16 траўня адбылося пасяджэнне «гістарычнае клясы» Інбелкульта, на якім было вырашана прасіць Віцебскі музей даслаць у археаграфічную камісію інстытута сшыткі са спісамі «Пісцовых кніг» «дзеля скарыстання <...> у выданнях Гістарычнае Клясы і вивучэння сябрамі Камісіі, пасля чаго ўвесь гэты матар'ял будзе зварочаны ў Музей для захову ў Сапуноўскіх калекцыях»⁶⁵. 31 траўня 1925 г. сшыткі Сапунова былі адпраўлены ў Інбелкульт і ў Віцебск больш ужо не вярталіся. У архіве мне ўдалося адшукаць спіс тых накіраваных у Менск сшыткаў з пералікам дакументаў, што ў іх утрымліваліся, які хочацца працытаваць цалкам. Хто ведае, можа ён так назаўсёды і застанецца адзіным сведкам самахвярнай працы, выкананай рупліўцам віцебскай даўніны.

⁶³ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.11, арк.65.

⁶⁴ Тамсама, спр.36, арк.79.

⁶⁵ Тамсама, арк.81.

«Рукапісны збор А.П.Сапунова.

Пералік сшыткаў з выпіскамі з пісцовых кніг Віцебшчыны.

1. Перепись гор.Невля и острога, шляхтичей и всяких служилых жилецких людей и мещан. 1664 г. — 16 аркушаў.
2. Переписная книга города Невеля и Невельского уезду волостем и селам и деревням и починкам и в них ... дворам и во дворех всем людем, сколько в селе и деревне... угодий. 1656 г. — 60 аркушаў.
3. Перепись сел и деревень Невельского и Озеретцкого уездов и в деревнях дворов и во дворех людей. 1657 г. — 36 аркушаў.
4. Писцовая книга дворцовой Никольской Плюской волости Невельского уезда. 1615 г. — 93 аркушы.
5. Разрядные списки: а) по Невелю и б) псковским конным казакам. 1664 г. — 36 аркушаў.
6. Сказки, взятые у шляхты г.Невля (за кем, где и кога были поместья). 1667 г. — 38 аркушаў.
7. Челобитие невлян об отгаче им кабака, таможни и мельницы. 1654 г. — 6 аркушаў.
8. Книги переписные всяких чинов и людей и крестьян в гор.Озерицах, в г.Усвяте и Усвятском уезде. 1655 г. — 28 аркушаў.
9. Перепись: 1) пушкарей и мещан посадских в гор.Усвяте и 2) шляхтичов усвятских, волостных и шляхецких крестьян в Усвятском уезде — 148 аркушаў.

10. 1) Переписные книги г.Велижа, сколько по городу и по башням пушек, пицалей, зелейной казны, мушкетов, пик и всяких запасов. 2) Перепись крестьян Велижского уезда и по волостям. 1654 г. — 31 аркуш.
11. Писцовая книга города Себежа — 66 аркушаў.
12. Перепись: 1) Полоцкого повету шляхтичев и казаков и пушкарей и воротников и всяких служилых людей; 2) Гор.Полоцка ткацких дворов а в нем людей и в слободах дворов и людей — 50 аркушаў.
13. Переписные книги принятых под Государеву руку мещан, земян и пахотных крестьян Полоцкого, Себежского, Друйского, Свейского, Лужского, Резицкого и Красногородского уездов. 1654 г. — 46 аркушаў.
14. Челобитная витебской шляхты о гаче им дворов бежавших в Польшу людей — 8 аркушаў.
15. Тетради №9, 10, 11, по-видимому, выписка из «Приходно-расходных книг хлебной казны» г.Витебска 1665 г. и 1666 г., часть которых напечатана А.П.Сапуновым в «Витебской старине», т.IV, ч.2, стр.317—343 — 58 аркушаў⁶⁶.

⁶⁶ Тамсама, арк.80. Дакументы гэтыя паходзілі з Маскоўскага галоўнага архіва міністэрства замежных спраў і архіва міністэрства юстыцыі. Да асобных аркушаў дакументаў №4, 5, 8 і 11 былі зроблены здымкі ў колькасці 500 экзэмпляраў — відаць, гэта былі падрыхтаваныя Сапуновым да друку ілюстрацыі.

Усялякая выбітная праца нашмат перажывае свайго стваральніка. Ці думаў пра тое Аляксей Сапуноў, распачынаючы выданне «Віцебскай даўніны»? Пакінем гэтае неістотнае цяпер пытанне без адказу і зноў вернемся ў губернскі Віцебск канца 1880-х г.

На точышчы археалогіі

У 1883 г. споўнілася 75 гадоў Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі. Вядома, што новы віцебскі летапісец, да таго ж, настаўнік і колішні выпускнік гэтай гімназіі, не мог нейкім чынам не адрэагаваць на такую падзею. Сапраўды, Аляксей Сапуноў зрабіў гімназіі шыкоўны падарунак — напісаў кнігу «Гістарычная запіска 75-годдзя Віцебскай гімназіі», якую смела можна лічыць пераўздыжэным да нашага часу энцыклапедычным даведнікам.

Да Сапунова гісторыяй гімназіі ніхто не займаўся. Адзінае, што ў 1857 г. інспектар гімназіі Л.Лебедзеў падрыхтаваў для папярочнага Санкт-Пецярбургскай навучальнай акругі князя Г.Шчарбатава «Гістарычна-статыстычныя звесткі пра Віцебскую губернскую гімназію», якія надрукаваны не былі, і ўвогуле большая частка рукапісу пазней была прададзена спадчыннікамі Лебедзева на вагу. Таму Аляксею Сапунову давялося пачынаць сваю працу практычна з нуля: пераглядаць паперы гімназічнага архіва, архіваў Віленскай навучальнай акругі і Дэпартаменту народнай асветы, кнігі візітацый гімназіі за 1808—1826 г., зборнікі пастаноў і распараджэнняў па Міністэрству народнай асветы і іншыя дакументы. Затое выніковая праца атрымалася

надзвычай грунтоўнай і складалася з чатырох раздзелаў: 1) «Гістарычны нарыс», які ахопліваў не толькі гісторыю самой гімназіі, але і ўвогуле гісторыю асветы Беларусі з аглядам навучальных устаноў, якія ўтрымлівалі духоўныя ордэны; 2) «Статыстычны нарыс», у якім можна знайсці звесткі не толькі пра выкладчыкаў і выпускнікоў гімназіі, але нават і тых, хто інспектаваў гімназію ў 1803—1884 г., а таксама спісы міністраў народнай асветы і папачыцеляў навучальнай акругі; 3) «Заўвагі»; 4) «Дадаткі». Апошні раздзел можна лічыць найбольш каштоўным, бо ў ім былі змешчаны тэксты дакументаў з тых крыніц, якімі карыстаўся Сапуноў пры падрыхтоўцы выдання.

12 сакавіка 1882 г. па прапанове віцебскага губернатара настаўнік мужчынскай гімназіі Аляксей Сапуноў быў абраны правадзейным сябрам Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта. І хоць установа гэтая была афіцыйная, займалася зборам статыстычных звестак пра губерню, яе паветы, гарады, сельніцтва, прамысловасць і іншыя вельмі канкрэтныя рэчы, яна адыгрывала належную ролю ў культурным жыцці рэгіёна. Яшчэ ў 1868 г. пры статкамітэце быў створаны музей старажытнасцяў; вакол установы ўвесь час гуртаваліся даследчыкі і аматары мясцовай даўніны, якія друкавалі свае матэрыялы на старонках яе перыядычных выданняў. Паводле «Палажэння пра губернскія статыстычныя камітэты», у правадзейныя сябры абіраліся асобы, «якія могуць

сваімі ведамі і вопытнасцю прынесці карысць камітэту»⁶⁷, за што яны атрымлівалі дыплом вызначанага ўзору, а таксама права голасу на ўсіх пасяджэннях.

Адным з кірункаў дзейнасці статкамітэта на той час быў збор звестак для складання археалагічнай карты Віцебскай губерні. Сябры камітэта распаўсюджвалі апытальныя лісты і збіралі паведамленні пра гарадзішчы, курганы ды могільнікі. Цесныя сувязі падтрымліваліся з Пецярбургскай археалагічнай камісіяй (якая кіравала раскопкамі на ўсіх казённых землях), а таксама Маскоўскім археалагічным таварыствам, якія неаднойчы дапамагалі сябрам Віцебскага статкамітэта кансультацыямі, перш за ўсё ў дачыненні да атрыбуцыі прадметаў старажытнасці, што траплялі ў ягоны музей.

У 1886 г. у Віцебск пераехаў Еўдакім Раманаў і пачаў працаваць інспектарам народных

Аляксей Сапуноў. Фота 1890–х г. (?). Здымак ласкава прапанаваны В.М.Кучарэнкай, за што аўтар выказвае ўладальніцы шчырую падзяку.

⁶⁷ НГАБ, ф.2502. воп.1, спр.797, арк.1адв.

вучылішчаў Віцебскай, Гродзенскай і Магілёўскай губерняў. Трэба думаць, што амаль аднолькавы ўзрост ды сур'ёзнасць зацікаўлення старажытнасцямі сталі падставай для збліжэння двух маладых людзей. Не пакідаючы працы над сваім асноўным фальклорна-этнаграфічным дзевяцітомавым «Беларускім зборнікам», Еўдакім Раманаў паралельна праводзіў археалагічныя раскопкі ды разведкі, і ў год пераезду ў Віцебск быў абраны сябрам-карэспандэнтам Маскоўскага археалагічнага таварыства. У гэты ж час да заняткаў археалогіяй далучаецца і Аляксей Сапуноў.

На пачатку 1890 г. Раманаў разам з Сапуновым на старонках мясцовых перыёдыкаў «Віцебскія Губернскія Ведамасці» (1890, №5) і «Полацкія Епархіяльныя Ведамасці» (1890, №3—4) друкуюць «Спіс пытанняў для складання археалагічнай карты Віцебскай губерні».

У большай ступені маючы схільнасць не да практычнай археалогіі, а да апісання помнікаў старажытнасці, Аляксей Сапуноў у 1890 г. выпусціў у свет сваю першую «археалагічную» кніжку пад назвай «Дзвінскія або Барысавы камяні». Барысавы камяні, гэтыя надзвычай цікавыя манументальныя помнікі эпіграфікі XII ст., здаўна прыцягвалі да сябе ўвагу шматлікіх навукоўцаў і аматараў. Сапуноў у сваёй працы апісаў усе вядомыя на той час камяні і іх гістарычныя лёсы. Гісторык узгадаў тры Барысавы камяні, якія знаходзіліся

ў рэчышчы Заходняй Дзвіны недалёка ад вёскі Зяленшчына каля Полацка, а таксама ля вёсак Балоткі і Накоўнікі непадалёк ад Дзвіны. Яшчэ адзін камень з вёскі Балоткі ў 1879 г. быў выцягнуты з ракі М.Ф.Кусцінскім па даручэнні кіраўніка Маскоўскага археалагічнага таварыства графа А.С.Уварава і перавезены ў Маскву (цяпер ён захоўваецца ў музей-запаведніку «Каломенскае»). Праз некалькі гадоў Аляксею Сапунову самому ўдалося адшукаць яшчэ два невядомыя раней Барысавы камяні, пра што ён змясціў невялікую нататку ў «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцях» (1894, №81).

Апроч Барысавых у сваёй кнізе Сапуноў апісаў яшчэ некалькі культавых камянёў, шанаваных у народзе. Адным з самых цікавых з іх уяўляецца камень з Віцебска, што некалі ляжаў ля падножжа Лысай (або Прачысценскай) гары, дзе, як вядома, у 1623 г. быў забіты Полацкі уніяцкі архіепіскап Язафат Кунцэвіч. Пра яго ў кнізе чытаем наступнае: «Яшчэ адзін камень (цяпер яго няма) знаходзіўся насупраць Успенскага сабора, кроках у 25 ад падэшвы стромага берага Заходняй Дзвіны; на камені гэтым змешчана выява глыбока высечанага шасціканцовага крыжа. Камень гэты называлі Язафатавым»⁶⁸.

Да зацікаўлення Аляксея Сапунова археалогіяй прыхільна ставілася кіраўніцтва

⁶⁸ Сапунов А.П. Двинские или Борисовы камни. Витебск, 1890. С.26.

губернскага статыстычнага камітэта. Сведчаннем было хоць бы выдаткаванне 20 казённых рублёў са сродкаў камітэта на брашуроўку кнігі пра Дзвінскія камяні, якія былі выплачаны, як гэта ні дзіўна, віцебскай турме (дзе, відаць, сярод зняволеных знаходзіліся адмыслоўцы ў пераплетнай справе)⁶⁹.

Правёўшы дзяцінства ў напаўсялянскім асяроддзі, Аляксей Сапуноў меў да працы на зямлі асаблівае замілаванне і, як адзначаў ягоны сучаснік Мікалай Багародзкі, некалькі разоў «на мізэрныя зберажэнні прыдабываў кавалачкі зямлі, цікавіўся ёю пакуль не адбудоваў на ёй дом і ня выроslіваў сад; а потым прадаваў іншы раз з убыткам і купляў другі, але заўсёды каля возера і ва ўзгорыстай мясцовасці»⁷⁰. Так, недзе ў канцы 1880-х г. ён набыў і маёнтак Кахоўку ў Вярхоўскай воласці Віцебскага павета на адлегласці 11 вёрст ад горада. Маёнтак памерам у 40 дзесяцінаў зямлі, частка з якіх была занятая лесам, знаходзіўся на беразе ракі Лужаснянкі⁷¹. Аднак найбольшай адметнасцю ўладання было тое, што на ягонай тэрыторыі на вялікім узгорку, парослым бярозавым гаем, размяшчаўся курганны могільнік крывічоў, які захаваўся да нашага часу. Яшчэ і сёння могільнік ва ўрочышчы

⁶⁹ Отчет о действиях Витебского губернского статистического комитета за 1891 год. Витебск, 1892. С.6.

⁷⁰ Багародзкі М. Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэнне яго прац па даследаваньню Віцебшчыны // Віцебшчына. Т.1. С.76.

⁷¹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.782, арк.77адв.

Кахоўка каля вёскі Сакольнікі Віцебскага раёна налічвае 57 насыпаў вышыняй 1—1,5 метра і дыяметрам 5—7 метраў і ахоўваецца дзяржавай як археалагічны помнік рэспубліканскага значэння.

На пачатак 1891 г. прыпадае пачатак дзейнасці Папярэдняга камітэта па падрыхтоўцы IX археалагічнага з'езда, месцам правядзення якога была прызначана Вільня, і тэматыка, адпаведна, звязвалася з вывучэннем беларуска-літоўскіх старажытнасцяў. Камітэтам быў выпрацаваны план дзеянняў, які прадугледжваў неабходнасць за бліжэйшыя два гады правесці звесткі пра археалагічныя помнікі ў рэгіёне, правесці шэраг праверачных раскопак, выявіць падрабязныя звесткі пра прыватныя калекцыі і інш.

5 студзеня 1891 г. у Маскве на Берсянёўскай набярэжнай у сядзібе Маскоўскага археалагічнага таварыства — толькі што адрэстаўраваных палатах XVII ст. думнага дзяка Аверкія Кірылава, уратаваных дзякуючы намаганням сяброў таварыства ад знішчэння — сабраўся на сваё першае пасяджэнне Папярэдні камітэт IX археалагічнага з'езда. На ім прысутнічаў і Еўдакім Раманаў, які ў сваім выступленні, у прыватнасці, казаў пра неабходнасць інтэнсіфікаваць археалагічныя доследы на Беларусі. Сам Раманаў у археалагічны сезон 1891 г., як, прынамсі, і папярэднім летам, займаўся раскопкамі выяўленага на ўскраіне Люцына знакамітага латгальскага

могільніка. Тым не менш, у жніўні таго ж года ён знайшоў час яшчэ і на вывучэнне курганоў у маёнтку Сапунова, які, не маючы вопыту палявых даследаванняў, лічыў сябе дылетантам у гэтай справе, але меў да яе вялікую цікавасць. З дапамогай рабочых, выкарыстоўваючы ўласны метады раскопвання курганоў, Раманаў раскрыў у Кахоўцы тры з іх, а таксама даследаваў дзве каменныя магілы, што знаходзіліся паміж насыпамі. Паслойна здымаючы грунт, выкарыстоўваючы метады «саскрабання» (калі зямля бралася рыдлёўкай не ў вертыкальным, а ў гарызантальным напрамку таўшчынёй каля 1 вяршка) і прасейвання выпрацаванай зямлі, у адным кургане Раманавым былі выяўлены рэшткі трупаспалення, а ў двух іншых — некалькі шкідэтаў з прадметамі побыту пры іх. Знойдзеныя рэчы яшчэ і сёння захоўваюцца ў Дзяржаўным Гістарычным музеі ў Маскве⁷². Самога ж Еўдакіма Раманава найбольш зацікавілі знаходкі з каменных магіл, якія ён даследаваў упершыню, і пахаванні ў якіх лічыў прыналежнымі да фінскіх плямёнаў. У сваёй справаздачы, пададзенай Маскоўскаму археалагічнаму таварыству, даследчык пісаў, што кахоўскі могільнік «патрабуе самага руплівага вывучэння. На шчасце, уладальнік яго, наш сябра А.П.Сапуноў, цалкам перакананы ў неабходнасці руплівага яго захавання

⁷² Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць. Мінск, 1985. С.196.

ад дылетанцкіх і да т.п. раскопак, і навука, такім чынам, не будзе пазбаўлена магчымасці далейшага ягонага вывучэння»⁷³.

У апошняй занатоўцы Раманаў, безумоўна, меў рацыю. Думаецца, што калі б Кахоўка ў свой час трапіла ў рукі да каго іншага, ад некалькіх дзiesiąткаў яе курганаў застаўся б, хутчэй за ўсё, толькі ўспамін. І тады б ужо не мелі ніякай магчымасці прыступіцца да іх вывучэння даследчыкі нашых дзён (у 1972 г. курганы даследваў Г.Штыхаў, у 1981 г. — Л.Калядзінскі).

Хоць раскопкі кахоўскага могільніка ў 1891 г. рабіў Раманаў, у ваколіцах маэнтка аўтарства іх першаадкрывальніка замацавалася за Сапуновым. У справах Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці аднойчы мне сустрэўся дакумент, датаваны 1927 г., што быў складзены загадчыкам суседняй з Кахоўкай Хмарскай школы Мітрафанам Цітовым, які разам з вучнямі-краязнаўцамі аглядаў курганы. У пісьмовай справаздачы настаўніка пасля кароткага апісання могільніка было напісана наступнае: «Сялянамі расказаны паданьні, што калісьці пры раскопках знаходзілі цесакі, гаршкі і косыці

⁷³ Романов Е.Р. Раскопка в имении Каховка, Витебскаго уезда. Древности. Труды Императорскаго Московскаго археологическаго общества. Т.16. Москва, 1900. С.80. Гл. таксама: Витебские Губернские Ведомости. 1891. №70; Исследование курганного кладбища в Каховке, Витебского уезда. Московские Ведомости. 1891. №268; Романов Е.Р. Раскопки в Каховке. Этнографическое обозрение. 1891. №70.

людзей. У 1901 гаду яшчэ курганы раскопваў А.П.Сапуноў, а што ён знайшоў — невядома. Пры аглядзе відаць, што 2 кургана троху падкопваны, а другія цэлы»⁷⁴. Ад сябе дададзім, што дата 1901 г., хутчэй за ўсё, указана памылкова, бо ў гэты час Сапуноў яшчэ жыву ў Маскве і вярнуўся ў Віцебск толькі восенню, у кастрычніку.

Пра лад жыцця віцебскага краязнаўцы ў Кахоўцы сёе-тое можна знайсці ў розных крыніцах. Так, паводле ўспамінаў мясцовага жыхара Фёдара Голідава, якія ў 1970-я г. запісаў маскоўскі даследчык Л.В.Аляксееў, Аляксей Сапуноў быў чалавекам руплівым і гаспадарлівым, меў вялікую ахвоту да палявання. У маэнтку многае рабіў уласнымі рукамі, працаваў разам з садоўнікам у садзе, трымаў трох коней⁷⁵.

Звесткі пра забудову сядзібы знаходзім у віцебскага краязнаўцы Дзмітрыя Газіна, дзяцінства якога прыпала на 1930-я г. і прайшло ў Кахоўцы ў адной з сялянскіх хат, што знаходзіліся побач з фальваркам. «Драўляны, прасторны, аднапавярховы дом з мезанінам сядзібы „Кахоўка“ знаходзіўся ў атачэнні садоў і гаёў на ўзгорку, — піша Дз.Газін. — Ад яго добра былі бачны курганы з „валатоўкамі“, рэчка, суседнія за рэчкай палі, лугі, лясы. Адна з алеяў адыходзіла на поўнач ад фасаду дома і

⁷⁴ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.14, арк.746.

⁷⁵ Аляксееў Л. Віцебская даўніна // Маладосць. 1972. №12. С.146—147.

праз Сакольніцка–Мазалаўскую дарогу пераходзіла ў вясковую вуліцу з тых трох сялянскіх сядзібаў (у адной з якіх нарадзіўся Газін — Л.Х.). З аднаго боку — вялізныя, старыя дрэвы, з другога — тыя, якія ў свой час пасадзіў А.П.Сапуноў»⁷⁶.

Недалёкім суседам Сапунова па маёнтку быў расійская славутасць мастак Ілля Рэпін, лецішча якога пад назовам Здраўнёва знаходзілася на беразе Дзвіны. Звесткі пра тое, што пад час свайго знаходжання на Віцебшчыне мастак наведваў Кахоўку, сустракаем у досыць шырока вядомым лісце Рэпіна да Сапунова: «7 снежня 97 г. СПб., Акадэмія мастацтваў».

Глыбокапаважаны Аляксей Парфенавіч, Дзякую Вам за Вашы цудоўныя кнігі „Віцебскай даўніны“. Гэта вельмі добрае і цікавае выданне. Якая сур'ёзная праца, колькі сабрана матэрыялаў. Я пакрысе знаёмлюся з імі. Вельмі, вельмі ўдзячны Вам.

Буду вельмі шчаслівы чым–небудзь адзячыць Вам <...> Шкадую, што мне не ўдалося бачыць Вас перад ад'ездам. На Вашым лецішчы я ўжо Вас не заспеў і ў Віцебску не паспеў засведчыць Вам сваё шанаванне.

Са шчырай павагай да Вас І.Рэпін»⁷⁷.

Кахоўкай Аляксей Сапуноў валодаў недзе да пачатку 1900–х г. Хутчэй за ўсё, давёўшы

⁷⁶ Газін Дз. Кахоўка, Кахоўка... // Жыццё Прыдзвіння. 1994. 20 красавіка.

⁷⁷ Факсімiле ліста гл.: Кичина Е.М. И.Е.Репин и Здравнево: В обретении и разлуке. Витебск, 1994. С.68—69.

маёнтак да ладу, ён прадаў яго нейкай пані Аляевай. У даведніку «Землеўладанне і землеўладальнікі Віцебскай губерні ў 1905 г» знаходзім звесткі, што за Сапуновым значыцца ўжо новае ўладанне — маёнтак Аляксеўка ў Каралёўскай воласці Віцебскага павета, які налічваў толькі тры дзесяціны зямлі і адну лесу⁷⁸.

1 жніўня 1893 г. у Вільні распачаў сваю працу IX археалагічны з'езд, арганізаваны Маскоўскім археалагічным таварыствам. Трэба адзначыць, што Маскоўскае археалагічнае таварыства было створана ў 1864 г. па ініцыятыве графа Аляксея Сяргеевіча Уварава (1825—1884). У адрозненне ад Рускага археалагічнага таварыства, якое дзейнічала ў Пецярбургу яшчэ з 1846 г. і найбольшую цікавасць выяўляла пераважна да скіфскіх і антычных старажытнасцяў, сябры маскоўскага згуртавання займаліся галоўным чынам пытаннямі айчыннай гісторыі. Археалогія ў тыя часы паўсюдна трактавалася вельмі шырока і ўключала ў сябе таксама нумізматыку, гісторыю архітэктуры, гісторыю жывапісу, археаграфію і нават чыста гістарычныя тэмы, калі яны не тычыліся палітычных падзеяў, а толькі побыту людзей. Па ініцыятыве Маскоўскага таварыства ў Маскве быў створаны Расійскі Гістарычны музей, а з 1869 г. у розных гарадах імперыі пачалі праводзіцца археалагічныя

⁷⁸ Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 г. / Под ред А.П.Сапунова. Витебск, 1907. С.11.

з'езды, якія спрыялі актывізацыі навуковага вывучэння той тэрыторыі, дзе адбываўся чарговы з'езд, выяўляючы разам з тым новыя імёны даследчыкаў сярод мясцовай інтэлігенцыі.

На пачатку 1890-х г. Аляксей Сапуноў падтрымліваў цесныя кантакты з Маскоўскім археалагічным таварыствам, якое на той час узначальвала ўжо ўдава заснавальніка графіня Праскоўя Сяргееўна Уварава. Гісторык з Віцебска 26 лютага 1891 г. быў абраны сябрам-карэспандэнтам Маскоўскага археалагічнага таварыства, перапісваўся з дырэктарам Гістарычнага музея Іванам Забеліным, прымаў удзел у працы VIII археалагічнага з'езда, на што са скарбніцы Віцебскага губернскага статкамітэта атрымаў у 1890 г. 50 рублёў на паездку ў Маскву⁷⁹.

На IX археалагічным з'ездзе Аляксей Сапуноў сярод 505 удзельнікаў меў паўнамоцтвы афіцыйнага дэпутата ад Віцебскага статыстычнага камітэта. У Вільню ён прыехаў разам з Еўдакімам Раманавым і Уладзімірам Стукалічам. Пасяджэнні праходзілі ў залах 1-й Віленскай мужчынскай гімназіі, а ў некалькіх залах 2-й мужчынскай гімназіі горада была разгорнута археалагічная выстава, цалкам прысвечаная могільнікам Заходняга краю. Віцебская губерня была паказана на ёй знаходкамі з Люцынскага могільніка з калекцыяй Раманова і Фохта (жыхара г.Люцына, які да пачатку

⁷⁹ Отчет о действиях Витебского губернского статистического комитета за 1890 г. Витебск, 1891. С.7.

сістэматычнага вывучэння помніка скупляў рэчы, знойдзеныя пад час земляных прац), знаходкамі Раманава ў Дрысенскім, Себежскім, Дзвінскім і Рэжыцкім паветах, а таксама зборам М.Кусцінскага⁸⁰.

Распачаўся з'езд 1 жніўня ўрачыстым малебнам у царкве 1-й гімназіі ў прысутнасці ўсіх удзельнікаў, ганаровых гасцей і «звычайнай публікі». З'езд праводзіў свае пасяджэнні на працягу двух тыдняў (да 14 жніўня), як бы мы сёння казалі, па секцыях — загадзя вызначаных па тэматыцы дзевяці «аддзяленнях»: 1) першабытныя старажытнасці; 2) гісторыя, геаграфія і этнаграфія; 3) помнікі мастацтва; 4) помнікі побыту; 5) царкоўныя старажытнасці; 6) помнікі мовы і пісьма; 7) старажытнасці класічныя і візантыйскія; 8) старажытнасці літоўскія, славянскія і ўсходнія; 9) помнікі археаграфічныя. За час працы з'езда адбылося 25 пасяджэнняў, на якіх былі прачытаны 83 рэфераты⁸¹.

Вядома, што для прадстаўнікоў віцебскай дэлегацыі найбольшую цікавасць уяўлялі даклады, якія тычыліся гісторыі так званага Паўночна-Заходняга краю. А іх у Вільні было прачытана нямала — 37. Сярод іх, у прыватнасці,

⁸⁰ Каталог предметов, доставленных на археологическую выставку при 9-м Археологическом съезде в Вильне в 1893 г. Вильна, 1893.

⁸¹ Отчет по IX Археологическому Съезду в г.Вильне. Графини П.С.Уваровой // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. Т.17. Москва, 1900. С.89—90.

былі рэфераты па археалогіі (У.Антановіча «Пахавальны тып магіл радзімічаў і пра бронзавы век у басейне р.Днепр», М.Авенарыуса «Пра драгічынскія пломбы», Г.Татура «Пра курганы Мінскай губерні», А.Спіцына «Агульны агляд славянскіх курганных старажытнасцяў»), мовазнаўстве (Я.Карскага «Што такое заходне-руская гаворка»), народным побыце (М.Фурсава «Пра беларускае свята „Свяча“»), гісторыі (М.Беражкова «Алена Іванаўна, вялікая княгіня літоўская і каралева польская»), археаграфіі (Д.Самаквасава «Аб арганізацыі і дзейнасці цэнтральных архіваў старажытных актаў у заходніх губернях») і шмат іншых. Вядомы гісторык рускай архітэктуры і культуры А.Паўлінаў прапанаваў у якасці выступлення сваё даследаванне «Пра віцебскія цэрквы», аднак не змог асабіста прыехаць на з'езд, у сувязі з чым ягоны даклад з-за недахопу часу не быў прачытаны і пабачыў свет толькі ў друкаваным выглядзе пасля выхаду першага тома «Прац IX Археалагічнага з'езда ў Вільні»⁸².

IX археалагічны з'езд быў значнай з'явай у культурным і навуковым жыцці Беларусі. Ніколі да гэтага ўвесь Паўночна-Заходні край не ведаў такой увагі да сваёй гісторыі з боку самых сур'ёзных прадстаўнікоў тагачаснай навукі і ніколі яшчэ не надта шырока знаныя

⁸² Павлинов А.М. Древние храмы Витебска и Полоцка // Труды IX Археологического съезда в Вильне. Т.1. Москва, 1895. С.19—26; Павлинов А.М. Деревянные церкви г.Витебска // Тамсама. С.27—36.

мясцовыя даследчыкі не мелі такой высокай трыбуны для паказу вынікаў сваёй дзейнасці.

Думаецца, што пад час правядзення з'езда ў віцяблянаў, якія прыехалі ў Вільню, завязаліся новыя цікавыя і карысныя кантакты, бо магчымасці для іх усталявання былі досыць шырокія. Прыезджыя дэлегаты з'езда жылі ў Віленскім настаўніцкім інстытуце, а таксама ў 30 нумарах трох лепшых гатэляў горада. Кіраўніцтва 1-й гімназіі дазволіла па вечарах выкарыстоўваць некалькі класаў для «вечаровага чаю», пад час якога, па словах графіні Уваравай, «працягваліся знаёмствы, размовы, абмеркаванні, якія нямала садзейнічалі збліжэнню паміж удзельнікамі і сямейнаму характару, нададзенаму ўсяму з'езду»⁸³. Апроч таго, для дэлегатаў з'езда горад наладзіў свята ў бернардзінскім садзе, а віленскі генерал-губернатар — раут пад час наведвання Вільні і археалагічнага з'езда вялікім князем Сяргеем Аляксандравічам і вялікай княгіняй Лізаветай Фёдараўнай. Да таго ж, удзельнікі з'езда мелі магчымасць наведаць Трокі, Коўна і Пачаеўскі манастыр, куды была арганізавана параходная экскурсія па Нёману. Не засталіся ў баку і гасцінныя «віленскія абывацелі»: княгіня Гагенлоэ наладзіла ў сваім прыгарадным маёнтку Верках свята для ўдзельнікаў з'езда, а пан Чаркасаў прымаў усіх у загарадным доме⁸⁴.

⁸³ Отчет по IX Археологическому Съезду в г.Вильне. Графини П.С.Уваровой. С.96.

⁸⁴ Тамсама. С.96—97.

Вяртанне Сапунова і Раманава з Вільні ў Віцебск па часе амаль што супала з яшчэ адной важнай падзеяй у археалагічным (як тады лічылася) жыцці горада — адкрыццём 2 верасня 1893 г. Віцебскага старажытнасховішча. Аднак пра гэта — размова асобная. Пакуль жа хоць пункцірна адзначым далейшыя сувязі Аляксея Сапунова з археалагічнай навукай. Вядома, што ў 1894 г. ён ездзіў у Маскву на пасяджэнні Папярэдняга камітэта па падрыхтоўцы X археалагічнага з'езда, які павінен быў адбыцца ў Рызе ў 1896 г.⁸⁵ 30 сакавіка таго ж 1894 г. віцебскі гісторык быў абраны сябрам-супрацоўнікам Рускага археалагічнага таварыства. У 1895 г. з ініцыятывай стварэння мясцовага археалагічнага таварыства выступіў віцебскі губернатар. Ягонай мэтай ён ставіў упарадкаванне «рукапісных, друкаваных, архітэктурных і іншых помнікаў Паўночна-Заходняга краю і захаванне іх ад знішчэння»⁸⁶. Стварыць археалагічнае таварыства ў Віцебску тады не ўдалося, аднак да думкі гэтай на пачатку XX ст. зноў вярнуўся Аляксей Сапуноў, выказаўшы жаданне адчыніць у Віцебску беларускае таварыства, падобнае на тое, што праектавалася Раманавым для Магілёва⁸⁷.

⁸⁵ Отчет о действиях Витебского губернского статистического комитета за 1894 год. Витебск, 1895. С.8.

⁸⁶ Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси. XVI в. — 30-е годы XX в. Минск, 1996. С.167. Гл. таксама: Витебские Губернские Ведомости. 1895. №18; Новое время. 1895; Виленский Вестник. 1895. №43.

⁸⁷ Полоцко-Витебская старина. Витебск, 1911. Т.1. Ч.3. С.2,3.

Замкавая вуліца ў Віцебску. Злева бачна частка Замкавай гары. Гравюра з фотаздымка С.Юркоўскага.
Каля 1860 г.

Аднак была ў біяграфіі Сапунова адна справа, якая, думаецца, плямай лягла на ягонае сумленне навукоўцы. І тычылася яна гісторыі знішчэння Замкавай гары ў Віцебску.

Хто зруйнаваў Замкавую гару?

Замкавая, або гара Ламіха на працягу стагоддзяў адыгрывала адметную ролю ў гістарычным мінулым горада. З ёй звязаны пачаткі аднаго з найстаражытнейшых замкаў Віцебска — Верхняга горада. Размяшчалася гара ва ўсходняй частцы замка і больш за сотню метраў цягнулася ўздоўж левага берага ракі Віцьбы. Яна займала плошчу каля аднаго гектара і мела вышыню з сённяшні 6-павярховы дом⁸⁸. Аднак адзінае, што дала археалагічнай навуцы гэтая калыска старадаўняга Віцебска, дзе ў XIV ст. князь Альгерд збудаваў мураваны Верхні замак — толькі крыху больш за дзесятак аскалёпкаў ляпнога посуду, што былі выяўлены пры раскопках Аляксандра Ляўданскага ў 1928 г.⁸⁹. Прычынаю таму сталася сумная гісторыя знішчэння Замкавай гары, распачатая яшчэ ў другой палове XIX ст.

«Ва ўсе часы абвешчанага жыцця Віцебска Замкавая гара служыла цэнтрам горада», — пісаў у сваіх нататках старажыла, якія былі выдадзены ў 1899 г. пад назваю «Старонкі з недалёкай даўніны горада Віцебска», вядомы

⁸⁸ Штыхаў Г.В. Там, дзе пачынаўся горад // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1974. №2. С.27—30.

⁸⁹ Ляўданскі А.Н. Археолёгічныя досьледы ў Віцебскай акрузе // Запіскі аддзела гуманітарных навук БАН. Працы археалагічнай камісіі. Кн.11. Т.2. Мінск, 1930. С.93—94.

фалькларыст Мікалай Нікіфароўскі⁹⁰. Займаючыся вызначэннем тапаграфіі Віцебска часоў Сярэднявечча, і Аляксей Сапуноў у сваіх працах неаднойчы адзначаў, што на Замкавай гары знаходзілася падвор'е ваяводы, верагодней за ўсё, мураваныя княжацкія палаты, а таксама царква Архангела Міхаіла, у якой Мацей Стрыйкоўскі ў XVI ст. яшчэ на ўласныя вочы бачыў «партрэт Іуліяніі, старажытнага пісьма, дзе яна была паказана разам з мужам сваім Альгердам»⁹¹.

Сваю павагу да гэтага цікавага помніка старасветчыны віцязбляне выказвалі ў шматлікіх легендах і паданнях пра Замкавую гару. Два з іх знаходзім у нататках Аляксея Сапунова.

Першае — гэта рамантычнае паданне пра закліяную прыгажуню-царэўну, што жыла ў самой гары. Абранутая ў белае адзенне і асветленая зіхоткімі агнямі, царэўна сядзела на залатым троне, а каля яе ног ляжалі горы золата і дьяментаў. Напярэдадні Купалля яна выходзіла з гары і рассыпала вакол сябе дьяменты, якія адразу ж парохнелі, як толькі да іх датыкалася рука чалавека. Перад пачаткам вайны 1812 г. царэўна званіла па начах у саборны зvon, аднак калі хто набліжаўся да яе, адразу ж знікала⁹².

Другое паданне пра Замкавую гару Сапуноў змясціў у сваёй запісцы ад 26 лютага

⁹⁰ Никифоровский Н.Я. Странички из недавней старины города Витебска. Витебск, 1899. С.29.

⁹¹ Сапунов А.П. Витебская старина. Т.1. С.615.

⁹² ВАКМ, КП 7286.

1887 г., якую ён як правадзейны сябра губернскага статкамітэта склаў у адказ на запыт імператарскай Акадэміі мастацтваў «пра помнікі старажытнага мастацтва ў межах Віцебскай губерні». У адказ на адзін з пунктаў анкеты ён пісаў: «Па расказах мясцовых старажылаў, у 50-х г. (XIX ст. — Л.Х.), сажанях у 67 ад паўночна-ўсходняга кута цяперашняга будынка Акруговага суда (у той час тут знаходзіўся губернатарскі дом), ля самага амаль берага р. Віцьбы, утварыўся значны правал, які выявіў скляпеністы падземны ход. Паводле падання, ход гэты вядзе пад Замкавую гару, пад якой, быццам бы, уладкавана вялікае памяшканне, і там, быццам бы, ратаваліся жыхары пад час частых аблогаў горада»⁹³. Ад сябе дададзім, што наўрад ці гэтае паданне мае пад сабою рэальнае абгрунтаванне, бо за ўсе часы існавання Замкавай гары яно ніякімі сведчанямі ніколі не пацвярджалася.

Пачатак сумнай гісторыі знішчэння аднаго з самых каштоўных помнікаў гісторыі і археалогіі Віцебска быў пакладзены яшчэ ў 1850-я г., калі зямля з усходняга падножжа гары бралася для ўзвядзення дамбы на Нова-Магілёўскай вуліцы, якая адыходзіла ад Саборнай плошчы ў бок трынітарскага кляштару⁹⁴. У 1875 г. пляц гарадской зямлі памерам 1640 кв. сажняў пад назваю «Замкавая гара» паводле грамадскага выраку віцебскіх дваранаў, купцоў, мяшчанаў і разначынцаў быў

⁹³ НГАБ, ф.1430, воп.1, спр.39364, арк.17—17адв.

⁹⁴ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.782, арк.30.

перададзены Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі. Навошта гімназіі спатрэбілася новая зямля? Справа ж заключалася ў наступным.

З самага часу свайго стварэння мужчынская гімназія размяшчалася ў мураваным будынку на Саборнай вуліцы. Аднак 16 траўня 1873 г. духоўнае навучальнае ведамства купіла стары гімназічны дом для патрэбаў размешчанай побач у колішніх базыльянскіх мурах духоўнай семінарыі. Гімназічнае кіраўніцтва вымушана было паклапаціцца пра пошукі новага будынка. Паводле загаду міністра народнай асветы 2 чэрвеня 1876 г. будынак гімназіі быў перададзены духоўнай семінарыі, а гімназісты перабраліся ў былы бернардзінскі кляштар побач з касцёлам Св.Антонія. Пераезд у непрыстасаваныя для навучання памяшканні не задаволіў ні адміністрацыю, ні навучэнцаў, і таму было вырашана распачаць будаўніцтва новага будынка гімназіі на тэрыторыі старажытнага Верхняга замка, ля заходняга падножжа Замкавай гары, на Пушкінскай вуліцы. 10 кастрычніка 1878 г. сябрам часовага будаўнічага камітэта па ўзвядзенню будынка гімназіі быў прызначаны і настаўнік Аляксей Сапуноў⁹⁵.

Заняткі ў новай гімназіі на Пушкінскай вуліцы пачаліся ўжо ў студзені 1880 г. Прыблізна ў гэты ж час на супрацьлеглым баку Замкавай гары, ля яе ўсходняга падножжа, што выходзіла на Саборную плошчу, пачалося

⁹⁵ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.782, арк.80.

ўзвядзенне будынка Акруговага суда. У ходзе будаўніцтва высветлілася, што пад час паводкі падвальны паверх новага будынка суда затапляецца вадой. З гэтай прычыны ў 1882 г. архітэктарам І.Залескім і групай інжынераў на чале з кіраўніком будаўніцтва М.Карчэўскім былі складзены праект і каштарыс на частковае скопванне Замкавай гары. Гэта быў чарговы крок у справе разбурэння унікальнага помніка культуры.

У хуткім часе да справы знішчэння Замкавай гары далучылася і кіраўніцтва Віцебскай гімназіі. У справаздачы аб стане гімназіі за 1884—1885 навучальны год сустракаем звесткі пра дзейнасць яе гаспадарчага камітэта, які меў клопат «скопвання сумежнай з усходняга боку будынку Замкавай гары, якая, пад уплывам дажджоў і снегу, складзеная пераважна з чыстай гліны, спаўзае, і, перапоўніўшы канавы, разбуральна ўздзейнічае на цокаль будынка, падтрымліваючы ў ім вільгаць, у выніку чаго гніе падлога ніжняга паверха, і атрымаў ужо дазвол п.папячыцеля навучальнай акругі выкарыстоўваць штогод 1000 руб. з сумы збору за навучанне ў гімназіі на скопванне гары, але гэтая мера яшчэ не прыводзіцца ў выкананне да часу атрымання купчай крэпасці на зямлю»⁹⁶.

У фактычнае валоданне зямлёй Замкавай гары гімназія ўступіла ў 1885 г., калі быў аформлены купчы акт на яе набыццё. Практычна з

⁹⁶ Отчет о состоянии Витебской гимназии за 1884—1885 учебный год. Витебск, 1886. С.15—16.

гэтага часу і пачалося знішчэнне гары. Санкцыянаванае дазволам кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі, скопванне гары працягвалася да 1886 г. Потым земляныя працы былі перапынены амаль на 10 гадоў, пакуль зноў не аднавіліся ў 1895 г. Пад час іх правядзення на Замкавай гары былі знойдзены «рэшткі мураванай пабудовы — падмурак, ніжні паверх да паловы вокнаў, мураваная лесвіца і часткова пліткавая, а часткова брукаваная падлога»⁹⁷. Пра вынікі гэтых раскопак на Замкавай гары ў Віцебску з'явіліся нататкі ў друкаваных перыядычных выданнях нават іншых гарадоў Расійскай імперыі⁹⁸.

Стаўленнем гімназічнага кіраўніцтва да унікальнага помніка віцебскай даўніны абурўся выконваючы абавязкі губернатара віцебскі віцэ-губернатар Мамчыч, які «не знайшоў магчымым даць сваю згоду на скопванне часткі гары» і 11 траўня 1896 г. накіраваў свой пратэст у Вільню да кіраўніцтва навучальнай акругі. У сваім лісце ён прапаноўваў засадзіць гару дрэвамі і разбіць на ёй сквер з дарожкамі дзеля таго, каб «гару гэтую, як гістарычны помнік мінулага <...> захаваць у яе цяперашнім выглядзе на будучы час»⁹⁹.

⁹⁷ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.41.

⁹⁸ По губерниям. Раскопки Замковой горы в Витебске // Правительственный Вестник. 1895, №176; Раскопки Замковой горы в Витебске // Нижегородские Губернские Ведомости. 1895, №35.

⁹⁹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.38.

Кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі не магло не лічыцца з думкай такой высокай адміністрацыйнай асобы. 27 траўня 1896 г. дырэктару Віцебскай гімназіі быў накіраваны ліст за подпісам папячыцеля акругі, у якім было прапанавана часова перапыніць усе працы па скопванні Замкавай гары, а таксама «сабраць і даставіць звесткі, якія несумненна даказваюць гістарычнае значэнне азначанай гары»¹⁰⁰. Дзеля выканання апошняга пункта дырэктар гімназіі звярнуўся да знаўцы мясцовых старажытнасцяў, нядаўняга свайго падначаленага Аляксея Сапунова (з лютага 1896 г. той працаваў ужо ў архіве старажытных актаў). 26 жніўня 1896 г. Сапуноў напісаў на імя дырэктара гімназіі рапарт, у якім змясціў усе вядомыя яму звесткі пра віцебскія замкі.

Адразу варта адзначыць, што пытаннямі гісторыі віцебскіх замкаў Сапуноў пачаў цікавіцца ад самага пачатку сваёй навуковай дзейнасці. Нагадаем, што ягоны нарыс «Гістарычныя звесткі пра віцебскі замак», надрукаваны на старонках «Памятнай кніжкі Віцебскай губерні на 1881 г.», стаў увогуле дэбютам гісторыка і ягоным першым друкаваным творам. Шмат матэрыялаў пра замкавыя ўмацаванні даследчык змясціў і ў «Віцебскай даўніне». У першым томе зборніка знаходзім успаміны М.Стрыйкоўскага, урыўкі з «Хронікі Еўрапейскай Сарматыі» колішняга ротмістра віцебскага замка Аляксандра Гваньіні, інвентары горада

¹⁰⁰ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.38.

XVII ст. Асобны раздзел у «Гістарычна-статыстычным нарысе г.Віцебска», якім заканчваецца кніжка, Сапуноў прысвяціў гісторыі замкаў. У якасці ілюстрацыі да тэксту ён зрабіў нават «Прыблізны план Віцебскага замка да канца XVI ст.», дзе на тэрыторыі Замкавай гары лакалізаваў месцы размяшчэння царквы Архангела Міхаіла і палатаў князя. У чацвёртым томе «Даўніны» гісторык змясціў надзвычай цікавыя дакументы, знойдзеныя ім у архівах міністэрства юстыцыі і міністэрства замежных справаў у Маскве — «Каштарысную кнігу» г.Віцебска 1655—1666 г., дзе былі падрабязна апісаны выгляд і канструкцыя вежаў Верхняга і Ніжняга замкаў.

Такім чынам, мы бачым, што Сапуноў як ніхто іншы валодаў рознабаковай інфармацыяй па азначанай праблеме і менавіта ад яго можна было б чакаць актыўнай пазіцыі ў абароне гістарычнай і навуковай каштоўнасці Замкавай гары. Аднак гэтага, на наша здзіўленне, чамусьці не адбылося. У сваім надзвычай сціплым па памерах рапарце на імя дырэктара гімназіі Аляксей Сапуноў абмежаваўся толькі вытрымкамі з прац Стрыйкоўскага і Гваньіні, а таксама згадкай пра віцебскія замкі ў «Пісцовых кнігах часоў цара Аляксея Міхайлавіча»¹⁰¹. Яшчэ большае здзіўленне выклікае тое, што практычна меўшы ў саюзніках віцебскага віцэ-губернатара, Сапуноў у сваім рапарце цалкам устрымаўся ад выказвання ўсялякіх высноў і ўласных думак наконт гістарычнай каштоўнасці

¹⁰¹ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.39, 40, 42.

Замкавай гары, чым практычна развязаў рукі дырэктару гімназіі. Апошні быў асобай, зацікаўленай у хутчэйшым скасаванні ўсіх перашкод у знішчэнні гары, таму высновы для начальства з рапарта Сапунова ён зрабіў сам. У ягоным адказе папячыцелю навучальнай акругі ад 11 верасня 1896 г., у прыватнасці, гаварылася: «Месца, якое займаюць рэшткі Замкавай гары і якое належыць цяпер гімназіі, мела некаторае гістарычнае значэнне ў мінулым горада Віцебска <...> Ці былі тут якія-небудзь пабудовы, нахшталь царквы Архангела Міхаіла, ці стаяў тут замак заснавальніка горада Віцебска <...> — цалкам нічога ні адмоўна, ні станоўча сказаць нельга»¹⁰². У сваім лісце дырэктар гімназіі згадваў і раскапаня ў 1895 г. «рэшткі мураванай пабудовы», аднак зусім не акцэнтаваў увагу на гэтай знаходцы, ды і ўвогуле, каб зняць пытанне, акрэсліў узрост будыніны «не раней мінулага стагоддзя». Узгадваў спадар І.Увядзенскі таксама і пра тое, што летам 1896 г. ім разам з Сапуновым «была зроблена ў адным месцы невялікая павярхоўная раскопка, якая паказала даволі выразна і ясна, што тут па храбту гары ішла мураваная сцяна ў прамым напрамку. Аднак больш нічога не знойдзена, ды, здаецца, і не можа быць знойдзена».

Гэтае безапеляцыйнае сцвярджэнне дырэктара гімназіі яшчэ не паставіла апошнюю кропку ў справе канчатковага вырашэння лёсу

¹⁰² НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.41.

Замкавай гары. У лістападзе 1896 г. І.Увядзенскі зноў атрымаў патрабаванне правесці даследаванні, «якія маглі б паслужыць больш дакладнаму тлумачэнню пытання пра гістарычнае значэнне участка Замкавай гары, што належыць Віцебскай гімназіі»¹⁰³. Адказ на гэтае патрабаванне быў накіраваны ў Вільню толькі ў лютым наступнага года. Хутчэй за ўсё, ніякай дадатковай «экспертызы» за прамінулыя тры з паловай месяцы праведзена не было. У сваім адказе дырэктар зноў настойліва праводзіў думку, што Замкавая гара ніякай гістарычнай каштоўнасці не мае, а ў сувязі з тым, што яна з'яўляецца ўласнасцю гімназіі, то можа быць выкарыстана апошняй цалкам паводле ўласнага меркавання. Адзінае, з чым не мог не пагадзіцца І.Увядзенскі — наяўнасць на гары земляных умацаванняў, якія, тым не менш, паводле аргументацыі дырэктара, «бесперашкодна зносіліся і бурзіліся не толькі ў нас у Расіі, але і за мяжой»¹⁰⁴.

У апошняй інстанцыі пытанне пра знішчэнне Замкавай гары ў Віцебску вырашалася на ўзроўні міністра народнай асветы І.Д.Дзялянава і міністра ўнутраных спраў І.А.Гарамыкіна. Менавіта гэтую перапіску знайшоў у архіве Санкт-Пецярбургскага аддзялення Інстытута археалогіі даследчык Л.В.Аляксееў, пра што і напісаў у сваім артыкуле «Да гісторыі і тапаграфіі найстаражытнейшага Віцебска» («Советская археология», 1964. №1). Пастановай вы-

¹⁰³ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.43.

¹⁰⁴ Тамсама, арк.44 адв.

сокай улады Замкавую гару, зрэшты, было дазволена скапаць, аднак пры гэтым па рэкамендацыі Пецярбургскай археалагічнай камісіі ў Віцебску павінна была быць створана асобная камісія з мясцовых сіл для назірання за раскопкамі і захавання ўсіх старажытных рэчаў, якія будуць знойдзены пры вядзенні прац. У склад камісіі ўвайшлі дырэктар гімназіі І.Увядзенскі, выкладчык гісторыі і геаграфіі гімназіі І.Сабін-Гус і сакратар Віцебскага губернскага статкамітэта С.Гарскі (Аляксей Сапуноў на той час ужо рыхтаваўся пакінуць Віцебск, збіраючыся на часовае жыхарства ў Маскву).

Ніякіх дакументальных звестак пра плён дзейнасці гэтай камісіі мы сёння не маем. Аднак пэўнае ўяўленне пра метады яе дзейнасці можна скласці на падставе азнаямлення з дакументамі гаспадарчага камітэта гімназіі, які здаў з падраду земляныя працы па скопванню гары. У двух пунктах «Кандыцый» (умоў дагавору) закраналіся пытанні археалогіі: «...8). Падрадчык, па меры магчымасці, павінен садзейнічаць мэтам археалагічнай камісіі, прызначанай па раскопцы гары. 9) Калі пры раскопцы Замкавай гары будуць знойдзены косткі, усялякія старажытныя рэчы, а таксама манеты, камяні і інш. прадметы, то косткі павінны быць закапаны ў зямлю ў месцы, якое пакажа дырэктар гімназіі, а ўсе іншыя прадметы і манеты паступаюць на карысць гімназіі»¹⁰⁵. Зразумела, што пры такім падыходзе да справы

¹⁰⁵ НГАБ, ф.2554, воп.1, спр.759, арк.101—102.

цяжка было чакаць ад яе выканання нейкіх сур'ёзных у навуковым сэнсе вынікаў.

Археалагічныя доследы А.Ляўданскага 1928 г. сталі практычна адзінымі навуковымі доследамі Замкавай гары за ўсе гады яе існавання. Аднак праведзены яны былі занадта позна, калі ад унікальнага помніка археалогіі ўжо практычна нічога не засталася. Ляўданскаму давялося даследаваць ужо толькі змяшаны культурны пласт таўшчынёй каля метра.

У XX ст. рэшткі гары працягвалі метадычна знішчацца. У 1957 г. Саветам Міністраў БССР была прынята пастанова аб узяцці пад ахову дзяржавы ўсёй тэрыторыі Верхняга замка ў Віцебску як помніка археалогіі рэспубліканскага значэння. Аднак ужо праз два гады гэтая пастанова была парушана будаўніцтвам новага памяшкання для драматычнага тэатра, а пазней, у 1984 г.— і падземнай кавярні пры ім. Апошняй кропкай у гісторыі Замкавай гары стала ўзвядзенне на яе месцы ў 1974 і 1980 г. двух вялікіх сучасных будынкаў праектных арганізацый, у выніку чаго гістарычны ландшафт старажытнага замчышча быў цалкам знішчаны.

Цяжка сёння недасведчанаму чалавеку ўявіць сабе сярод амаль спрэс сучаснай забудовы цэнтра гістарычнае аблічча Віцебска, а дасведчанаму — асэнсаваць усю трагедыю знішчэння нацыянальнай культуры.

Віцебскае старажытнасховішча

Вернемся ў Віцебск 1893 г. — час, калі ў культурным жыцці тутэйшага грамадства наспявала значная падзея. Ёю было адкрыццё новага музея — мясцовага царкоўна-археалагічнага старажытнасховішча.

Царкоўна-археалагічныя музеі пачалі з'яўляцца на Беларусі ў 1890—1910-х г. Утвараліся яны як епархіяльныя музеі духоўнага ведамства праваслаўнага веравызнання з мэтай збірання і захавання прадметаў мясцовай рэлігійнай даўніны. Такія музеі раней ці пазней былі створаны ва ўсіх епархіяльных гарадах тагачаснага Паўночна-Заходняга краю: Віцебску, Магілёве, Гародні, Мінску і Вільні. Першае старажытнасховішча было адчынена ў Віцебску.

Першымі сховішчамі царкоўных старажытнасцяў варта, відаць, лічыць касцельныя і царкоўныя рызніцы, што існавалі практычна пры кожным храме і ўтрымлівалі рэчы, узрост якіх вызначаўся часам не адной сотняй гадоў. Пры кляштарох і парафіяльных цэрквах, як правіла, існавалі архівы, дзе захоўваліся старадаўнія метрычныя кнігі і рознага кшталту юрыдычныя дакументы. Асобныя царкоўныя музеі пачалі стварацца толькі ў другой палове XIX ст., з канца 1870-х г. Геаграфія іх з'яўлення ахапіла значную тэрыторыю Расійскай імперыі — ад Каўказа (Тыфліс, Сухумі) да

Ўкраіны (Жытомір, Уладзімір-Валынскі, Чарнігаў). Аднак пераважная большасць музеяў была створана ў цэнтральных раёнах Расіі — Уладзіміры, Яраслаўлі, Растове, Прылуках, Падольску, Туле, Арле і іншых гарадах. Адчыніліся старажытнасховішчы і пры духоўных акадэміях у Маскве, Пецярбургу і Кіеве¹⁰⁶. Гэтыя музеі былі творами панавальнай у дзяржаве праваслаўнай царквы і звычайна адчыняліся пры духоўных семінарыях, царкоўных брацтвах або архірэйскіх дамах.

У Беларусі пасля далучэння да Расійскай імперыі праблема захавання прадметаў старасветчыны стаяла вельмі востра. Дзяржава не выконвала ахоўнай функцыі ў дачыненні да помнікаў даўніны, асабліва тых, што належалі раней уніяцкай канфесіі. Становішча ўскладнялася і гістарычным невуцтвам грамадства, зарыентаванага перш за ўсё на ўсведамленне культурных набыткаў суседняй Расіі, а не сваіх уласных. Неразуменне гістарычнай і мастацкай каштоўнасці мясцовых старажытных актавых матэрыялаў, кніг, абразоў, роспісаў і г.д. часта можна было сустрэць і з боку святароў, у рукі якіх гэтыя рэчы траплялі. У нататках Аляксея Сапунова знаходзім апісанне наступнага акта вандалізму, учыненага настаяцелем аднаго з беларускіх манастыроў у 1850-я г. Пасля выхаду загада Сінода наконт дастаўкі звестак пра манастырскія архівы з падрабязным апісаннем усіх дакументаў, што

¹⁰⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XX. С. — Петербург, 1897. С. 120.

захоўваліся ў іх, згаданы настаяцель, які з цяжкасцю разбіраў друкаваныя тэксты, быў вельмі засмучаны, бо ў архіве манастыра з даўніх часоў захоўвалася вялізная скрыня, напакаваная старажытнымі рукапісамі. Святар абвясціў сябе хворым, зачыніўся ў келлі і за два тыдні папаліў там увесь манастырскі архіў, пасля чаго з чыстым сумленнем паведаміў у Сінод, што ў давераным яму манастыры ніякіх старажытных актаў не захоўваецца¹⁰⁷. Гэтае здарэнне, на жаль, не было адзінкавым і выпадковым.

З ініцыятывай стварэння царкоўна-археалагічнага музея ў Віцебску выступіў інспектар народных вучылішчаў Еўдакім Раманаў. У чэрвені 1892 г. ён накіраваў архіепіскапу Полацкаму і Віцебскаму Антаніну спецыяльную запіску, у якой выказаў думку наконт неабходнасці збірання па цэрквах епархіі помнікаў царкоўнай даўніны, якія ўжо не ўжываліся пад час набажэнстваў, аднак уяўлялі «не толькі мясцовы, але і агульны царкоўна-археалагічны інтарэс». На ўвазе мелася старажытнае царкоўнае адзенне, начынне, абразы, старадрукі і рукапісныя кнігі, званы, старадаўнія планы ўжо не існуючых храмаў — усё тое, што, на думку Раманава, заслугоўвала «руплівага захавання ад знішчэння часам і нявопытнасцю асобаў, бліжэйшаму назіранню якіх яны былі давераны»¹⁰⁸.

¹⁰⁷ ВАКМ, КП 7295/14, арк.13—14.

¹⁰⁸ Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Кн.1. Вильно, 1910. С.222.

Запіска Раманава была ўхвалена архіепіскапам, які на чарговым сходзе Віцебскага Свята-Ўладзімірскага брацтва прапанаваў размясціць новы музей у адным з пустых пакояў архірэйскага дома пры Мікалаеўскім кафедральным саборы (колішнім езуіцкім касцёле ў гонар Св.Юзэфа). Арганізацыяй старажытнасховішча апроч Раманава было даручана заняцца выкладчыку мужчынскай гімназіі Аляксею Сапунову і святару Мікалаеўскага кафедральнага сабора Васілю Гаворскаму. Трыма азначанымі асобамі былі складзены «Прыкладныя падставы заснавання царкоўна-археалагічнага музея ў Віцебску», якія ў траўні 1893 г. былі надрукаваны ў «Полацкіх Епархіяльных Ведомасцях». Згодна з гэтым дакументам, асноўная функцыя, якую павінен быў выконваць музей, заключалася толькі ў збіранні, апісанні і захаванні прадметаў. Ніякіх задач навукова-даследчага характару перад ягонымі супрацоўнікамі не ставілася. Адзінае выключэнне складала заўвага №1 да § 4, у якой гаварылася, што «музей павінен імкнуцца да складання поўнага альбома храмаў епархіі»¹⁰⁹. У якасці галоўнай крыніцы папаўнення фондаў музея ягоныя арганізатары разглядалі дзейнасць дабрадзеляў епархіі, якія пры садзейнічанні кансісторыі займаліся б зборам старажытнасцяў па асобных цэрквах і манастырах.

¹⁰⁹ Сапунов А.П., Романов Е.Р., Говорский В. Примерные основания учреждения церковно-археологического музея в Витебске // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1893. №9. С.380.

Пэўную цікавасць уяўляе заўвага №2 да § 4, у якой вызначаўся вельмі абмежаваны доступ да часткі «рэлігійнага характару прадметаў, у розныя часы канфіскаваных, што захоўваюцца цяпер у кансісторыі або ў кладоўках кафедральнага сабора»¹¹⁰. Хутчэй за ўсё, да гэтай катэгорыі экспанатаў адносіліся рэчы кштальту часцінак мошчаў Св.Пакутніка Язафата Кунцэвіча, якія на той час захоўваліся ў рызніцы Віцебскага Мікалаеўскага кафедральнага сабора¹¹¹, і, выстаўленыя для ўсеагульнага агляду, маглі выклікаць непажаданую для афіцыйных уладаў рэакцыю пэўнай часткі мясцовага насельніцтва (як гэта было, напрыклад, у створаным бальшавікамі ў 1920-я г. у Віцебску музеі атэізму, дзе вернікі маліліся каля мошчаў Св.Ефрасінні Полацкай).

Так званае прыватнае адкрыццё Віцебскага старажытнасховішча адбылося 2 верасня 1893 г. Да гэтага часу быў скончаны рамонт аднаго з пакояў архірэйскага дома. У верасні таго ж года праект статута старажытнасховішча быў накіраваны архіепіскапам Антанінам на зацвярджэнне ў Сінод. Службовае перамяшчэнне правялебнага Антаніна ў Пскоў у чэрвені 1894 г. на пэўны час затрымала зацвярджэнне палажэння аб музеі. Загад Сінода з дазволам на адкрыццё Віцебскага

¹¹⁰ Сапунов А.П., Романов Е.Р., Говорский В. Примерные основания учреждения... С. 380.

¹¹¹ Сапунов А.П. Витебский Успенский собор в связи с событиями из религиозной жизни витеблян. Витебск, 1894. С.10—11.

царкоўна–археалагічнага музея і зацвярджэнне ягонага статута выйшаў толькі 27 кастрычніка 1895 г.¹¹².

Першыя экспанаты для старажытнасховішча Раманаў і Сапуноў сабралі пад час наведвання віцебскіх гарадскіх цэркваў: Блажавешчанскай, Ёлінскай, Петрапаўлаўскай і цэркваў Маркава манастыра. У студзені 1895 г. Раманаў быў вымушаны ад'ехаць з Віцебска на новае месца службы ў Гродзенскую губерню. Клопаты па збіранні экспанатаў для музея цалкам ляглі на плечы Аляксея Сапунова. У хуткім часе яму на дапамогу па загаданні старажытнасховішчам былі абраны выкладчык духоўнай семінарыі Дзмітры Даўгяла і настаўнік мужчынскай гімназіі знаны этнограф Мікалай Нікіфароўскі. Яны заняліся апісаннем ужо сабраных экспанатаў і складаннем каталога. У жніўні 1897 г. Сапуноў адмовіўся ад загадання старажытна–сховішчам, бо з 1 верасня быў прызначаны на іншую пасаду, у сувязі з чым пераехаў жыць у Маскву. Аднак нам, відаць, варта прасачыць далейшы лёс і перыпетыі існавання гэтага дзецішча Аляксея Парфенавіча.

Пасля ад'езда Сапунова на ягонае месца сябрам камісіі па загаданні музеем быў абраны настаўнік мужчынскай гімназіі Іван Сабін–Гус¹¹³. З 1903 г. у склад камісіі ўваходзіў выкладчык духоўнай семінарыі Дзмітры Нікіфароўскі, а пасля яго з лістапада 1904 г. —

¹¹² Записки Северо–Западного отдела... С.222—224.

¹¹³ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1897. №24. С.14.

выкладчык той самай семінарыі Мікалай Багародзкі¹¹⁴. Свае абавязкі па загадванні музе-ем сябры камісіі выконвалі бясплатна.

Старажытнасховішча мела трох ганаровых сяброў, што атрымалі гэтае званне «за асаблі-вую любоў да мясцовых старажытнасцяў». Імі былі Аляксей Сапуноў, Еўдакім Раманаў і Мікалай Нікіфароўскі.

Росквіт Віцебскага царкоўна-археалагічнага музея прыпаў на першае дзесяцігоддзе ягонага існавання. У гэты час ён асабліва актыўна папаўняўся новымі матэрыяламі, што паступалі ад дабрадзеяў з розных акругаў епархіі. У кастрычніку 1893 г. епіскап Полацкі і Віцебскі звярнуўся да настояцеляў усіх цэркваў Віцебска з прадпісаннем «Аб перадачы прадметаў, што не ўжываюцца пад час набажэнстваў і маюць царкоўна-археалагічную каштоўнасць, у Віцебскі царкоўна-археалагічны музей»¹¹⁵. Сябры камісіі па загадванні музеем самі актыўна праводзілі агляд маёмасці цэркваў і адбор экспанатаў як у самім Віцебску, так і за ягонымі межамі. Напрыклад, у 1898 г. Дзмітры Даўгяла агледзеў 17 цэркваў Лепельскага павета, а Мікалай Нікіфароўскі — чатыры царквы і тры капліцы ў Гарадоцкім павеце Віцебскай губерні. Сумесна гэтыя краязнаўцы даследавалі тры храмы ў Віцебску, а таксама зрабілі апісанне Св.-Мікалаеўскай царквы ў мястэчку Бешанковічы. Вы-

¹¹⁴ Записки Северо-Западного отдела... С.222—224.

¹¹⁵ НГАБ, ф.2502, воп.1, спр.797, арк.7.

нікі апошнія працы былі надрукаваны спачатку ў «Полацкіх Епархіяльных Ведамасцях», а пазней — у выглядзе асобнай брашуры¹¹⁶.

З самага пачатку свайго існавання музей знаходзіўся ў падпарадкаванні Віцебскага епархіяльнага Свята-Ўладзімірскага брацтва, са скарбонкі якога пакрываліся ўсе ягоныя фінансавыя выдаткі. У кастрычніку 1897 г. пры брацтве быў створаны асобны камітэт для царкоўна-археалагічнага і статыстычнага апісання цэркваў і прыходаў Полацкай епархіі. У склад камітэта ўвайшлі таксама сябры камісіі па загаданні старажытнасховішчам Дз.Даўгяла і М.Нікіфароўскі. Згодна з загадам кансісторыі, камітэт разаслаў ва ўсе цэрквы спецыяльныя анкеты, пытанні якіх тычыліся не толькі сучаснага стану храмаў, але і іх гісторыі, засяроджвалі ўвагу святароў на помніках мясцовай даўніны. Да канца 1899 г. камітэт меў ужо 178 апісанняў цэркваў, рэдагаваў іх і рыхтаваў да друку¹¹⁷. На жаль, выдадзены яны так і не былі.

Віцебскі царкоўна-археалагічны музей размяшчаўся ў адной з залаў другога паверха ўсходняй часткі архірэйскага дома. У прадмове да «Апісання прадметаў старажытнасці, якія паступілі ў Віцебскае епархіяльнае царкоўна-археалагічнае старажытнасховішча», што

¹¹⁶ Никифоровский Н.Я. Никольская церковь в Задвинской слободе м.Бешенковичи Лепельского уезда. Ви-тебск, 1899. Отд. отт. Из «Полоцких Епархиальных Ведомостей». 1899. №3—5.

¹¹⁷ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1900. №1. С.3.

было зроблена Дз.Даўгялам і М.Нікіфароўскім, сустракаем наступнае апісанне музейнага памяшкання: «Зала старажытнасховішча мае ў даўжыню 5 сажняў, у шырыню 4 саж., у вышыню 1 саж. 2 аршыны і 8 вяршкоў. У ёй 5 вокнаў: два на паўднёвым, два на ўсходнім і адно на паўночным баку <...> У двух кутах залы старажытнасховішча, якія ўтвараюцца злучэннем паўднёвай і паўночнай сцен з заходняй, размешчаны дзве кутнія галандскія, са свежай кафлі печы, са звычайнай топкай <...> Падлога залы пафарбавана карычневай алейнай фарбай, столь — белай вапнавай, сцены — светла-блакітнай вапнавай фарбай, з каляровымі кантамі ніжэй гзымсаў.

У амбразурах трох закладзеных цэглаю вокнаў (адно акно закладзена ў паўднёвай сцяне, а два ў паўночнай, — і яны з'яўляюцца першымі ад увахода) уладкаваны тры цалкам аднолькавыя сцянные шафы, у два ярусы кожная, з асобнымі зашчапкамі ў кожным ярусе (двухстворкавыя ў філёнгах дзверы) і ўнутранымі замкамі. Вышыня і шырыня сцянных шафаў роўныя вышыні і шырыні аконных амбразураў. Звонку шафы паліраваныя, прычым рамы дзвярэй пад воск, абкладзены чорнымі сталярнымі кантамі ў бакі філёнгаў: гэткім жа чорным гзымсам увенчваецца і кожная шафа <...> Мэбля старажытнасховішча ў наяўнасці складаецца з наступнага: а) тры драўляныя шчыты; б) 14 вітрынаў; в) куфар; г) тры вялікія сталы; д) тузін гнутых крэслаў; е) дзве перасоўныя

стаячыя лесвіцы; ж) стаячая вешалка і з) жалезны рукамыйнік з прыладамі да яго»¹¹⁸.

Збор Віцебскага старажытнасховішча ў 1905 г. налічваў 1247 экспанатаў¹¹⁹, пасля чаго папаўненне музея новымі прадметамі істотна замарудзілася.

У 1913 г. у Віцебску было створана царкоўна-археалагічнае таварыства, якое мела на мэце вывучэнне гістарычнага мінулага праваслаўнай царквы на Віцебшчыне і занялося ўпарадкаваннем царкоўнага музея. Аднак таварыства мела толькі некалькі пасяджэнняў, пасля чаго перапыніла сваё існаванне і канкрэтных вынікаў працы пасля сябе не пакінула¹²⁰.

За час дзейнасці Віцебскага старажытнасховішча быў выдадзены ягоны каталог, які ахопліваў паступленні, зробленыя да лістапада 1897 г.¹²¹. Спіс новых паступленняў рэгулярна друкаваўся на старонках «Полацкіх Епархіяльных Ведамасцяў». На падставе гэтых крыніц, а таксама «Кнігі для запісу прадметаў, што паступілі ў царкоўна-археалагічны музей Віцебска», якая сёння захоўваецца ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея¹²², мы можам прасачыць, з якіх канкрэтных прадметаў фармаваўся музейны збор.

¹¹⁸ Довгялло Д.И., Никифоровский Н.Я. Описание предметов древности, поступивших в Витебское епархиальное церковно-археологическое древлехранилище по ноябрь 1897 года. Вып.1. Витебск, 1899. С.16—17.

¹¹⁹ Записки Северо-Западного отдела... С.222—224.

¹²⁰ Каспяровіч М.І. Краязнаўства. Менск, 1929. С.32.

¹²¹ Гл. заўвагу 118.

¹²² ВАКМ, н/а, ф.7, спр.1.

Адразу варта заўважыць, што ў музеі, у адпаведнасці з ягонымі мэтамі і задачамі, канцэнтраваліся рэчы пераважна рэлігійнага ўжытку (сярод нецаркоўных прадметаў можна адзначыць невялікую калекцыю манет, медалёў, фотаздымкаў, некалькі дзесяткаў драўляных формаў для вырабу крашаніны). У сувязі з тым, што гістарычна-рэлігійнае жыццё краю не было аднародным (як, напрыклад, у цэнтральных губернях Расіі), тут збіраліся прадметы, якія належалі прадстаўнікам розных хрысціянскіх канфесій. Так, у музеі апроч праваслаўных захоўваліся стараверскія рэчы, такія, як складні, 8-канцовыя крыжы, «абразы стараверскія, апакрыфічнага пісьма», святцы, «рукапісны зборнік твораў хадзячай стараверскай літаратуры» і г.д. Былі тут і «абразы каталіцкага тыпу», антымінсы, манстранцыі, крыжы з распяццямі, больш за чатыры дзесяткі драўляных разьбяных выяваў — статуі Хрыста, Божай Маці, анёлаў, святых і г.д. Аднак найбольшую колькасць складалі культавыя прадметы уніяцкага веравызнання. І ў гэтым не было нічога дзіўнага. Асноўнае паўненне музея ішло праз ахвяраванне святарамі культавых рэчаў, якія ўжо не ўжываліся пад час набажэнстваў і вялі сваё паходжанне з XVII або XVIII ст. (больш раннія рэчы ў цэрквах захоўваліся вельмі рэдка з прычыны частага разрабавання краю). Як вядома, пераважная большасць насельніцтва Беларусі ў XVII—XVIII ст. спавядала уніяцтва. У Віцебску, напрыклад, на момант уваходжання ў склад

Расійскай імперыі было 6 каталіцкіх касцёлаў, каля двух дзесяткаў уніяцкіх храмаў і ніводнай праваслаўнай царквы. Амаль усе уніяцкія храмы ў першай палове XIX ст. былі пераасвечаны на праваслаўныя цэрквы, а старое уніяцкае царкоўнае начынне схавана ў рызніцы або выкінута на гарышчы, адкуль яго і даставалі святары храмаў на загад дабрадзеяў для перадачы ў царкоўна-археалагічны музей. Менавіта такім чынам у збор старажытнасховішча трапіла шмат уніяцкіх абразоў, святарскага адзення (рызы, фелоні, мітры уніяцкага архіепіскапа Антонія Сялявы), уніяцкага царкоўнага начыння (чашы, мірніцы, паціры, келіхі, падсвечнікі, харугвы, антымінсы), уніяцкіх богаслужбовых кніг, партрэтаў ерархаў уніяцкай царквы. У музей быў поўнасцю перавезены іканастас з уніяцкай Св.-Мікалаеўскай царквы ў мястэчку Бешанковічы, драўляныя царскія вароты з царквы Св.Юр'я ў Віцебску, 18 абразоў з царквы ў вёсцы Латыгава, напісаныя ў XVIII ст. мясцовым майстрам, частка з якіх захавалася да нашага часу¹²³.

У старажытнасховішчы меўся і цэлы комплекс прадметаў, звязаных з асобай Св.Пакутніка Язафата Кунцэвіча. Тут захоўваліся «образ Язафата Кунцэвіча, маляваны алейнымі

¹²³ Тамсама. Арк.64—75. Пра латыгаўскія абразы гл.: Пуцко В. Абразы з вёскі Латыгава: архаічныя тэндэнцыі ў беларускім ікананісе XVIII ст. // Віцебскі сшытак. 1996. №2. С.72—75; Вакар Л. Барочная экспрэсія народнага абраза (стылістычны аналіз абразоў з вёскі Латыгава) // Віцебскі сшытак. 1996. №2. С.83—86.

фарбамі на палатне», драўляная скульптура святога, пацір з рэльефнай выявай Кунцэвіча ў архірэйскім адзенні, друкаваная кірыліцай у Супраслі ў XVIII ст. «Месяца септембрия в 16 день служба Святому Священномученику Иосафату»¹²⁴.

Па тых недасканалых па сучасных меркаваннях апісаннях, што былі зроблены для рэчаў царкоўна-археалагічнага музея, сёння бывае цяжка вызначыць іх канфесійную прыналежнасць і, адпаведна, дакладныя працэнтныя суадносіны калекцыі па розных веравызнаннях. Аднак у кароткім апісанні збору старажытнасховішча за 1896 г. сустракаем наступную досыць выразную заўвагу: «Святых абразоў на сценах — 5, складаных абразоў і абразоў на метале — 2, драўляных статуй і маляваных выяваў, чужых праваслаўнай царкве — 14»¹²⁵.

Такім чынам, можна меркаваць, што выстаўлены для агляду ў Віцебскім старажытнасховішчы збор прадметаў мясцовай царкоўнай даўніны далёка не пацвярджаў абвешчанай афіцыйнымі ўладамі тэзы аб «істинной рускости» зямель Паўночна-Заходняга краю. Прычым, такі стан рэчаў утварыўся насуперак першапачатковым памкненням і задумам ягоных арганізатараў як з боку епархіяльнага кіраўніцтва, так і з боку мясцовых краязнаўцаў. Ні першыя, ні другія ў роўнай ступені не

¹²⁴ ВАКМ, н/а, ф.7, спр.1, арк.42—75.

¹²⁵ Полоцкие Епархиальные Ведомости.1896. №14. С.657.

адносіліся да ліку прыхільнікаў уніі як з'явы палітычнага і рэлігійнага жыцця, аднак мясцовая інтэлігенцыя была схільная бачыць у царкоўных уніяцкіх рэчах перш за ўсё помнікі гісторыі і мастацтва. Так, і Аляксей Сапуноў, які заўсёды з пазіцыі артадаксальнага праваслаўя выказваўся наконт уніі, быў, па сутнасці, адзіным уратавальнікам 10 алейных партрэтаў уніяцкіх архіепіскапаў і мітрапалітаў, якія былі выкінуты на сметнік кіраўніцтвам Полацкай духоўнай семінарыі, што размяшчалася ў базыльянскіх мурах¹²⁶.

Непажаданая для епархіяльнага кіраўніцтва метамарфоза, што адбылася з Віцебскім старажытна-сховішчам на працягу ўжо першага дзесяцігоддзя ягонага існавання, стала прычынай хуткага заняпаду музея на пачатку ХХ ст. Па трапнай заўвазе віцебскага краязнаўцы доктара Пётры Красавіцкага, царкоўна-археалагічны музей стаў для афіцыйных царкоўных уладаў «толькі цярпімым з-за аднойчы дапушчанага і ўжо непапраўнага памылкі, злом, <...> якое адымала лішнія памяшканне ў недастаткова прасторнага і без таго архірэйскага дома»¹²⁷. У гэты час збор надзвычай мала папаўняўся новымі прадметамі. Як адзначалася ў справаздачы за 1910 г., музей меў «патрэбу ў папаўненні начынем: многія прадметы псуюцца таму, што няма належных

¹²⁶ ВАКМ, КП 7295/14, арк.15—16.

¹²⁷ Красавицкий П.М. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение. У кн.: Полоцко-Витебская старина. Вып.1. Витебск, 1911. С.55.

вітрын»¹²⁸. Памяшканні музея ўзімку не ацяпляліся, для наведвальнікаў ягоня дзверы адчыняліся толькі на адну гадзіну раз на тыдзень. За год музей наведвала каля 300 чалавек¹²⁹.

Царкоўна-археалагічны музей у Віцебску існаваў да 1919 г., пасля чаго ягоня зборы былі перададзены Віцебскаму губернскаму музею. За чвэрць стагоддзя свайго існавання ён адыграў значную ролю ў справе захавання помнікаў мясцовай даўніны. Сярод ягоня экспанатаў у свой час можна было знайсці сапраўдныя рарытэты беларускай культуры: напрасольнае Евангелле, выдадзенае ў Вільні ў 1575 г.; Евангеллі, выдадзеныя ў Куцейне ў 1651 і 1654 г.; кнігу «Апостал», надрукаваную Спірыдонам Собалем у 1638 г. у Магілёве; рукапісны «зборнік прыпеваў і кантаў у гонар Хрыста, Богамацеры, некаторых святых і анёлаў на беларускай і польскай мовах (усяго 40 п'ес)»; батлейку (або жлоб) з ваколіц Веліжа; рукапісную «Кнігу прывілеяў горада Віцебска»; рукапіснае Евангелле Віцебскай Петрапаўлаўскай царквы 1671 г. і шмат іншых рэчаў¹³⁰.

Супрацоўнікі музея шмат зрабілі для захавання помнікаў кultaвага дойдства. Так, напрыклад, у канцы 1890-х г. Аляксей Сапуноў і Еўдакім Раманаў былі вымушаны ўмяшцацца ў ход перабудовы драўлянай царквы ў гонар Св.Тройцы, якую распачаў настояцель

¹²⁸ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1912. №6. С.83.

¹²⁹ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1980. №40—41. С.397—398.

¹³⁰ ВАКМ, н/а, ф.7, спр. 1, арк.39—78.

Віцебскага Маркава манастыра архімандрыт Іларыён. У сваёй стараннасці ў Троіцкай царкве, пабудаванай яшчэ ў XVII ст., святар загадаў змяніць форму галовак купалоў, знішчыў шатровыя ганкі і частку старажытнага ўнутранага роспісу. Ігумен меў намер зафарбаваць увесь роспіс на біблейскія сюжэты, што пакрываў сцены храма ад самай падлогі да верхніх кропак купала, ды яго ў час устрымалі ад гэтага кроку сябры-краязнаўцы¹³¹.

Ператварыўшыся ў сховішча твораў сакральнага мастацтва пераважна уніяцкага веравызнання, віцебскае старажытнасховішча на пачатку XX ст. страціла магчымасці для свайго пашырэння і развіцця за кошт праваслаўнага духоўнага ведамства.

¹³¹ Красавицкий П.М. Памятники церковной старины... С.35—38.

Перад ад'ездам у Маскву

На 1890-я г. прыпадае выхад у свет двух грунтоўных выданняў Сапунова, напісаных на мяжы дзвюх навук — гісторыі і геаграфіі. У 1893 г. выйшла кніга «Рака Заходня Дзвіна», прысвечаная ўсебаковаму апісанню гэтай вялікай воднай артэрыі. Кніга зроблена на ўзор тых выданняў, што былі прысвечаны рэкам Заходняй Еўропы (Рэйн, Эльба і інш.) і Расіі (Волга, Днепр). Складалася яна з дзесяці раздзелаў. 1-ы быў прысвечаны гістарычна-геаграфічнаму агляду Заходняй Дзвіны ў старажытнасці і Сярэднявеччы. 2-і, 3-і, 5-ы і 6-ы раздзелы ўяўлялі сабой апісанне вытокаў і прытокаў ракі, каналаў і праектаў каналаў паміж Дзвіной і сістэмамі іншых рэк, парогаў, меляў, камянёў у яе рэчышчы, прац па ачышчэнні і паглыбленні ракі, хуткасці плыні і г.д. Раздзел 4-ы ўяўляў геалагічны нарыс берагоў, укладзены на падставе звестак горнага інжынера М.Антановіча і географа Венюкова. У 7-м раздзеле ішла размова пра рыбу і спосабы яе лоўлі, у 8-м — пра гандаль па Дзвіне, ад самых старажытных часоў, у 9-м — пра найбольш адметныя мясцовасці і паселішчы, што знаходзяцца на берагах ракі. 10-ы раздзел быў прысвечаны адлюстраванню Заходняй Дзвіны ў паэтычных творах.

Гэтая грунтоўная манаграфія з вялікай колькасцю планаў і ілюстрацый зрабіла імя

Сапунова вядомым далёка па-за межамі Расійскай імперыі. Ухвальныя водгукі на яе адразу з'явіліся ў перыядычных геаграфічных выданнях Англіі, Францыі і Германіі. Міністр народнай асветы пазнаёміў з кнігай самога расійскага імператара, які распарадзіўся выдаць аўтару аднаразовую грашовую дапамогу ў памеры 500 рублёў. Рускае геаграфічнае таварыства на сходзе 3 лістапада 1893 г. абрала Аляксея Сапунова сваім сапраўдным сябрам. Прафесар К.Бястужаў-Румін у водгуку на «Раку Заходнюю Дзвіну» пісаў наступнае: «Аўтар ужо вядомы сваёй выдатнай працай „Віцебская даўніна“, якая звярнула на сябе ўвагу адукаванага грамадства. Сярод правінцыйных дзеячаў г.Сапуноў займае ганаровае месца. Новая праца яго падтрымлівае такую вядомасць <...> Грунтоўны і руплівы выбар фактаў, добрасумленнае выкладанне робяць кнігу г.Сапунова неабходным дапаможнікам для гісторыкаў і географаў <...> У заключэнне можна пажадаць аўтару працягу дзейнасці, пачатай так добра, нягледзячы на тое, што ўмовы правінцыйнага жыцця не вельмі спрыяюць разумовай дзейнасці. З'яўленне такіх дзеячаў у правінцыі служыць добрым знакам для будучага»¹³².

Яшчэ адной працай Аляксея Сапунова былі «Матэрыялы па гісторыі і геаграфіі Дзісенскага і Вілейскага паветаў Віленскай губерні». Кніга выйшла ў свет у 1896 г. і пачы-

¹³² Стукалич В.К. А.П.Сапунов. С.26—27.

Гурток віцебскай інтэлігенцыі. Стаяць (злева направа):
У.Стукаліч, І.Пілін, М.Нікіфароўскі, Златкоўскі. Сядзяць
(злева направа): Раманава, М.Вяроўкін, А.Маслоўскі.

Фота 1895 г.

З фондаў ВАКМ.

налася з грунтоўнага «Геаграфічнага агляду»
азначанай у яе найменні тэрыторыі. Далей
размяшчаліся матэрыялы па гісторыі і згадкі
пра найбольш цікавыя мясціны Дзісенскага,
а потым асобна Вілейскага паветаў. У змеш-
чаным у канцы кнігі «Дадатку» былі надру-
каваны архіўныя матэрыялы, сабраныя па роз-
ных дзяржаўных і прыватных сховішчах. На
вкладцы кнігі быў змешчаны наступны
надпіс: «Выданне А.Сапунова і кн.У.Друцка-

га–Любецкага». Хутчэй за ўсё, князь Друцкі–Любецкі, які вельмі прыхільна ставіўся да дзейнасці Аляксея Сапунова і Еўдакіма Раманава, быў фундатарам, але не аўтарам гэтага выдання.

22 студзеня 1896 г. імператар Мікалай II выдаў «Высочайшее повеление», згодна з якім Віцебскі цэнтральны архіў старажытных актаў, што раней кіраваўся міністэрствам унутраных спраў, перайшоў у падпарадкаванне міністэрства народнай асветы. Выконваючы даручэнне міністра народнай асветы, 21 лютага таго ж года ў Віцебск прыбыў папячыцель Віленскай навучальнай акругі М.А.Сергіеўскі дзеля таго, каб асабіста прыняць архіў і паклапаціцца пра ягонае ўпарадкаванне.

Аднак літаральна напярэдадні прыезду Сергіеўскага здарылася непрадбачанае: 20 лютага ў Віцебску нечакана памёр Міхаіл Лаўрэнцевіч Вяроўкін, архіварыус архіва старажытных актаў. Трэба сказаць, што праца ў архіве, якой ён аддаў 10 апошніх гадоў свайго жыцця, была для Вяроўкіна выкананнем заповітнай мары і таму прыносіла яму сапраўдную асалоду. Атрымаўшы пасаду загадчыка архіва ў 1887 г. ва ўзросце ўжо 62–х гадоў, ён, тым не менш, з юнацкім запалам узяўся за справу і найперш за працяг выдання археаграфічнага зборніка «Гістарычна–юрыдычныя матэрыялы» (выданне гэтае, як вядома, у 1871 г. распачаў ягоны напярэднік А.М.Сазонаў). Вяроўкіным было выдадзена 10 выпускаў «ГЮМ». Як адзначаў Дзмітры Даўгяла, працаваў ён

адзін, без памочнікаў, цудоўна разбіраў старыя почыркi, ведаў лацінскую, польскую, нямецкую, французскую і латышскую мовы, меў добрую памяць і быў вельмі начытаны, што рабіла яго «жывой даведачнай кнігай па самых разнастайных пытаннях, якія тычацца мясцовага краю, чым шырока карыстаўся ў асобных заўвагах да „ГЮМ“, дзе згрупаваў шмат цікавага гістарычнага і археалагічнага матэрыялу»¹³³.

М.Вяроўкін быў практычна адзіным у Віцебску чалавекам, які ведаў рэальны стан архіва старажытных актаў. Як вядома, архіў быў адчынены ў 1862 г. і ў канцы мінулага стагоддзя ў ім налічвалася каля дзвюх тысяч актавых кніг з дакументамі гарадскіх і земскіх судоў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, пачынаючы з XVI ст. Першапачатковы фізічны стан большасці юрыдычных дакументаў, што траплялі ў архіў, быў досыць гаротны. Вось што пісаў пра гэта ў першым выпуску «ГЮМ» ягоны тагачасны архіварыус Аляксандр Сазонаў: «Знешнасць актавых кніг носіць выразныя сляды долі, якую яны мелі і ад розных выпадковасцяў, і ад неахайнага захавання. Ёсць кнігі, з полацкіх, якія да адной трэці абгарэлі і з карашка, і з абрэза; на іншых кнігах бачна, што яны моклі, у большасці ж пашкодзаны ад захавання ў вільготных месцах і ад перавозкі ў 1812 годзе. Аршанскія кнігі ў

¹³³ Историко-юридические материалы. Вып.27. Витебск, 1899. С.III.

самым вартым жалю выглядзе: абарваныя, многія без пачатку, без канца, без шнура і пячаткі камісіі для праверкі актавых кніг, а таму страцілі ўсялякую юрыдычную вартасць; актавых кніг не стае за многія гады»¹³⁴. Прывесці ўсе кнігі ў належны стан магчымасці амаль што не было — да 1869 г. у штаце архіва было толькі тры супрацоўнікі (архіварыус, ягоны памочнікі і пісец 2-га разраду), а з 1869 г. — усяго два (архіварыус і канцылярскі чыноўнік).

Пасля смерці Вяроўкіна М.Сергіеўскі прымае рашэнне прызначыць з 24 лютага 1896 г. часова выконваць абавязкі архіварыуса Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актаў выкладчыка Віцебскай класічнай гімназіі стацкага саветніка А.П.Сапунова. Дзеля перадачы ж установы з аднаго міністэрства ў другое ствараецца спецыяльная камісія, у склад якой былі ўключаны сакратар Віцебскага губернскага статкамітэта С.Гарскі, рэдактар «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцяў» І.Пілін і памочнік інспектара Віцебскай духоўнай семінарыі Дз.Даўгяла. Азначаная камісія пачала працаваць пад кіраўніцтвам Івана Спрогіса, загадчыка Віленскага цэнтральнага архіва старажытных актаў, які прыехаў у Віцебск разам з Сергіеўскім.

Сваю працу перадатачная камісія скончыла 14 сакавіка 1896 г. і выявіла наступнае: «1) усё справаводства і 9 актавых кніг аказаліся не ў самім памяшканні архіва (што павінна

¹³⁴ Историко-юридические материалы. Вып.1. Витебск, 1871. С.IV.

быць паводле ўказа 1852 г.), а на кватэры ў Вяроўкіна; 2) не было выяўлена ні фармальных вопісаў, ні перадатачных актаў, па якіх актывыя кнігі былі прыняты ў архіў пры ягоным утварэнні; 3) кнігі мелі мноства пашкоджанняў штучных або выпадковых, нават да псавання кніг мышамі»¹³⁵.

Новы архіварыус Аляксей Сапуноў 14 сакавіка прыняў ад перадатачнай камісіі архіў па вопісах, а ўжо летам атрымаў ад папячыцеля Віленскай навучальнай акругі падрабязную інструкцыю, складзеную М.Сергіеўскім 26 чэрвеня 1896 г., з пералікам тых спраў, якія яму неабходна было тэрмінова выканаць. Дакументам, у прыватнасці, падпісвалася наступнае: «Канцылярыю Віцебскага цэнтральнага архіва ўладкаваць пры самім ягоным памяшканні, у былым фарным касцёле, дзе аддзяліць і прыстасаваць дзеля гэтага асобны, цёплы пакой, каб апроч гэтага пакоя, непасрэдна звязанага з архівам, ніколі і ні ў якім выпадку актывыя кнігі з архіўнага памяшкання, строга прытрымліваючыся 11 пункта Высокага ўказа 1852 г., 2 красавіка, аб уладкаванні цэнтральных архіваў, — не адчужаліся і нікому адсюль не выдаваліся, бо яны апроч высокай навуковай цікавасці захоўваюць яшчэ да цяперашняга часу значэнне юрыдычна дзейных дакументаў, якія па гэтай прычыне патрабуюць асаблівага дагляду і пільнай аховы. Угледжаныя ж цяпер у актывых кнігах Віцебскага цэнтральнага архіва пашкоджанні трэба

¹³⁵ НГАБ, ф.2790, воп.1, спр.79, арк.9—12.

імкнуща выправіць, а менавіта: кнігі, якія не маюць пераплёту, пераплесці зноў, з адзнакаю на вечку кожнай з іх даты гэтага дзеяння, г.зн., году; пабітыя або папсаваныя карашкі наяўнага пераплёту паправіць і заклеіць толькі настолькі, каб не вывальваліся аркушы; асобныя аркушы або цэлыя пачкі аркушаў, якія выпалі з пераплёту, наколькі магчыма, умацаваць на сваіх месцах з дапамогай падшыўкі і падклейкі, прычым, у кожным асобным выпадку карысна было б адзначыць на ўнутраным баку вечка актавай кнігі падклеены аркуш і год ягонай падклейкі; разарваныя аркушы і адарваныя ражкі аркушаў падклеіць з дапамогаю падстаўных паперак, але так, каб не закрыць тэкст»¹³⁶.

Такая падрабязная інструкцыя вымагала ад Сапунова толькі дакладнага яе выканання, чым новы архіварыус і паспяшаўся заняцца. Да канца 1896 г. у архіве была адрамантавана і адчынена канцылярыя, адзін пакой прыставаны для прыёму наведвальнікаў, а да вясны 1897 г. — адрамантаваны актавыя кнігі, тым больш, што на ўсе неабходныя працы рэгулярна выдаткоўваліся казённыя сродкі. У сваёй справаздачы Сергіеўскаму ад 10 красавіка 1897 г. Сапуноў пісаў: «Мною выкарыстана 605 руб. 40 кап. на пераплёт актавых кніг. Усе без выключэння актавыя кнігі прыведзены ў належны парадак, прычым, папраўлена вельмі нямнога пераплётаў (усяго 78); усе ж астатнія

¹³⁶ Историко-юридические материалы. Вып.27. С.IV—V.

пераплёты зроблены новыя, бо паправіць стара аказалася немагчымым <...> У час пераплёту кніг строга выконвалася наступнае: а) я асабіста ўказваў пераплётчыку, што менавіта трэба зрабіць у кожнай актавай кнізе; б) для захоўвання цэласнасці пячатак на іх у час пераплёту накладаўся слой ваты; в) ніякай абрэзкі аркушаў не рабілася; г) усе разарваныя і адарваныя аркушы падклеіваліся калькай, так што і заклеены тэкст можна выразна прачытаць; д) на ўнутраным баку вечка актавай кнігі накладываўся друкаваны ярлык з указаннем часу пераплёту або толькі папраўкі пераплёту кнігі; е) пераплёт кніг рабіўся ў асобным пакоі пры самім архіве і пераплётчыкі, якія працавалі з 10 лістапада 1896 г. да 2 красавіка г.г. ні ў якім выпадку не заставаліся без нагляду каго-небудзь з супрацоўнікаў архіва <...> Некаторыя кнігі, якія складаліся ўсяго з 2—3 аркушаў і былі ў вопісу пад асобнымі нумарамі, пераплецены ў адным карашку. Такім чынам, калі па ранейшых вопісах <...> у архіве лічылася 1898 кніг, цяпер жа ў архіве знаходзіцца ўсяго 1706 кніг»¹³⁷.

Яшчэ да таго, як Аляксей Сапуноў быў прызначаны на новую для сябе пасаду архіварыуса, ён атрымаў ад неадменнага сакратара імператарскай Пецярбургскай Акадэміі навук М.Дубровіна ліст, датаваны 1 лютым 1896 г. У лісце была прапанова напісаць рэцэнзію на сачыненне Фрыдрыха фон Кейслера «Заканчэнне першапачатковага рускага

¹³⁷ НГАБ, ф.2790, воп.1, спр.79, арк.19—20.

ўладарніцтва ў Прыбалтыйскім краі ў XIII ст.», якое аўтар падаў Акадэміі на спашуканне штогадовай Увараўскай прэміі.

Увараўскія прэміі ў Акадэміі навук у памеры 3000 рублёў былі заснаваны ў 1856 г. вядомым археолагам графам А.С.Уваравым у гонар ягонага бацькі, Сяргея Сямёнавіча Ўварава (1786—1855), былога прэзідэнта Пецярбургскай Акадэміі навук і міністра народнай асветы¹³⁸. У 1896 г. на спашуканне ўзнагародаў графа Ўварава былі пададзены чатыры сачыненні (адно з іх — на загадзя прапанаваную тэму). Для разгляду і ацэнкі гэтых твораў была створана камісія, у склад якой, сярод іншых, увайшлі акадэмікі К.М.Бястужаў-Румін, В.Р.Васілеўскі і А.А.Кунік — людзі, якія ведалі А.Сапунова яшчэ па універсітэце або па пазнейшай сумеснай працы (дарэчы, у сакавіку 1890 г. Аляксей быў абраны сапраўдным сябрам гістарычнага таварыства пры Пецярбургскім універсітэце). Камісія выбрала рэцэзентаў для падрабязнага разгляду прапанаваных твораў. Калі ўзгадаць, што ва універсітэце Сапуноў займаўся вывучэннем хронікі Адама Брэменскага пра балтыйскіх славянаў і лічыўся спецыялістам па лівонскай гісторыі, то, думаецца, не выпадковым было рашэнне камісіі даць яму на разгляд працу фон Кейслера.

У сваім сачыненні Фрыдрых фон Кейслер імкнуўся даказаць тры тэзісы: 1) Прыбалтыка

¹³⁸ Формозов А.А. А.С.Уваров и его место в истории русской археологии // Уваровские чтения — II. Муром, 21—23 апреля 1993 г. Москва, 1994. С.5.

знаходзілася толькі ў слабой залежнасці ад полацкіх князёў; 2) рускія лёгка адмовіліся ад сваіх заваяванняў у гэтым краі на карысць новых прышэльцаў — немцаў; 3) рускія не клапаціліся пра распаўсюджванне сярод літоўцаў, латышоў і эстаў хрысціянства, якое магло звязаць усіх цеснымі маральнымі сувязямі¹³⁹. Сапуноў не пагадзіўся з усімі прапанаванымі аўтарам высновамі, хоць і прызнаў за ім «працавітасць і любоў да справы, а таксама і поўнае знаёмства з найноўшымі нямецкімі сачыненнямі па тым пытанні, якому прысвечана даследаванне»¹⁴⁰. Рэцэнзент прапанаваў прысудзіць фон Кейслеру малы Ёвараўскі медаль.

25 верасня 1896 г. у Пецярбургу ў малой канферэнц-зале Акадэміі навук была зачытана справаздача аб 38-м прысуджэнні ўзнагародаў графа Ёварава. У ліку адзначаных малой Увараўскай прэміяй у 500 рублёў было і сачыненне Фрыдрыха фон Кейслера, пасля чаго была выказана падзяка рэцэнзентам (У.В.Стасаву, прафесару Аляксандраўскага універсітэта Сетэле і А.П.Сапунову) і рашэнне прызначыць ім залатыя Ёвараўскія медалі Акадэміі¹⁴¹. Залаты медаль быў высланы Сапунову па пошце, а ягоная рэцэнзія надрукавана ў «Паведамленнях Імператарскай Акадэміі Навук» (пазней яна таксама выйшла асобнай брашурай).

¹³⁹ Стукалич В.К. А.П.Сапунов. С.18—19.

¹⁴⁰ Санкт-Петербургские Ведомости. № 265. 1896. 26 сентября.

¹⁴¹ Тамсама.

У тым самым 1896 г. загадам па міністэрству юстыцыі ад 1 красавіка Аляксей Сапуноў быў прызначаны ганаровым міравым суддзёй Віцебскай акругі на бягучае трохгоддзе пры пакіданні яго на пасадзе архіварыуса архіва старажытных актаў. Міравыя суддзі, паводле судовай рэформы 1864 г., прызначаліся для разбору дробных судовых спраў з мэтай зняць з судаў больш высокага разраду «цякучку» і абіраліся з мясцовых жыхароў ва ўзросце не маладзей за 25 гадоў з вышэйшай або сярэдняй адукацыяй. Для іх быў устаноўлены таксама маёмасны цэнз: для жыхароў гарадоў — уладанне нерухомай маёмасцю, якая ацэньвалася пры збіранні падатку не менш як 3 тысячы рублёў. Міравыя суддзі атрымлівалі ад дзяржавы заробак, аднак калі асоба адмаўлялася браць грошы за выкананне такой працы, яна атрымлівала найменне ганаровага міравога суддзі, але ж у выкананні сваіх функцый, у параўнанні са звычайным міравым суддзёй, ніякай розніцы не мела. Аляксей Сапуноў потым кожнае трохгоддзе абіраўся ганаровым міравым суддзёй на новы тэрмін ажно да самай рэвалюцыі 1917 г.

Дзе ж у канцы XIX ст. жыў у Віцебску мясцовы краязнаўца? Пасля шлюбу з Юліяй Валковіч сям'я, відаць, жыла на кватэры, бо грошай на набыццё ўласнага дома ў маладога настаўніка гімназіі папросту не было. 27 чэрвеня 1887 г. у Віцебску адбыўся самы вялікі за ўсё XIX ст. пажар (пад час якога, дарэчы, нарадзіўся будучы сусветна вядомы мастак Марк

Шагал)¹⁴². У дакладзе правіцеля канцылярыі, пададзеным з нагоды гэтай трагічнай падзеі віцебскаму губернатару, знаходзім наступныя радкі: «Потым маёмасць часткова згарэла, часткова разрабавана, часткова папсавана ў наступных асобаў: <...> 5) настаўніка Сапунова»¹⁴³. Такім чынам, з гэтага дакумента мы даведваемся, што жыў Аляксей Сапуноў з жонкай у той час недзе ў раёне Магілёўскай і Вялікай Магілёўскай вуліц (сучасныя вуліцы Калініна і Леніна), якія найбольш пацярпелі ад пажару. На канверце ліста, адрасаванага Сапунову А.Антановічам з Пецярбурга 7 кастрычніка 1887 г., знаходзім больш дакладны адрас гісторыка, які пацвярджае наша ранейшае меркаванне: г.Віцебск, Вялікая Магілёўская вул., дом Гурэвіча¹⁴⁴.

5 студзеня 1892 г. у будаўнічае аддзяленне Віцебскай гарадской управы Сапуноў накіраваў прашэнне на дазвол будаўніцтва драўлянага дома ў 2-й частцы горада ў Духаўскім завулку. Да прашэння, як таго патрабавалі ўмовы будаўнічага статута, былі прыкладзены схема мясцовасці, запланаванай пад забудову, а таксама чарцёж фасада і план дома.

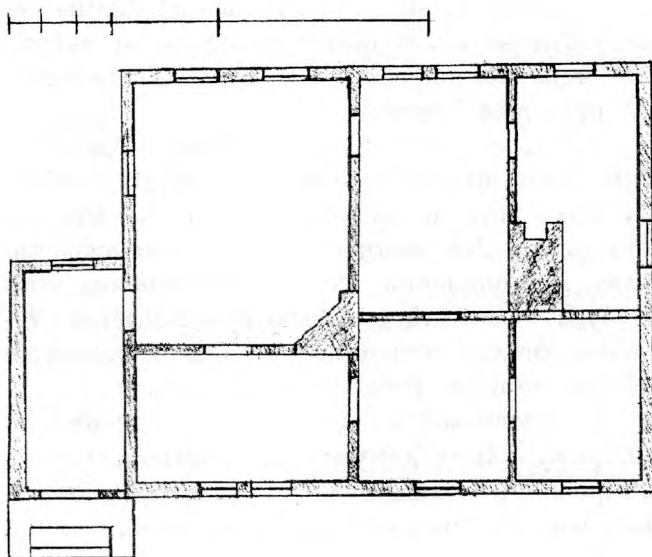
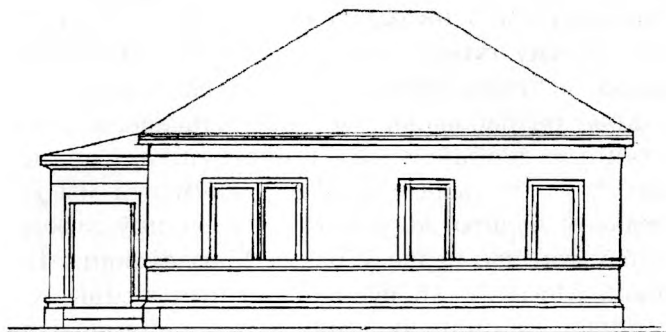
Па шчаслівай выпадковасці гэты праект на пабудову сярод дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі захаваліся да нашага часу¹⁴⁵, дзякуючы чаму мы можам сёння

¹⁴² Шатских А. Когда и где родился Марк Шагал // Искусство. 1989. №1. С.67—68.

¹⁴³ НГАБ, ф.1430, воп.1, спр.38996, арк.71—71 адв.

¹⁴⁴ ВАКМ, КП 7289/ 30.

¹⁴⁵ НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.2212, арк.65; спр.2163, арк.214—215.

Праект на пабудову А.П.Сапуновым драўлянага дома ў
Духаўскім завулку ў Віцебску. 1892 г.

бачыць, у якіх побытавых умовах меркаваў жыць віцебскі гісторык. Свой дом Сапуноў плановаў узвесці на стромым адхоне Духаўскога яра, недалёка ад царквы ў гонар Св.Духа — узвышша, адкуль адкрывалася цудоўная панарама на гістарычны цэнтр Віцебска. Аднапавярховы драўляны дом з уваходным тамбурам быў вельмі сціплы памерамі і сваім архітэктурным аздабленнем. Ён меў толькі пяць невялічкіх жылых пакояў і кухню, якія ацяпляліся з дапамогай кафлянай і рускай печак (на апошняй таксама гатавалася ежа).

У хуткім часе гарадская ўправа выдала Сапунову дазвол на будаўніцтва дома, аднак ён па нейкай прычыне не спяшаўся яго скарыстаць. Да сваіх будаўнічых планаў гісторык зноў вярнуўся ў 1894 г., калі 1 лістапада падаў у гарадскую ўправу новае прашэнне «аб пабудове драўлянага на мураваным падмурку дома і надворных службаў у 2-й частцы г.Віцебска па Набярэжна-Духаўскай вуліцы»¹⁴⁶. Найперш адзначым, што Набярэжна-Духаўская вуліца і Духаўскі завулак — розныя назвы адной і той жа вуліцы, што бачна з сітуацыйных архіўных планаў мяжы XIX — пачатку XX ст. Трэба думаць, што да свайго новага прашэння Аляксей Сапуноў прыклаў той самы праект дома. І на гэты раз ягоныя задумы здзейсніліся. У фармулярным спісе гісторыка за 1896 г. знаходзім згадку пра «нажыты драўляны дом у г.Віцебску», а ў «Акладной кнізе працэнтнага збору

¹⁴⁶ НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.2229, арк.60 адв.

з нерухомай маёмасці» горада за 1899 г. — прозвішча Сапунова ў ліку домаўладальнікаў Духаўскога завулку¹⁴⁷.

Свой сціплы драўляны дом на высокай Духаўскай гары, пад вокнамі якога штораніцы спявалі птушкі, гісторык пакінуў у канцы лета 1897 г., з'ехаўшы на чатыры гады ў Маскву.

¹⁴⁷ НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.5003, арк.118—119.

«Лепшы час майго жыцця»

1 верасня 1897 г. па прапанове кіраўніка Маскоўскай навучальнай акругі Аляксей Сапуноў быў пераведзены на пасаду памочніка інспектара студэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта. Здаўшы ўсе справы ў архіве старажытных актаў, гісторык перабраўся на часовае жыхарства ў сталіцу.

Маскоўскі ўніверсітэт тады перажываў далёка не лепшыя часы. У адносінах паміж адміністрацыяй ўніверсітэта і студэнтамі выразна адчуваліся канфлікты і супрацьстаянне. У сферы вышэйшай адукацыі тады ўвогуле адбываўся наступ рэакцыі, на пасады рэктараў прызначаліся найбольш рэакцыйныя прафесары. Студэнты наладжвалі дэманстрацыі ў абарону сваіх правоў, за што падвяргаліся масавым арыштам.

У 1899 г. рэктарам Маскоўскага ўніверсітэта быў прызначаны прафесар заалогіі А.А.Ціхаміраў, які вызначыўся тым, што ў барацьбе са студэнтамі не грэбаваў ніякімі метадамі. Менавіта ў гэтыя часы ва ўніверсітэце павялічылася колькасць даносаў на студэнтаў і прагрэсіўную прафесуру, а ўніверсітэцкая інспекцыя канчаткова ператварылася ў агентуру паліцыі. У шматлікіх данясеннях папячыцелю навучальнай акругі і міністру асветы Ціхаміраў прасіў павялічыць штат інспекцыі і надаць ёй больш правоў, уключаючы прымусовы разгон

студэнцкіх сходаў. У дарэвалюцыйнай Расіі малодшых служачых, якія сачылі за паводзінамі студэнтаў, называлі педэлямі. Гэтую пасаду выконвалі нават салдаты. Як адзначаў у сваім дзённіку ў 1899 г. выкладчык Маскоўскага універсітэта І.У.Цвятаеў, «салдаты-педэлі здаўна карыстаюцца рэпутацыяй хабарнікаў і душаў прадажных, за 2—3—5 рублёў несумленна пацвярджаюць добрае наведванне лекцый багатымі студэнтамі»¹⁴⁸.

Шмат разоў напрыканцы стагоддзя ва універсітэце ўзніклі студэнцкія хваляванні. Яшчэ ў 1887 г., пасля таго, як на канцэрце універсітэцкага хору і аркестра ў зале Маскоўскага дваранскага сходу студэнт юрыдычнага факультэта А.Сіняўскі даў аплявуху інспектару студэнтаў А.Брызгалаву, што бясконца прыніжаў навучэнцаў, пачаліся хваляванні, якія прывялі нават да часовага закрыцця універсітэта. Моцныя студэнцкія хваляванні адбыліся і зімой 1899 г. Ад адміністрацыі універсітэта студэнты патрабавалі: 1) недатыкальнасці асобы студэнта; 2) права сходаў; 3) права вольнага ўваходу на дыспуты і неабавязковыя лекцыі; 4) паслаблення інспектарскага нагляду. 17 сакавіка 1899 г. з-за бесперапынных студэнцкіх хваляванняў і байкоту лекцый царскай ўлады абвясцілі ўсіх студэнтаў Маскоўскага універсітэта выключанымі, а універсітэт зачыненым. Зваротны прыём студэнтаў павінен быў адбывацца толькі пры ўмове добрага водгуку ахоўнага аддзялення. Такім чынам,

¹⁴⁸ Каган Ю.М. И.В.Цветаев. С.65.

больш за 1000 чалавек было адмоўлена ў зваротным прыёме¹⁴⁹.

Вядома, што Аляксей Сапуноў, пагадзіўшыся перайсці на пасаду памочніка інспектара студэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта, тым ці іншым чынам быў вымушаны ўдзельнічаць ва ўсіх гэтых справах. Аднак прыцягвала віцебскага гісторыка да сталіцы, відавочна, іншае — магчымасць працаваць у багатых архіўных ды бібліятэчных зборах, а таксама непасрэдных кантакты з навукоўцамі. Варта адзначыць, што гісторыкі Маскоўскага ўніверсітэта на той час уяўлялі самую шматлікую і найбольш аўтарытэтную групу сярод прадстаўнікоў ўніверсітэцкай прафесуры Расійскай імперыі. Тут працягваў сваю навукова-педагагічную дзейнасць Васіль Восіпавіч Ключэўскі, які, па словах сучаснікаў, «для маскоўскіх гісторыкаў <...> быў богам, да якога нельга было падыходзіць з нячыстымі думкамі»¹⁵⁰. Ва ўніверсітэце працавалі вучні Ключэўскага А.Кізеветэр (выкладаў гісторыю сялянскай рэформы), М.Багаслоўскі (рэформы Пятра I), М.Ражкоў (гісторыя прыгоннага права) і інш. Цікава адзначыць, што якраз у 1897—1901 г. студэнтам гістарычна-філалагічнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта быў Уладзімір Іванавіч Пічэта, які пад кіраўніцтвам Ключэўскага пісаў кандыдацкую працу на тэму «Юры Крыжаніч пра Маскоўскую дзяржаву».

¹⁴⁹ История Московского университета. Т.1. Москва, 1955. С.234.

¹⁵⁰ Пичета В.И. Воспоминания о Московском университете (1897—1901 гг.) // Славяне в эпоху феодализма. Москва, 1978. С. 53.

«З задавальненнем прыняў я месца памочніка інспектара ў Маскоўскім універсітэце, — пісаў пазней Сапуноў. — Службовых заняткаў было вельмі мала, і я старанна наведваў пасяджэнні навуковых таварыстваў, сябрам якіх я да таго часу быў — «імператарскага Таварыства гісторыі і старажытнасцяў пры Маскоўскім універсітэце» і «Археалагічнага таварыства» <...> Час гэты — лепшы час майго жыцця»¹⁵¹.

Варта адзначыць, што на пасяджэннях навуковых таварыстваў у Маскве гісторык з Віцебска прысутнічаў не толькі ў якасці пасіўнага слухача, але і чыннага даследчыка-выступоўцы. Так, у 1898 г. на пасяджэнні Таварыства гісторыі і старажытнасцяў расійскіх, старшынёй якога быў прафесар Ключэўскі, Сапуноў прачытаў навуковы рэферат на тэму «Сапраўднасць урыўка з Полацкіх летапісаў, змешчанага ў «Гісторыі Расіі» Тацішчава пад 1217 г.». Сапуноў не пагадзіўся з аўтарытэтным меркаваннем К.Бястужава-Руміна і Р.Данілевіча, што прыведзены Тацішчавым летапісны ўрывац, у якім размова ідзе пра полацкага князя Барыса Давыдавіча, ягоную жонку Святохну і сыноў Васільку, Вячку і Уладзіміра, з'яўляецца не сапраўдным, а толькі выдумкай Яропкіна. Гісторык выкарыстаў перш за ўсё пацверджанні іншых крыніц — «Хроніку» вядомага прыбалтыйскага летапісца Генрыха Латыша, а таксама падвергнуў аналізу самі факты, выкладзеныя Тацішчавым. Доказы Сапунова былі

¹⁵¹ ВАКМ, КП 7285(1).

сустрэты слухачамі прыхільна, а прысутны на пасяджэнні прафесар Ключэўскі адзначыў, што сапраўднасць урыўка з Полацкіх летапісаў заўсёды здавалася яму несумненнай.

Маскоўскае археалагічнае таварыства, якім кіравала графіня Ёварава, займалася, як ужо адзначалася вышэй, не толькі праблемамі непасрэдна археалогіі, але і іншых навук, у тым ліку археаграфіі. Пры таварыстве дзейнічала спецыяльная археаграфічная камісія, з якой пад час свайго побыту ў Маскве цесна пачаў супрацоўнічаць Аляксей Сапуноў. Як добры знаўца архіваў Беларусі, у сваіх выступленнях на пасяджэннях камісіі ён зрабіў агляд стану і зместу некаторых з іх: архіва Полацкай духоўнай кансісторыі, архіваў Магілёва (епархіяльнага старажытнасховішча, семінарскага, кансісторскага, пры Брацкім манастыры, губернскім праўленні і статыстычным камітэце), а таксама архіваў Мінска (пры Св.Духавым манастыры, духоўнай кансісторыі, статыстычным камітэце і губернскім праўленні). Мяркуючы па ўсім, Сапуноў меў ад археаграфічнай камісіі, якая ўздымала пытанні аховы дакументальнай спадчыны, спецыяльнае заданне на агляд архіваў Мінска і Магілёва, бо ў сваёй справаздачы ад 2 лістапада 1898 г. ён адзначаў, што архіў у Шчорсах, маёнтку графа Буцянёва, не змог агледзець па незалежных ад яго абставінах, а архіў Мінскага статыстычнага камітэта, дакументы якога захоўваліся без усялякіх вопісаў у 9 звязках, адаслаў у

Маскву ў археаграфічную камісію¹⁵². Выступленні Сапунова на пасяджэннях камісіі былі надрукаваны ў «Працах Археаграфічнай камісіі», а пазней, у 1902 г., выйшлі асобнымі кніжкамі ў маскоўскай друкарні А.І.Снегіровай.

Да восені 1898 г., праслужыўшы 25 гадоў па навучальнай частцы, Аляксей Сапуноў меў права пакінуць службу і выйсці на пенсію. Аднак ён ім не скарыстаўся і па распараджэнні папярэдняга Маскоўскай навучальнай акругі быў «пакінуты на службе ў займаемай пасадзе» яшчэ на 5 гадоў¹⁵³.

Застаўшыся і надалей жыць у сталіцы, віцебскі даследчык вымушаны быў здымаць часовае жыллё. У грунтоўным даведніку «Уся Масква» знаходзім некалькі ягоных адрасоў: вуліца Плюшчыха, дом Копцева, а таксама Вялікая Грузінская, дом Станішавай¹⁵⁴. Празыўшы ў сталіцы яшчэ тры гады, восенню 1901 г. Сапуноў вярнуўся ў горад, які стаў яму ўжо родным.

¹⁵² Сапунов А. Архивы в городах Могилеве губ. и Минске. Москва, 1902. С.11.

¹⁵³ ВАКМ, КП 7285/1.

¹⁵⁴ Вся Москва. Москва, 1901. С.386; 1902. С.386.

«Піянер правінцыйнай навукі»

Вярнуўшыся ў Віцебск, гісторык зноў пасяліўся на Духаўскай вуліцы, аднак ужо не ва ўласным доме, які ён, відаць, прадаў, а ў доме Цяпкіна. Па звестках «Памятных кніжак Віцебскай губерні», тут жа размяшчаўся і губернскі статкамітэт¹⁵⁵, дзе з 24 кастрычніка 1901 г. да 25 кастрычніка 1907 г. Аляксей Сапуноў працаваў на пасадзе сакратара.

Паводле «Палажэння», статкамітэты ствараліся ва ўсіх губернскіх гарадах пад старшынствам губернатараў і складаліся з памочніка старшыні, неадменных, сапраўдных і ганаровых сяброў, а таксама сакратара. Ёх асноўным абавязкам быў збор «дакладных статыстычных звестак пра колькасць і якасць земляў, народанасельніцтва і вытворчыя сілы губерні і праверка і апрацоўка гэтых звестак па аднастайных формах, вызначаных міністэрствам

¹⁵⁵ Цікава, што ў 1903 г. Сапуноў падаў заяву ў Віцебскую гарадскую думу, у якой хадайначаў аб перадачы яму ў арэнду кавалка гарадской зямлі, «размешчанага на працягу Пушкінскай вуліцы і спуску да Віцьбенскага драўлянага маста» для будаўніцтва на ім жыллага дома. Дэпутаты думы далі сваю згоду на перадачу зямлі ў арэнду тэрмінам на 6 гадоў, аднак з падпісаннем кантракта ўстрымаліся «да канчатковага вырашэння пытання пра асвятленне горада, таму што кавалак зямлі, які просіць Сапуноў, вызначаны ў ліку іншых месцаў для пабудовы на ім электрастанцыі» (НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.612, арк.951—952).

унутраных спраў»¹⁵⁶. Пад кіраўніцтвам Цэнтральнага статыстычнага камітэта быў праведзены перапіс насельніцтва 1897 г. і штогод выдаваліся звесткі пра землеўладанні, перамяшчэнні насельніцтва, размеркаванне пасяўных плошчаў, разлікі на ўраджай, колькасць жывёлы ў сельскай гаспадарцы, пажары і г.д. Неадменнымі сябрамі статкамітэтаў лічыліся губернскі маршалак, віцэ-губернатар, гарадскі галава, кіраўнікі розных казённых ведамстваў, дырэктар губернскай гімназіі, прадстаўнікі духоўных кансісторый праваслаўнага і каталіцкага веравызнанняў, а таксама іншыя афіцыйныя асобы, ад якіх залежала своечасовая і дакладная падача неабходных для далейшай апрацоўкі зыходных статыстычных звестак. Сапраўднымі сябрамі абіраліся тыя, хто сваімі ведамі і кругаглядам мог быць карысны камітэту. Ганаровымі ж сябрамі станавіліся, як правіла, асобы, якія падтрымлівалі развіццё губернскай статыстыкі грашыма. Па сутнасці, асноўнай асобай, ад якой шмат у чым залежаў поспех рэальнага ходу спраў, быў сакратар статкамітэта, які прызначаўся губернатарам і за выкананне сваіх абавязкаў атрымліваў «оклад жалованья» ў памеры 750 рублёў. У § 616 «Палажэння пра губернскія статыстычныя камітэты» акрэсліваліся патрабаванні, якім павінен быў адпавядаць сакратар. У прыватнасці, адзначалася, што перавага аддаецца

¹⁵⁶ Сапунов А. Исторический очерк 50-летия Витебского Губернского Статистического Комитета (22 сентября 1863 — 22 сентября 1913 г.). Витебск, 1913. С.31.

«асобам, якія маюць вучоныя ступені або, па меншай меры, скончылі поўны курс навук у вышэйшых навучальных установах»¹⁵⁷.

Аляксей Сапуноў з імпэтам узяўся за новую працу. «Сапуноў ужо ў Віцебску і будзе шмат працаваць», — пісаў у сваім лісце да Яўхіма Карскага ад 15 снежня 1901 г. Еўдакім Раманаў. І дадаваў далей: «Запрашаю яго выдаць спісы населеных месцаў і ўрочышчаў Віцебскай губерні. Яны ў мяне ёсць, а ён — сакратар статыстычнага камітэта і справа як-небудзь зладзіцца»¹⁵⁸. Сапраўды, Сапуноў прыняў гэтую ідэю свайго даўняга сябра і стаў рэдактарам грунтоўнага даведніка «Спіс населеных месцаў Віцебскай губерні», які выйшаў у свет у 1906 г. і ў які ўвайшлі 24 734 назвы населеных пунктаў з указаннем імёнаў і веравызнання іх уладальнікаў, колькасці зямлі і насельнікаў, а таксама адлегласці ад губернскага горада, цэнтра павета і валаснога праўлення. У сувязі з тым, што значная колькасць аб'ектаў, апісаных у «Спісе», не дайшла да нашага часу (маёнткі, двары, фальваркі, засценкі і г.д.), гэтая праца мае надзвычайную каштоўнасць для сучасных даследчыкаў гісторыі краю.

Яшчэ адзін зборнік — «Землеўладанне і землеўладальнікі Віцебскай губерні ў 1905 годзе» — быў складзены па ініцыятыве Цэнтральнага статыстычнага камітэта і выйшаў у

¹⁵⁷ Сапунов А. Исторический очерк... С.33.

¹⁵⁸ Цыт. па: Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси. С.154.

свет пад рэдакцыяй Сапунова ў 1907 г. У даведніку прыводзіліся дадзеныя, сабраныя ў выніку запытаў, разасланых па ўсіх паведах і валасцях у чэрвені 1905 г. з просьбай «сабраць дакладныя сучасныя звесткі аб размеркаванні землеўладання ў Віцебскай губерні», а таксама аб землеўладальніках і велічыні зямельных надзелаў.

Адным з кірункаў дзейнасці губернскіх статкамітэтаў быў яшчэ «абавязак клапаціцца пра складанне, па меры магчымасцяў, <...> падрабязных апісанняў губерняў, гэтаксама, як і частак іх, таксама гарадоў і асабліва чымнебудзь выдатных у губерні мясцовасцяў, у адносінах тапаграфічных, гістарычных, прамысловых, гандлёвых, сельскагаспадарчых і інш., і пра выданне прац сваіх у свет»¹⁵⁹. Дзеля гэтага друкаваная плошча давалася на старонках афіцыйнага органа кожнай губерні — газеты «Губернскія Ведамасці», а таксама статкамітэтам дазвалялася выпускаць уласныя выданні — «Памятныя кніжкі» і разнастайныя брашуры. Віцебскі губернскі статкамітэт у канцы XIX ст. вельмі часта меў праблемы з наяўнасцю навуковых прац, прыдатных да друку, у сувязі з чым не аднойчы звяртаўся да сваіх сапраўдных і неадменных сяброў з просьбай прыняць актыўны ўдзел у гэтай справе¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Сапунов А. Исторический очерк 50-летия Витебского Губернского Статистического Комитета (22 сентября 1863 — 22 сентября 1913 г.). С.31.

¹⁶⁰ Гл., напрыклад: Отчет о действиях и занятиях Витебского губернского статистического комитета за 1895 г. Витебск, 1896. С.12.

Аляксей Сапуноў і раней неаднаразова друкаваў свае творы на старонках «Памятных кніжак Віцебскай губерні». Заняўшы пасаду сакратара камітэта, ён стаў рэдактарам–складальнікам усіх «Кніжак», што выйшлі за гэты час (у 1902, 1903, 1904, 1905 і 1908 г.), а таксама практычна адзіным аўтарам іх так званай неафіцыйнай часткі. Пакінуўшы на пэўны час у баку свае гістарычныя зацікаўленні, Сапуноў напісаў серыю аглядных артыкулаў, якія тычыліся сучаснага яму стану губерні: «Кустарная прамысловасць у Віцебскай губерні» (1903), «План г.Віцебска і тлумачэнні да плана» (1904), «Перыядычны друк Віцебскай губерні» (1904), «Агульныя звесткі па Віцебскай губерні» (1907).

Аднак найбольшую цікавасць для самога навукоўцы мела, трэба меркаваць, праца над выданнем «Помнікі часоў найстаражытнейшых і найноўшых у Віцебскай губерні», якім Сапунову давялося займацца адразу ж пасля прызначэння на пасаду сакратара статкамітэта. Справа ў тым, што 6 верасня 1901 г. міністр унутраных спраў накіраваў «губернатарам, граданачальнікам і обер–паліцмайстарам» цыркуляр, у якім прасіў падаць поўныя спісы ўсіх помнікаў даўніны, што меліся ў губерні і павінны былі ахоўвацца дзяржавай. «Паводле дзейнага заканадаўства», у Расійскай імперыі забаранялася «разбураць рэшткі старажытных замкаў, крэпасцяў, помнікаў і іншых будынкаў старажытнасці»¹⁶¹, аднак

¹⁶¹ Сапунов А.П. Памятники времен древнейших и новейших в Витебской губернии. Витебск, 1903. С.1.

бяда была ў тым, што нават да пачатку XX ст. не склалі адпаведнага рэестру помнікаў, якія падлягалі ахове. Першыя захады па зборы звестак пра помнікі даўніны адносяцца яшчэ да першай трэці XIX ст., аднак выкананне справы тады даручалася «знаўцам» ад мясцовых паліцэйскіх уладаў, таму сур'ёзных вынікаў такой працы чакаць не даводзілася. Наадварот, прыцягненне ўвагі да старадаўніх помнікаў, большасць з якіх знаходзілася ў дрэнным фізічным стане, часта прыводзіла проста да іх знішчэння.

На выкананне цыркуляра 1901 г. міністр унутраных спраў адводзіў адказным за тое асобам паўгода. Віцебскі губернатар Іван Чэпелеўскі пераадрасаваў справу сакратару статкамітэта Аляксею Сапунову і не памыліўся ў сваім выбары. З характэрнай для яго руплівасцю навуковец не толькі склаў спіс найбольш адметных помнікаў губерні ў адпаведнасці з рознымі катэгорыямі (найбольш старажытныя храмы, храмы-помнікі, уласна помнікі, Барысавы камяні, рэшткі замкаў, капліцы найноўшага часу), але і зрабіў падрабязныя іх апісанні, прывёў звесткі з гісторыі, а таксама змясціў іх фатаграфічныя выявы ці чарцяжы. Па сутнасці, гэтая праца Сапунова стала першым грунтоўным выданнем, разлічаным на шырокага чытача, якое прыцягвала б увагу да тых помнікаў стараветчыны Віцебшчыны, якія патрабавалі да сябе больш ашчадных адносінаў і фіксава-

ліся б у масавай свядомасці менавіта як помнікі даўніны¹⁶².

Напрыканцы 1905 г. у №134—141 «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцяў» быў змешчаны артыкул Уладзіміра Казіміравіча Стукаліча пад назваю «А.П.Сапуноў. Да 25-годдзя яго навуковай і літаратурнай дзейнасці», а ў №148 — бібліяграфічны паказальнік прац віцебскага краязнаўцы. Так неўпрыкмет за інтэнсіўнай даследчай працай і будзённымі клопатамі прайшла большая частка жыцця і чвэрць стагоддзя навуковай дзейнасці, якія прынеслі некалі простаму гімназічнаму настаўніку класічных моў шырокае прызнанне ў навуковым свеце, а таксама вядомасць і аўтарытэт сярод мясцовага грамадства. «Жыццё А.П.Сапунова не багатае на знешнія падзеі,— пісаў у сваім артыкуле Стукаліч, — але поўнае ўнутранага зместу, бескарыслівай любові да навукі і радзімы і нястомнай разумовай дзейнасці, якая суправаджалася багатымі вынікамі для навукі і, быць можа, для росту мясцовай самасвядомасці <...>

¹⁶² Наконт тагачасных стэрэатыпаў свядомасці варта прыгадаць хоць бы словы А.М.Семянтоўскага, які пра Віцебск сярэдзіны мінулага стагоддзя пісаў: «Ні ў самім горадзе, ні ў ваколіцах яго мы не знаходзім колькі-небудзь выдатных помнікаў даўніны; нават знешнасць горада ніколі не нагадвае пра ягоны дзевяцівяковы ўзрост <...> Разглядаючы чароўную панараму Віцебска, мы не знаходзім ні руінаў замкаў, ні слядоў умацаванняў, ні помнікаў старадаўняга дойлідства і архітэктуры» (Сементовский А.М. Витебск. Исторически: очерк // Памятная книжка Витебской губернии на 1864 год. С.-Петербург, 1864. С. 43—44)

Калі цяпер Віцебск вылучаецца сярод губернскіх гарадоў параўнальна ажыўленай навуковай і літаратурнай дзейнасцю, немалая частка заслуг у гэтым прыпадае на долю А.П.Сапунова, які з няўхільнай настойлівасцю развіваў думку пра неабходнасць мясцовых вывучэнняў, мясцовай літаратурнай і навуковай творчасці і служыў гэтаму прынцыпу словам і справай»¹⁶³.

Адзначыўшы такую праблему, як усё ж недастатковае знаёмства шырокіх колаў мясцовага грамадства з шматграннай творчасцю гісторыка, далей у сваім артыкуле Стукаліч прывёў кароткую характарыстыку ягоных асноўных твораў, якую завяршыў наступным падсумаваннем: «З прыведзенага нарыса чытачы нашы бачаць, якая шырокая і разнастайная навуковая і літаратурная дзейнасць А.П.Сапунова. Ад ягонага дапытлівага позірку не схавалася ніводная важная з'ява, ніводны буйны бок гістарычнага жыцця віцебска-полацкага краю. Гісторыя палітычная; гісторыя рэлігійнай барацьбы і рэлігійнага жыцця; гісторыя і сучасны стан адукацыі; старажытныя святыні, рэшткі мінулых стагоддзяў і помнікі найноўшых часоў; зрэшты, рачныя шляхі краю, іх эканамічнае значэнне ў мінулыя часы, іх сучасны стан і іх верагодная будучыня, — нішто не забытае, усё распрацавана з неаслабным цярапеннем і руплівасцю, паўсюль адчуваецца адна ўладарная думка, адно пануючае па-

¹⁶³ Стукаліч В.К. А.П.Сапунов. С.1—2.

чуццё, паўсюль бачны сляды розуму праніклівага і вострага, асцярожнага і ўважлівага, які заўсёды лічыцца з патрабаваннямі самай строгай крытыкі»¹⁶⁴.

Афіцыйнае святкаванне юбілею гісторыка было прызначана на 15 студзеня 1906 г. Аднак Аляксей Сапуноў, як пра гэта паведамлялі «Віцебскія Губернскія Ведамасці», каб пазбегнуць пышнага ўшанавання, з'ехаў на гэты дзень з Віцебска. Прыхільнікі, сябры і знаёмыя наведалі кватэру гісторыка, прынеслі свае віншаванні, аднак не знайшлі яго дома. На імя Сапунова ў той дзень прыйшло шмат тэлеграм ад прыватных асобаў і розных устаноў: князя Мяшчэрскага, баранесы Лепель, Віленскага цэнтральнага архіва старажытных актаў, Віленскай публічнай бібліятэкі і інш. «Радзіміцкая Беларусь б'е чалом беларускаму Нестару за доблесную 25-гадовую службу абяздоленай радзіме», — так пранікнёна павіншаваў сябра Еўдакім Раманаў, што жыў тады ў Магілёве. Князь Цеханавецкі даслаў з Бачэйкава наступную тэлеграму: «Шлю шчырыя віншаванні паважанаму нашаму гісторыку з пажаданнем доўгіх гадоў для прадаўжэння ягонай карыснай працы»¹⁶⁵.

Напярэдадні юбілею Уладзімір Стукаліч звярнуўся да тагачаснага прафесара Кіеўскага універсітэта Мітрафана Доўнар-Запольскага, з якім Сапуноў быў знаёмы яшчэ па Маскве (з

¹⁶⁴ Стукаліч В.К. А.П.Сапунов. С.26.

¹⁶⁵ ВАКМ, КП 7285/3.

1896 г. Доўнар–Запольскі быў сакратаром археаграфічнай камісіі Маскоўскага археалагічнага таварыства, а з 1899 г. — прыватдацэнтам гістарычна–філалагічнага факультэта Маскоўскага універсітэта), з просьбай выказаць свае думкі пра дзейнасць юбіляра. Доўнар–Запольскі з задавальненнем адгукнуўся і даслаў свой ліст, змешчаны Стукалічам у юбілейным нарысе і варты таго, каб працытаваць ягоную значную частку: «Навуковую дзейнасць А.П.Сапунова трэба разглядаць, па-першае, у дачыненні да таго часу, калі яна пачалася, па-другое, трэба ўзважыць агульныя яе вынікі. Дваццацігадовая навуковая дзейнасць Аляксея Парфенавіча — гэта ёсць праца вучонага, жыццё якога прайшло ў глухой правінцыі; гэта дзейнасць *suo motu*, якая вынікала выключна з жадання ўнесці сваю пасільную лепту ў навуковую скарбніцу; пры ўсім тым праца Аляксея Парфенавіча працякала без усялякай надзеі на матэрыяльны або які–небудзь іншы поспех прыватнага характару. Гэтыя знешнія ўмовы нельга не цаніць; правінцыйны горад дваццаць — трыццаць гадоў таму ўтрымліваў для маладога чалавека надта шмат спакусаў і не лёгка было ўтрымацца, каб не загразнуць у правінцыйнай ціне. Цяпер у правінцыйных гарадах завяліся музеі, навуковыя таварыствы, напрыклад, навуковыя архіўныя камісіі і інш. Аднак увесь гэты рух вельмі новы і малады; А.П.Сапуноў стаў пія-

нерам правінцыйнай навукі. Трэба і яшчэ дадаць: дваццаць гадоў назад чыноўнік нашага краю, які займаўся наукай ды яшчэ служыў у міністэрстве народнай асветы, быў на дрэнным уліку, яму пагражала паніжэнне па службе, або нават звальненне... Працаваць на навуковай ніве пры такіх умовах ужо з'яўляецца заслугай, і немалой.

Пераходжу цяпер непасрэдна да прац А.П.Сапунова. На першым плане стаіць «Віцебская даўніна». Яна яшчэ не скончана, але важнае навуковае значэнне гэтага выдання па-за сумненнем <...> Не буду спыняцца на іншых працах А.П.Сапунова. Скажу толькі, што той, хто вывучае гісторыю нашага краю, не можа абысціся без гэтых прац: ён знойдзе тут шмат важнага матэрыялу і нямала думак, якія робяць гонар іх аўтару.

Успамінаючы факты, што тычацца дзейнасці А.П.Сапунова, я не магу адагнаць ад сябе думку, якой і хачу падзяліцца. Наш край можа ганарыцца шэрагам паважаных навуковых імёнаў, як імёны пп.Сапунова, Спрогіса, Раманава, Нікіфароўскага і інш. Аднак, на жаль, дзейнасць усіх гэтых працаўнікоў не аб'яднаная. Час ужо падумаць пра заснаванне мясцовага навуковага гістарычна-этнаграфічнага таварыства. Такому таварыству належыць быць у Віцебску, дзе больш навуковых сілаў»¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Стукалич В.К. А.П.Сапунов. С.28—29.

Сапраўды, ідэя стварэння навуковай гістарычна-краязнаўчай арганізацыі ў Віцебску, што называецца, насілася ў паветры. Аднак 3 чэрвеня 1907 г. выйшаў царскі маніфест аб роспуску II Дзяржаўнай Думы і абвяшчэнні ўвосень новых выбараў. Сапуноў стаяў на парозе чарговага этапу свайго жыцця.

Дэпутат Думы

Выбары дэпутатаў у III Дзяржаўную Думу адбыліся ў Віцебску 14 кастрычніка 1907 г. У вышэйшую законарадчую ўстанову Расійскай імперыі 106 выбаршчыкаў Віцебскай губерні абралі 6 дэпутатаў: сялянаў Васіля Амасёнка і Міхаіла Ермалаева, сябра «губернскаго прысутствія» Парфірыя Дапельмайера, сельскага гаспадара Мікалая Яўрэінава, настацеля Люцынскага гарадскога сабора протаіерэя Фёдара Нікановіча і сакратара губернскага статыстычнага камітэта Аляксея Сапунова.

21 кастрычніка 1907 г. загадам віцебскага губернатара Сапуноў па ўласным прашэнні быў звольнены ад абавязкаў сакратара статкамітэта, бо трэба было збірацца ў Пецярбург — новая Дума мусіла пачаць сваю працу ўжо 1 лістапада. «Дзень адкрыцця 3-й Думы, хмурны, шэры дзень, — пісаў відавочца. — Па вуліцах штодзённая мітусня. Нічога святочнага, важнага. Не відаць нават сцягоў — гэтых нязменных знакаў казёнай урачыстасці. «Ажыўленне» прыкметнае толькі на вуліцах, што прылягаюць да Таўрычаскага палаца. Тут яшчэ з ранку снуюць узад і ўперад чароды паліцэйскіх. Чым бліжэй да палаца, тым гусцейшы становіцца шэраг паліцэйскіх. Месцамі яны стаяць адзін ад аднаго ў дзесяці кроках. Надта многа паліцэйскіх афіцэраў усіх разрадаў. З 10-й гадзіны дня нікога не пускаюць

Білет А.П.Сапунова — сябра Дзяржаўнай Думы.
З фондаў ВАКМ.

ісці і ехаць каля Таўрычаскага палаца. Пачынаюць збірацца дэпутаты»¹⁶⁷.

Самай шматлікай партыяй III Дзяржаўнай Думы была партыя акцыябрыстаў («Союз 17 октября»). Менавіта да яе па сваіх палітычных перакананнях належаў Аляксей Сапуноў. Прычым, самі акцыябрысты падзяляліся на правых, цэнтрыстаў і левых. Сапуноў далучаўся да правага крыла¹⁶⁸. Жыў ён у Пецябургу спачатку на вуліцы Таўрычаскай (у дамах № 27 і 33), а ў 1911 г. — на Кавалергардскай, дом 12¹⁶⁹.

Пра сваю дзейнасць у Думе віцебскі краязнаўца пісаў С.Венгераву ў 1913 г.: «Чатыры гады працаваў я ў Дзяржаўнай Думе. Два пытанні асабліва цікавілі мяне: чыншавае, або арэнднае пытанне і ўвядзенне земства ў Заходнім

¹⁶⁷ Наша Ніва. 1907. №33. 10 (23) лістапада. С.2.

¹⁶⁸ Русская мысль. 1912. №8. С.23.

¹⁶⁹ Весь Петербург. С.–Петербург, 1910. С.790; 1911. С.790; 1912. С.798.

краі. Я — не аратар, аднак давялося гаварыць разоў 6. Да вялікага майго і маіх выбаршчыкаў задавальнення, Дзяржаўная Дума абодва вышэйгаданыя законы правяла паспяхова да канца, і менавіта так, як хацелі мае выбаршчыкі і я. Праўда, Дзяржаўны Савет значна змяніў гэтыя законапраекты, змяніў, з нашага пункту гледжання, не да лепшага; аднак і ў цяперашнім іх выглядзе яны, бясспрэчна, карысныя»¹⁷⁰. Паколькі тэксты прамой Сапунова ў Дзярждуме захаваліся да нашага часу (а надрукаваныя яны былі не толькі ў стэнаграмах пасяджэнняў, але і ў «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцях», а таксама ў выглядзе асобных брашур), паспрабуем разгледзець іх больш падрабязна.

На пачатку 1908 г. Аляксей Парфенавіч Сапуноў выступіў ініцыятарам праекта закона аб урэгуляванні арэнднага пытання, маючы на ўвазе даўнюю праблему гарадоў і мястэчак так званых Заходніх губерняў — трансфармацыю старадаўняга чыншавага права (вечнай фіксаванай арэнды) у арэнднае, што прыводзіла да драпежнага рабавання арандараў землеўласнікамі, якое расло з году ў год, і крайняга абвастрэння адносін паміж імі. У законе прадугледжваўся выкуп дзяржавай усіх земляў чыншавікоў, якія потым на працягу 30 гадоў павінны былі часткамі выплочваць грошы за зямлю ў казённую скарбніцу. Свой праект закона «Аб ліквідацыі ў Беларусі рэштак чыншавага ўладання і спароджанага ім гарадскога арэнднага ўладання» Сапуноў павінен

¹⁷⁰ ВАКМ, КП 7285/1.

быў унесці ў Думу на яе 20-м пасяджэнні 15 студзеня 1908 г. Вось што пісаў пра гэта ў сваім дзённіку дэпутат ад Віцебскай губерні айцец Фёдар Нікановіч: «У сённяшняе 20-е пасяджэнне Думы меркаваў выступіць з думскай трыбуны з прамовай з нагоды законапраекта аб чыншавым праве, складзенага нашым віцебскім дэпутатам Думы А.П.Сапуновым. Толькі за некалькі гадзінаў да пасяджэння атрымаў наказ з Віцебска неадменна выступіць з прамовай па гэтым прадмеце ў абарону інтарэсаў духоўнага ведамства. Спешна і напружана давялося рыхтавацца, вывучаць чыншавае пытанне і дасланы з Віцебска некаторы матэрыял. З п.Сапуновым абмяняліся ветлівасцямі і абяцаннем нікога ў прамовах не чапаць, а толькі зводзіць справу да перадачы законапраекта ў камісію. Аднак за недахопам часу даклад чыншавага законапраекта адкладзены да наступнага пасяджэння Думы»¹⁷¹.

Наступнае, 21-е пасяджэнне прайшло 17 студзеня, і на ім Сапуноў выступіў з вялікай прамовай, якую падмацаваў канкрэтнымі прыкладамі са спраў, што разглядаліся ў Віцебскім акруговым судзе. Ён адзначыў, што ў Беларусі пасля скасавання спрадвечнага чыншавага права ўладальнікі зямельных надзелаў цяпер у любы час могуць перапыніць дагавор арэнды і прымусіць знішчыць усе пабудовы, узведзеныя на зямлі колішнім чыншавіком. Прычым, напрыклад, у Віцебску з 6070 усіх домаўладанняў 5305 (або 87%) размяшчаліся

¹⁷¹ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1908. №12. С.258.

на чужой зямлі. «З усяго вышэйсказанага, мяркую, зразумела, што стан арандатарай-чыншавікоў і былых чыншавікоў, што сённяя воляю лёсу ператварыліся ў простых арандатарай,— казаў Сапуноў, — горш сумнай памяці прыгоннага права: прыгонныя тут людзі ўсіх званняў і станаў, усіх нацыянальнасцяў, усіх веравызнанняў»¹⁷².

Пасля выступлення Сапунова пачаліся спрэчкі, і дзеля выпрацоўкі канчатковага рашэння па гэтым пытанні была створана спецыяльная камісія, пра якую айцец Нікановіч у сваім дзённіку пісаў наступнае: «8 сакавіка (1908 г. — Л.Х.), субота. Сённяя ж адбылося першае пасяджэнне зноў сфармаванай чыншавай камісіі. Давялося трапіць у сябры гэтай малацікавай для мяне камісіі... Пасяджэнне камісіі на гэты раз абмежавалася выбарам старшыні і сакратара. На пасаду старшыні абраны Шыдлоўскі і сакратара Чэрэванскі, абодва знаўцы чыншавага пытання. Увайшоў у склад камісіі і ініцыятар чыншавага пытання А.П.Сапуноў»¹⁷³. Варта адзначыць, што да самага канца чэрвеня, калі ў дэпутатаў пачаліся летнія вакацыі да сярэдзіны кастрычніка, камісія так і не здолела сабрацца больш ні на адно пасяджэнне¹⁷⁴. Тым не менш, прэса ўзняла кампанію па абмеркаванні чыншавага пытання. Як

¹⁷² Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва (по стенографическим отчетам). С.-Петербург, 1912. С.25.

¹⁷³ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1908. №18. С.388.

¹⁷⁴ Наша Ніва. 1908. №15. 18 (31) ліпеня. С.2.

праз некалькі гадоў Сапуноў згадваў у сваёй прамове ў Думе 2 красавіка 1911 г., «адны ўгледзелі ў ім прыхаванае прымусовае адчужэнне, іншыя — экспрапрыяцыю, а адна з польскіх газет проста назвала яго дэмагагічным»¹⁷⁵.

Вольны ад пасяджэнняў Думы і працы ў камісіях час Аляксей Сапуноў праводзіў у Пецярбургу як чалавек свецкі: не менш за два разы (13 лютага 1908 г. і 2 траўня 1909 г.) меў магчымасць з'явіцца перад «Ягонай імператарскай вялікасцю» ў Царскасельскім палацы, 10 снежня 1907 г. быў запрошаны на вечар да старшыні Савета міністраў Пятра Аркадзевіча Сталыпіна і ягонай жонкі Вольгі Барысаўны, наведваў сходы розных палітычных клубаў і партый¹⁷⁶. Што тычыцца апошніх, то сярод іх варта адзначыць, безумоўна, «Саюз 17 кастрычніка», Клуб грамадскіх дзеячаў, а таксама «Клуб памяркоўных і правых», пра які айцец Нікановіч пісаў наступнае: «Яшчэ ў Віцебску, пасля выбараў, мною і іншымі сябрамі ад нашай губерні было атрымана запрашэнне ад „Клуба памяркоўных і правых“ прыбыць у Пецярбург дзён за 5—6 да адкрыцця Думы і наведць гэты клуб (Мохавая, №6) <...> Клуб мэтаю сваёй мае „аб'яднаць дзейнасць правых і памяркоўных фракцый Думы і Дзяржаўнага Савета і грамадскіх дзеячаў, аблягчаць ім магчымасць абмеркавання пытанняў,

¹⁷⁵ Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.27.

¹⁷⁶ Гл. дакументы з прыватнага альбома А.П.Сапунова (ВАКМ, КП 7285).

якія ўзнікаюць у дзяржаўным і грамадскім жыцці" і г.д.»¹⁷⁷. Пад час працы ў Думе віцебскі гісторык не адмяжоўваўся і ад розных грамадскіх акцый: у ліку 50 дэпутатаў падпісаў заяву «Пра пенсіі настаўнікам і настаўніцам прыходскіх паводле статута 1828 г. вучылішчаў», а ў 1908 г. — зварот 75 дэпутатаў да літоўскага епіскапа Нікандра з просьбай прыняць на сябе пачын у справе ўзвядзення помніка князю Канстанціну Астрожскаму з нагоды ягонага 300-гадовага юбілею¹⁷⁸.

Аднак найбольшую значнасць і цікавасць для нас мае прамова, якую Аляксей Сапуноў прачытаў з трыбуны III Дзяржаўнай Думы 30 траўня 1909 г. Фармальна яна тычылася неабходнасці змянення парадку выбараў дэпутатаў Дзяржаўнага Савета ад 9 губерняў Заходняга краю, а па сваёй сутнасці стала сапраўдным маніфестам у абарону самавызначэння беларусаў. Справа ж заключалася ў тым, што 33 правыя дэпутаты Дзяржсавета ўнеслі заканадаўчую прапанову, каб змяніць закон аб выбарах у 9 губернях Заходняга краю, у якіх не было земскага самакіравання. Паводле тагачаснага закона, выбары праводзіліся губернскім з'ездам землеўладальнікаў, якія мелі неабходны зямельны цэнз. А паколькі буйнымі землеўласнікамі на тэрыторыі Беларусі, Украіны і Літвы былі пераважна палякі, то ўсе 9 дэпутатаў Дзяржсавета таксама аказваліся палякамі, хоць агульны працэнт польскага

¹⁷⁷ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1907. №38.

¹⁷⁸ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1908. №7. С.158.

насельніцтва ў гэтых губернях быў нязначны. Праект правых спадабаўся ўраду і ён унёс яго на разгляд Думы. Пасля абмеркавання Дума пагадзілася на гэтую перамену, аднак з умоваю, што не пазней як праз год у Заходніх губернях будзе ўведзена земскае самакіраванне, якое ў іншых губернях імперыі існавала ўжо больш за 40 гадоў.

На пасяджэнні Думы 30 траўня 1909 г. з прамовай па гэтым пытанні выступіў старшыня Савета міністраў П.А.Сталыпін. Сутнасць ягонай прамовы зводзілася галоўным чынам да доказаў справядлівасці, своечасовасці і законнасці вырашэння ўзнятага пытання¹⁷⁹. У сваім дакладзе ўсё няпольскае насельніцтва Заходніх губерняў ён прыныпова называў «рускімі», як гэта было тады шырока прынята, паставіўшы тым самым па-за законам словы «беларусы» і «ўкраінцы».

Варта адзначыць, што праблемы «іншародцаў» — польскай, яўрэйскай і татарскай меншасцяў — час ад часу абмяркоўваліся на пасяджэннях Дзяржаўнай Думы. Аднак прапанова ўраўняць у правах усе нацыі, што жылі ў Расійскай імперыі, ніколі не знаходзіла там прыныповага ўхвалення. Правыя дэпутаты звычайна сустракалі яе крыкамі, шумам, смехам, а Сталыпін на адным з пасяджэнняў сказаў, што трэба, «каб іншародцы перш палюбілі Расію, прызналі яе сваёй айчынай, а тады ім

¹⁷⁹ Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Москва, 1991. С.220—226.

будуць дадзены правы, роўныя з рускімі»¹⁸⁰. Першая беларуская газета «Наша Ніва» ўважліва сачыла за падзеямі, што адбываліся ў Думе ўвогуле, а ў сферы вырашэння нацыянальнага пытання — асабліва, і займала ў гэтай справе, як вядома, радыкальную пазіцыю. Пасля аднаго з чарговых абмеркаванняў пытання пра патрэбы «іншародцаў» на пачатку лета 1908 г. яна з'едліва і з распаччу пісала: «Нашы беларускія дэпутаты, як адзін, маўчалі: ніхто і слова не сказаў пра беларускую нацыянальную справу. Ды ў гэтым няма ніякага дзіва: трэба ведаць, што нядаўна запанавала небывалая згода між „істинно-русскими“ і „істинно-польскими“ людзьмі. Яны зыйшліся ў думках сваіх на адным: ня трэба даваць беларусам прабудзіцца і пазнаць, што яны — беларусы, асобная нацыя, роўная другім, каторая мае свае ўласныя культурна-нацыянальныя патрэбы і жаданні. А як нашы дэпутаты-мужыкі належаць ўсе да „правых“, дык вось ні адзін прадставіцель Беларусі — ані мужык, ані памешчык, ані чыноўнік — не памыкаўся гаварыць у Думе пра беларускую нацыю»¹⁸¹.

Пасля гэтага распачнага выступлення «Нашай Нівы» прайшло менш за год, і 30 траўня 1909 г. з трыбуны Дзяржаўнай Думы прагучалі палымяныя словы: «Усе, нават самыя нязначныя народнасці, імкнуцца да „самавызначэння“; за імі ўсе прызнаюць права на гэта. Толькі адна народнасць, народнасць беларуская, не смее

¹⁸⁰ Наша Ніва. 1907. №35. 7 (20) грудня. С.4.

¹⁸¹ Наша Ніва. 1908. №13. 20 чэрвеня. С.3.

і думаць пра гэта». І сказаны яны былі не «дэпутатам—мужыком», а «чыноўнікам» Аляксеем Сапуновым¹⁸², які на сваёй дарэвалюцыйнай біяграфіі яшчэ і да нашага часу мае ярлык адно толькі вернападданага манархіста і ярага прыхільніка праваслаўя.

Тут мы вымушаны вярнуцца крыху назад і ўзгадаць тыя факты з біяграфіі віцебскага гісторыка, што папярэднічалі ягонаму прыезду ў Пецяярбург. Варта адзначыць, што яшчэ з малодасці Аляксей Сапуноў вызначаўся глыбокай і шчырай верай і прыхільнасцю да рэлігіі. Аднак ці варта гэта лічыць вялікай заганай выхавання чалавека, здаецца, вельмі пераканаўча даказалі дзесяцігоддзі панавання ў нашай краіне ваяўнічага атэізму. Тое ж, што артадаксальнае праваслаўе аказвала моцны ўплыў на ягоныя прафесійныя погляды — справа іншая. Сапраўды, яшчэ ў 1888 г. ва ўступным артыкуле да пятага тома «Віцебскай даўніны» Сапуноў разглядаў гісторыю Полацкай епархіі з выразна вызначаных тэндэнцыйна-клерыкальных пазіцый, што прыйшлося вельмі да густу вышэйшым царкоўным і ўрадавым колам дзяржавы (артыкул быў ахвотна перадрукаваны афіцыйнымі перыёдыкамі — «Віцебскімі Губернскімі» і «Полацкімі Епархіяльнымі Вядомасцямі», а таксама ажно двойчы выдадзены асобнай брашурай — у 1888 і 1889 г.).

На працягу некалькіх наступных гадоў жаданне Сапунова разглядаць «лёсы рускай

¹⁸² Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.37.

народнасці ў Заходнім краі» праз прызму артадаксальнага праваслаўя па-ранейшаму неадменна прыводзіла яго да адлюстравання гістарычнага жыцця Беларусі ў «ягоным пастаянным імкненні да Вялікаросіі»¹⁸³. Гэткае ж сцвярдзенне гісторыка прагучала і ў ягонай лекцыі, прачытанай 25 красавіка 1893 г. у зале Віцебскай гарадской думы, і ў артыкуле «Стагоддзе ўз'яднання Русі Белай з Вялікай» (1893), і ў брашуры «Гістарычныя адносіны Русі Белай і Вялікай» (1898).

Сапуноў лічыў М.В.Каяловіча Калумбам, які адкрыў рускаму грамадству Беларусь¹⁸⁴, і доўгі час знаходзіўся пад уплывам ягоных ідэй вялікадзяржаўнасці і манархізму як падставы для тлумачэння многіх момантаў феадальнай гісторыі Беларусі. У 1896 г. у духу традыцыйнай дваранскай гістарыяграфічнай традыцыі ім былі напісаны дзве брашуры — «Значэнне царавання імператрыцы Кацярыны II для Заходняга краю ўвогуле і Віцебскай губерні ў прыватнасці» і «Граф Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў-Віленскі» — адны назвы якіх гавораць ужо самі за сябе.

Аднак шматлікія паездкі ў Маскву, Пецябург і Вільню, а таксама асабістае знаёмства з выдатнымі гісторыкамі і дзеячамі культуры свайго часу (Мітрафанам Доўнар-Запольскім¹⁸⁵,

¹⁸³ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1893. №11. С.487.

¹⁸⁴ Сапунов А.П. Белоруссия и белоруссы. Витебск, 1910. С.4.

¹⁸⁵ А.П.Сапуноў фінансаваў выданне першага тома «Исследований и статей» М.В.Доўнар-Запольскага, які выйшаў у Кіеве ў 1909 г. Гл.: Магілёўшчына. Пад кіраўніцтвам і рэдакцыяй А.М.Беларусава. Т.1. Магілёў, 1927. С.162.

Браніславам Эпімахам–Шыпілам і інш.) значна паўплывалі на лібералізацыю поглядаў Сапунова. Пра эвалюцыю поглядаў віцебскага краязнаўцы на гістарычнае мінулае Беларусі як пра факт, які ўжо адбыўся, мы можам казаць на падставе тэкстаў ягоных прац, напісаных у другой палове 1900–х г. Менавіта да гэтага часу склаліся тыя перакананні гісторыка, якіх ён трымаўся ўжо практычна да канца свайго жыцця.

Упершыню заклік да самавызначэння беларусаў прагучаў з вуснаў Сапунова з трыбуны III Дзяржаўнай Думы. Сваю прамову, прачытаную 30 траўня 1909 г., ён склаў як адказ на ліст колішняга дэпутата Дзяржсавета ад Віленскай губерні Корвіна–Мілеўскага, занага дзеяча польскага кола. Паступова, пункт за пунктам, Сапуноў развенчваў міф пра тое, што палякі–каталікі былі асноўнай і спрадвечнай народнасцю Заходняга краю і заўсёды добра ставіліся да беларусаў. «Не больш за тры стагоддзі таму ўсё насельніцтва Беларусі было спрэс беларускім, спрэс праваслаўным», — сцвярджаў гісторык. Залічэнне да палякаў беларусаў–каталікаў ён лічыў несправядлівым «змяшэннем двух слоў, двух паняццяў», «проста этнаграфічным рабункам», а выкладанне закона Богага рыма–каталіцкага веравызнання ў навучальных установах на польскай мове — не надта прыкметнай, але сапраўднай паланізацыяй беларусаў–каталікаў. Падсумоўваючы сказанае, Сапуноў сказаў: «У нас, у Заходнім краі, стан спраў сёння такі: на адным баку стаіць моцнае сваім уплывам наша

найвышэйшае апалячанае дваранства і побач з ім багатае яўрэйства, якое заціснула некалі трывалае гарадское саслоўе наша; а на другім баку стаіць бедная, цёмная, хоць і агромністая маса народная»¹⁸⁶. (У дужках варта заўважыць, што праявы антысемітызму адзначаліся не толькі асабіста ў Сапунова, але і былі пэўным стылем працы ўвогуле ўрада і парламента. Абвінавачванне чарнасоценымі газетамі таго ці іншага міністра ў заступніцтве за яўрэяў іншым разам было роўнае канцу ягонай палітычнай кар'еры. Сам імператар быў ярым і актыўным антысемітам.)

Нельга, канечне, кваліфікаваць дэпутата Дзярждумы Аляксея Сапунова як аднаго з лідэраў беларускага адраджэнскага руху пачатку XX ст. Аднак ягоная пазіцыя была ўсё ж дастаткова смелай для свайго часу і таго сацыяльнага становішча, якое ён займаў. Адна справа — знаходзіцца, так бы мовіць, у афіцыйнай апазіцыі да ўрада, і зусім іншая — мець магчымасць з'явіцца перад «Ягонай імператарскай вялікасцю» і быць прынятым старшынёй Савета міністраў, і знайсці грамадзянскую смеласць з самай высокай трыбуны краіны публічна выказаць не зусім пажаданыя для афіцыеза ўласныя думкі.

Па цытаваных выказваннях гісторыка мы бачым, што ён выразна разумеў небяспеку, якая зыходзіла ад захадаў па паланізацыі беларускага насельніцтва. «Сапуноў у сваіх працах

¹⁸⁶ Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.38—39.

даказаў, што беларусы — гэта не палякі, а далей упэўніўся, што Беларусь — гэта і не Маскоўшчына», — адзначаў у сваім дакладзе на 1-й акруговай канферэнцыі Краязнаўчага таварыства, што адбылася ў красавіку 1925 г., Даніла Васілеўскі¹⁸⁷.

Яшчэ адна прамова, якую Сапуноў прачытаў з трыбуны Дзяржаўнай Думы 11 траўня 1910 г., тычылася ўвядзення земстваў у Віцебскай, Валынскай, Кіеўскай, Мінскай, Магілёўскай і Падольскай губернях. Даўняе пытанне пра неабходнасць увядзення земстваў у Заходнім краі да вясны 1910 г. вылілася ў рашэнне ўвесці іх толькі ў шасці з дзевяці губерняў (у Віленскай, Ковенскай і Гродзенскай губернях «рускае памешчыцкае землеўладанне» лічылася вельмі слабым, што пагражала «рускім» стратай дамінавальных пазіцый у розных сферах грамадскага жыцця). У сувязі з гэтым выбары павінны былі ажыццяўляцца па іншым прынцыпе: знішчаліся саслоўныя і ўводзіліся выбары па нацыянальных курях. Такім чынам, рэакцыйны па сваёй сутнасці законапраект меў выгляд буйнога ліберальнага пачынання — уводзіў бессаслоўныя выбары ў земствы і крыху павялічваў прадстаўніцтва сялянаў.

У траўні 1910 г. гэты законапраект быў прыняты Думай, аднак у сакавіку 1911 г. адхілены Дзяржаўным Саветам. П.А.Сталыпін пасля гэтага падаў у адстаўку, якая не была прынята. Па сутнасці, гэты крок стаў актам палітычнага

¹⁸⁷ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.14, арк.299—300.

самазабойства старшыні Савета міністраў. У пошуках прыстойнага выйсця з'явілася ідэя ўвесці для Сталыпіна пасаду намесніка Сібіры або накіраваць яго на пасаду намесніка Каўказа ці пасла. Зрэшты, рашэнне ўзяла на сябе «охранка», адправіўшы свайго ўласнага шэфа туды, адкуль ужо не вяртаюцца — 1 верасня 1911 г. у Кіеве адбылося пакушэнне на Сталыпіна, у выніку якога ён атрымаў смяротнае раненне.

У сваёй прамове 11 траўня 1910 г. Сапуноў выступіў у абарону толькі аднаго тэзіса законапраекта аб земствах: «У сябры радаў вучылішчаў ад земства і гарадоў земствам і гарадскім грамадскім упраўленнем могуць быць абраны толькі асобы рускага паходжання». Адзначаючы ў большасці сваёй пагардлівае стаўленне палякаў да беларускага народа, Сапуноў прывёў, праўда, не зусім аб'ектыўную, гістарычную даведку пра недастатковую ступень развітасці асветы на Беларусі да самага часу далучэння яе да Расійскай імперыі. Пры гэтым, робячы нацыянальную самаідэнтыфікацыю, ён адзначаў наступнае: «Дазвольце мне, як беларусу, які выйшаў з самых нетраў народа, звярнуць вашу ўвагу на адзін бок гэтага пытання. Са спрэчак высветлілася, што пытанне засяроджваецца, галоўным чынам, на культурнасці польскага элемента і малакультурнасці рускага насельніцтва Заходняга краю. (Тут прыгадаем сабе ўжо зробленую намі вышэй заўвагу, што слова «рускі» ў лексіконе думскіх дэпутатаў уключала ў сябе назоў і

беларусаў, і ўкраінцаў — Л.Х.) <...> Пагардлівыя адносіны палякаў да беларускага народа перайшлі і да іх сяброў. Між тым, беларусы далі палякам і іх найвялікшага паэта, і іх найвялікшага героя: і Міцкевіч, і Касцюшка, па паходжанні, беларусы. Так было ў мінулым; ёсць, значыць, падстава, што ў будучым беларусы і для сябе вылучаць з нетраў сваіх гэтых жа вялікіх людзей»¹⁸⁸.

У дакументах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі захаваўся ліст Сапунова да рэдактара «Віцебскіх Губернскіх Ведамасцяў», дзе друкаваліся тэксты ўсіх ягоных выступленняў у Думе. Гісторык, у прыватнасці, пісаў: «Ваша міласць, пан Рэдактар! Пакорліва прашу даць месца ў „Віцебскіх Губернскіх Ведамасцях“ наступным радкам. Пад час прамаўлення мною ў Дзяржаўнай Думе 11 траўня прамовы з нагоды ўвядзення земства ў Заходніх губернях, калі я сказаў, што А.Міцкевіч і Т.Касцюшка па паходжанні беларусы — з левага боку пачуліся галасы: „Адкуль гэта?“ Я зараз жа задаволіў цікавасць сяброў Дзяржаўнай Думы. Мяркую, што і пры чытанні гэтай маёй прамовы, надрукаванай у №107 „ВГВ“, у чытачоў можа ўзнікнуць жаданне праверыць згаданыя мной цытаты, я і раблю гэтае паведамленне. Тое, што Міцкевіч з паходжання беларус, можна бачыць, між іншым, з сачынення А.Пыпіна „Гісторыя рускай этнаграфіі“, т.IV, с.144. Словы самога Міцкевіча з „Пана

¹⁸⁸ Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.42—43.

Тадэвуша" „Litwo, ojczyzna moja" etc. указваюць толькі, што паэт меў тут на ўвазе гістарычную прыкмету, аднак зусім не этнаграфічную: Мінская губерня, дзе нарадзіўся А. Міцкевіч, спрадвеку беларуская, а не літоўская. Відаць, так гэта разумее і А. Пыпін, бо слова „ліцвін" на с. 60 пастаўлена ў яго ў двукоссе. Можна дадаць яшчэ, што ўвогуле беларусаў называюць іншым разам „ліцвінамі" менавіта ў гэтым сэнсе, гэта значыць, гістарычным»¹⁸⁹.

Газета «Наша Ніва» вельмі ўважліва сачыла за працай Думы, увесь час друкуючы на сваіх старонках рэпартажы з яе пасяджэнняў і каментуючы тыя пытанні, што на іх абмяркоўваліся. Адзін з карэспандэнтаў газеты зрабіў нават падрабязнае апісанне аднаго з такіх пасяджэнняў: «Нядаўна давялося мне быць у Гасударственнай Думе. Дастаўшы білет ад знаёмага дэпутата, я рана пайшоў на Таўрычаскую вуліцу. Публіка ў Думу праходзіць зусім асобным ганкам, не туды, куды дэпутаты. Зняўшы пальто, падняўся і я па шырокіх мармуровых сходах на хоры для народу, што ідуць кругом вялізнай думскай залы. Калі глядзець у ніз, то відаць лаўкі, як бы ў школі, яны ідуць кругам. Па сярэдзіне вышэй трохі, стол прадседацеля Думы; перад прадседацелем як-бы амбона, з каторай гавораць дэпутаты.

Засяданне яшчэ не пачалося. Праз дзверы ўходзяць дэпутаты, ідуць на свае мейсцы, вітаюцца адзін з адным. Ад гутаркі ідзе гул. Палавіна лавак пустая: дэпутаты яшчэ шпацыруюць

¹⁸⁹ НГАБ, ф.1416, воп.6, спр.891, арк.507—509.

па карыдоры і па Екацярыненскай зале; людзі адной партыі перагаворваюцца, збіраюцца грамадкай. Надта многа духоўных праваслаўных. Вось, ідуць колькі барадатых расейскіх мужыкоў у армяках; і сяляне, і духоўныя сядзяцца найбольш на права. Пачаў шукаць я вокам нашых беларусаў, мужыцкіх дэпутатаў: сядзяць радком у самым задзі правых! Зазваніў прадседацель у званок. Засяданне адкрылася, але мест пустых шмат. Некаторыя дэпутаты заходзяць у залу, калі што цікавае гаворыцца, а іншыя саўсім не бываюць; за гэта іх штрафуюць»¹⁹⁰.

Напружаная праца ў Думе адмоўна адбілася на здароўі Аляксея Парфенавіча. «Нязвыклы расклад жыцця ў Дзяржаўнай Думе, — пісаў Сапуноў Венгераву, — актыўныя заняткі (па шчырасці, ніколі ў жыцці не працаваў я так актыўна), жыццё нервамі — усё гэта падтачыла мне здароўе і амаль два гады прахварэў я базедавай хваробай»¹⁹¹. Хвароба не давала магчымасці віцебскаму гісторыку ўдзельнічаць у звычайнай працы Думы. Ён падаваў даведкі дактароў, часта манкіраваў, а з 22 траўня 1912 г. перастаў ездзіць на пасяджэнні Думы¹⁹².

9 чэрвеня 1912 г. III Дзяржаўная Дума скончыла сваё існаванне. Аляксей Сапуноў зноў вярнуўся ў Віцебск.

¹⁹⁰ Наша Ніва. 1909. №48. 26 (9) маябра. С.699—700.

¹⁹¹ ВАКМ, КП 7285/1.

¹⁹² Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси. С.154.

3 навуковай архіўнай камісіяй

Прыехаў Сапуноў ужо зусім не ў той горад, які пакінуў пяць гадоў назад. 31 траўня 1909 г. тут было створана, зрэшты, аб'яднанне мясцовых аматараў даўніны — Віцебская навуковая архіўная камісія (ВНАК). Яе арганізатарамі былі выкладчык Віцебскай духоўнай семінарыі М.М.Багародзкі і саветнік губернскага праўлення В.С.Арсенеў, абраны старшынёй камісіі. Мэты стварэння ВНАК акрэсліваліся трыма пунктамі: 1) разгляд вопісаў спраў, прызначаных рознымі ўстановамі да знішчэння; 2) разгляд і вывучэнне старажытных рукапісаў і дакументаў; 3) вывучэнне і збіранне прадметаў старажытнасці. Ужо ў 1910 г. камісія выпусціла ў свет першы зборнік сваіх «Прац». З 1911 г. было прынята рашэнне друкаваць матэрыялы не толькі па гісторыі, але і адлюстроўваць бягучыя падзеі, дзеля чаго палічылі неабходным змяніць назву выдання на «Полацка-Віцебскую даўніну», якую меркавалася выдаваць па 2—3 зборнікі на год.

Мясцовыя ўлады прыхільна ставіліся да дзейнасці камісіі і па меры магчымасці падтрымлівалі яе. ВНАК мела свой архіў, захавальнікам якога была Марыя Мельнікава, бібліятэку і стварыла музей, якім кіраваў Канстанцін Змігродскі. На пасяджэннях камісіі чыталіся шматлікія гістарычныя даклады, большая частка з якіх потым друкавалася.

Вялікай заслугай ВНАК можна лічыць адкрыццё 27 кастрычніка 1911 г. Віцебскага аддзялення Маскоўскага археалагічнага інстытута (ВАМАІ) — першай пасля ліквідацыі Віленскага універсітэта вышэйшай навучальнай установы на Беларусі. Маскоўскі археалагічны інстытут быў заснаваны ў 1907 г., і ягонае Віцебскае аддзяленне было трэцім пасля Смаленскага і Калужскага правінцыйным філіялам.

Ужо пад час стварэння Віцебскай навуковай архіўнай камісіі Сапуноў быў абраны яе ганаровым сябрам. Нягледзячы на тое, што Аляксей Парфенавіч ніколі не адыгрываў у гісторыі стварэння і існавання ВНАК нейкай выключнай ролі, ён ніколі не стаяў і ў баку ад яе дзейнасці і тых праблем, што яна вырашала. Яшчэ жывучы ў Пецяярбургу, мэтр мясцовай гісторыі імкнуўся тым ці іншым чынам прыняць удзел у рабоце ВНАК. Так, у 1910 г. на адным з пасяджэнняў камісіі, якое адбылося 26 верасня, ён прачытаў даклад «Беларусь і беларусы», правёў экскурсію па Віцебску, ахвяраваў вітрыну з прадметамі, знойдзенымі пад час раскопак Люцынскага могільніка, падрыхтаваў да друку матэрыялы, якія пазней былі выдадзены ў «Працах Віцебскай Навуковай Архіўнай Камісіі» і «Полацка-Віцебскай даўніне» (усяго ў гэтых выданнях было надрукавана 7 прац Сапунова).

Прачытаны на пасяджэнні ВНАК даклад «Беларусь і беларусы» пазней быў выдадзены ў выглядзе асобнай брашуры, і ягоны аналіз дае падставы зрабіць нам некаторыя высновы на конт далейшай эвалюцыі поглядаў Сапунова на

праблему самавызначэння беларусаў. Як ужо адзначалася, найбольшы ўплыў на пачатковым этапе дзейнасці на яго аказалі працы гісторыкаў «заходне-рускай» школы К.Гаворскага і М.Каяловіча. Нават у 1910-я г. Сапуноў не пагаджаўся з той рэзка адмоўнай адзнакай дзейнасці Ксефонта Гаворскага, якую даў гэтаму даследчыку А.Пыпін у сваёй «Гісторыі рускай этнаграфіі». Аляксей Сапуноў хацеў абяліць яго перад гісторыяй і напісаць біяграфію Гаворскага для друку ў «Працах» Віцебскай навуковай архіўнай камісіі, а таксама перавыдаць ягоную «Гісторыю Полацкай епархіі»¹⁹³. «На працягу доўгага часу гаварыць пра Беларусь, а тым больш займацца распрацоўкай якіх-небудзь пытанняў аб Беларусі,— пісаў Аляксей Сапуноў у 1924 г.,— азначала наклікаць на сябе падазрэнне ў «сепаратызме», а гэта было далёка не небяспечна; зведалі гэта і іншыя, зведаў гэта і я. Калі я, займаючы пасаду сакратара Віцебскага Губернскага Статыстычнага Камітэта, пры дакладзе сваім аднаму з

¹⁹³ Сапунов А. Исторический очерк 50-летия Витебского Губернского Статистического Комитета. С.26. А.Цвікевічам былі знойдзены падрыхтаваныя да выдання Сапуновым абодва гэтыя рукапісы. На выданне нават быў ужо атрыманы цэнзурны дазвол (6 сакавіка 1917 г.), які не быў выкарыстаны з-за пачатку рэвалюцыі. Як адзначае Цвікевіч, біяграфію Гаворскага Сапуноў напісаў на падставе досыць цікавых крыніц: архіва Віцебскай духоўнай семінарыі, спраў Віленскай дваранскай апекі, запісак мітрапаліта Сямашкі, а таксама ўспамінаў яго нага былога вучня М.Шніпоўскага і роднай сястры жонкі Гаворскага 100-гадовай Ю.Ф.Рыдзеўскай (Цвікевіч А. «Западно-русизм». К.Гаворскі і «Вестник Западной России» // Спадчына. 1991. №2. С.34).

губернатараў узгадаў неяк пра Беларусь, то ён неяк злосна заўважыў: «Якая там Беларусь? Дзе яна?» А з'яўляючыся на працягу 25 гадоў настаўнікам гімназіі, я не карыстаўся некаторымі ільготамі, якімі карысталіся ўсе іншыя выкладчыкі, менавіта таму, што быў мясцовым ураджэнцам, беларусам, а не «абрусцелем»¹⁹⁴.

У дакладзе ж «Беларусь і беларусы» Аляксей Сапуноў змог ужо публічна і ў Віцебску выказаць свае досыць ліберальныя па тых часах погляды. Ён адзначаў самабытнасць развіцця беларускага народа і ягонай культуры і казаў наступнае: «Асаблівасці мовы беларусаў, іх норавы і звычаі, багатая народная літаратура і г.д. відавочна даказваюць існаванне асобнага беларускага племя»¹⁹⁵. Насуперак меркаванню многіх сваіх сучаснікаў пра забітасць, прыгнечанасць і рабскую псіхалогію беларуса, пазбаўленага нацыянальнага аблічча, Сапуноў пісаў пра яго з вялікай замілаванасцю і верай у глыбінныя сілы народа: «Якія багатыя духоўныя сілы тояцца ў душы беларуса; капітальныя працы памянёных этнографіаў (Е.Раманава, П.Гільтэбрандта, П.Бяссонава, П.Шэйна, М.Нікіфароўскага — Л.Х.) абверглі ходкае меркаванне пра кволасць і млявасць натуры нашчадкаў „гэтых грозных палачанаў“, як называе іх пясняр „Слова пра паход Ігараў“»¹⁹⁶.

Вызначаючы тэрыторыю рассялення беларусаў і іх колькасць, Сапуноў схіляўся да

¹⁹⁴ ВАКМ, КП 7285/1.

¹⁹⁵ Сапунов А. Белоруссия и белоруссы. С.4.

¹⁹⁶ Тамсама. С.19—20.

неабходнасці ацэньваць іх на падставе найноўшых этнаграфічных даследаванняў, якія ўносілі істотныя карэктывы ў статыстычныя звесткі «Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г.». Асабліва высока ён ставіў працы Яўхіма Карскага і пісаў, што праца апошняга «Беларусы» (Варшава, 1903) «павінна быць настольнай кнігай для ўсіх, хто цікавіцца Беларуссю». Пры вызначэнні колькасці беларусаў вялікую праблему віцебскі гісторык бачыў у адсутнасці ў народным асяроддзі саманазвы беларусаў, а таксама ў дапушчальным часам атаясамленні веравызнання з нацыянальнасцю. «Асабліва прыкра і важна па сваіх наступствах, — пісаў Сапуноў, — змешванне слоў паляк і каталік. Гэта ж бязглуздзіца: не ўсе ж палякі — каталікі, а тым больш не ўсе каталікі — палякі <...> Дробная шляхта і сяляне-каталікі ў хатнім ужытку гавораць, звычайна, па-беларуску і амаль нічым не адрозніваюцца ад сваіх сабратаў — праваслаўных беларусаў. Залічваць да палякаў гэтых беларусаў толькі таму, што яны каталікі, гэта ж проста этнаграфічны рабунак, калі можна так сказаць»¹⁹⁷.

Сапуноў адзначаў, што беларусы жывуць у 72 паветах 14 губерняў Расійскай імперыі і «на ўсёй азначанай прасторы <...> пануе беларуская мова». Называючы ў сваіх працах беларускую мову то «беларускім дыялектам», то «беларускай гаворкай», Сапуноў лічыў яе, спасылаючыся на аўтарытэт І.І.Сразнеўскага, адным

¹⁹⁷ Сапунов А. Белоруссия и белоруссы. С.12—14.

з «самых важных мясцовых відазмяненняў рускай народнай мовы», неаднаразова гаварыў пра яе як пра «прамы носьбіт агульнарускіх рысаў»¹⁹⁸. Падтрымліваючы такім чынам вялікадзяржаўны тэзіс пра паходжанне беларускай мовы ад рускай, Сапуноў, тым не менш, дастаткова дакладна акрэсліў яе ролю і значэнне ў гісторыі і культуры беларусаў. З гэтай нагоды ён пісаў: «Найважнейшыя асаблівасці сучасных беларускіх гаворак у большай або меншай ступені склаліся не пазней XIII ст. <...> Беларускі дыялект быў некалі мовай мясцовых дзелавых актаў і грамат. Пасля заваявання заходняга краю Літвой ён застаўся дзяржаўнай мовай літоўска-рускага Вялікага княства. Мовай дзелавога афіцыйнага жыцця беларускі дыялект заставаўся з XIV аж да XVIII стагоддзя. Так, гэтай мове належыць такі цудоўны помнік, як Літоўскі Статут (дакладней — Беларускі, бо ён — плён генія беларускага народа), надрукаваны ў Вільні ў 1588 г.»¹⁹⁹.

Праблемы беларускай мовы займалі Сапунова не толькі ў аспекце рэтраспектывы яе гістарычных лёсаў. Цікавіў гісторыка і яе сучасны стан, а таксама адносіны да мовы ў розных сляях грамадства. Забягаючы крыху наперад, працытуем фрагмент ягонаў лекцыі «Беларускі дыялект. Сучасны» з курса беларусазнаўства, які Сапуноў чытаў у Віцебскім педінстытуце ў 1923—1924 г.: «Няма чаго шматслоўна гаварыць аб тым, як пажадана і важна, каб

¹⁹⁸ Сапунов А. Белоруссия и белоруссы. С.15—16.

¹⁹⁹ Тамсама.

тыя, хто лічаць сябе носьбітамі культуры, навучыліся цалкам разумець той народ, які яны закліканы весці да маральнай і інтэлектуальнай культуры. Навучыўшыся разумець народ, ягоную мову, казкі, паданні, мы навучымся любіць яго, навучымся бачыць у ім чалавека. Першы крок у вывучэнні народа — гэта збіранне твораў народнай славеснасці і вывучэнне народнай мовы»²⁰⁰.

Сам Аляксей Сапуноў добра ведаў і любіў беларускую мову. Сярод эпиграфаў ягоных лекцый, чытаных у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута, побач з лацінскімі выказваннямі сустракаем наступнае: «Хто гардзіць старыной, таго трэба дубіной». «Беларуская мова валодае дастатковым багаццем і гнуткасцю для выказвання агульначалавечых пачуццяў і высокіх думак», — напісаў гісторык у курсе беларусазнаўства і пераканаўча даказаў гэта, цытуючы студэнтам вялікія ўрыўкі з «Энеіды навыварат», «Гапона» В.Дуніна-Марцінкевіча, ягонага ж перакладу «Пана Тадэвуша» А.Міцкевіча, «Панскага ігрышча» Ф.Тапчэўскага, верша «У судзе» Мацея Бурачка²⁰¹. Свой даклад 1910 г. у Віцебскай навуковай

²⁰⁰ ВАКМ, КП 7294(2)/10, арк.4—5.

²⁰¹ Кнігу Мацея Бурачка Сапуноў атрымаў ад Б.І.Эпімаха-Шыпілы. У сваім лісце з Пецярбурга ад 12 верасня 1894 г. апошні пісаў: «Цяпер карыстаючыся знаходжаннем тут Вячаслава Пятровіча, дасылаю Вам гэтую кнігу разам з прасімай Вамі «Dudkoj Bialaruskaj», якую, прынамсі, як забароненую тут, прасіў бы Вас захоўваць пад замком, не паказваць каму б тое ні было, ні тым больш даваць» (ВАКМ, КП 7289/5).

архіўнай камісіі Сапуноў закончыў вядомымі вершаванымі радкамі Янкі Лучыны:

*«Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясна над нашаю ніваю,
І будуць жыці дзеткі патомныя
Добраю доляй — доляй шчасліваю!..»*

Вярнуўшыся з Пецярбурга ў Віцебск, краязнаўца літаральна адразу ж далучыўся да дзейнасці навуковай архіўнай камісіі. Яшчэ ў 1911 г. ВНАК выступіла ініцыятарам узвядзення ў горадзе помніка героям вайны 1812 г. Праз Пецярбургскае таварыства архітэктараў быў абвешчаны конкурс на лепшы праект. Пераможцам выйшаў архітэктар Іван Фамін (1872—1936), які прапанаваў праект помніка, які быў амаль што дакладнай копіяй Румянцаўскага абеліска, узведзенага ў Пецярбургу ў 1798—1799 г. на загад Паўла I архітэктарам Брэнам²⁰². Абмяркоўваліся розныя месцы ўстаноўкі помніка ў Віцебску. Так, на пасяджэнні гарадской думы 16 траўня 1912 г. быў заслуханы даклад Віцебскай губернскай управы, у якім прагучала аргументацыя створанай са спецыялістаў камісіі наконт таго, што побач з Успенскім саборам помнік не можа быць узведзены, бо глеба тут з неадпаведнымі параметрамі; на Гімназічным бульвары мацярык знаходзіцца на глыбіні толькі 5 сажняў, а гэта запатрабуе значных выдаткаў на ўзвядзенне падмуркаў помніка; Саборная плошча прарэзана трамвайнымі шляхамі ды загрузаваная слупамі і правадамі; а ў скверы «Ліпкі»

²⁰² Гл.: Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып.61. Петроград, 1916. С.157—159.

(паміж сучасным краязнаўчым музеем і вуліцай Маякоўскага) «не гарманічнае з сэнсам помніка атачэнне ў выглядзе магазінаў, лавак і г.д.»²⁰³. «Усіх гэтых недахопаў пазбаўлены Губернатарскі бульвар», — адзначалася ў заключэнні камісіі. Менавіта тут і вырашылі ўзводзіць помнік.

27 чэрвеня 1912 г. адбылося пасяджэнне Савета ВНАК, на якім была створана асобная камісія для выпрацоўкі праекта надпіса на помніку героям вайны 1812 г. У склад камісіі абралі У.К.Стукаліча, М.Ю.Кенігсфеста, Я.М.Нікалаева і А.П.Сапунова²⁰⁴. Урачыстасці, што прайшлі ў Віцебску 5—6 снежня 1912 г. з нагоды адкрыцця і асвячэння помніка, узведзенага на сродкі «казны, горада і ахвяраванні вайсковых частак, грамадскіх устаноў і прыватных асобаў», ператварыліся ў сапраўднае агульнагарадское свята. Будынак ратушы, дзе размяшчалася гарадская ўправа, у гонар тэзаімянінаў імператара Мікалая II у гэтыя дні быў упрыгожаны яловымі лапкамі, а на вежы ўладкаваны вензель вялікіх памераў, ілюмінаваны 250 электрычнымі лямпачкамі, з ініцыяламі «А» і «Н», лічбамі «1812—1912» і каронай наверху²⁰⁵.

З 28 верасня Аляксей Сапуноў ужо рэгулярна наведваў пасяджэнні ВНАК у якасці сябры яе Савета. 14 кастрычніка 1912 г. на агульным сходзе камісіі ён прачытаў даклад «Пра Фларыяна Грабніцкага, полацкага архіепіскапа»²⁰⁶, сведкам ускрыцця пахавання якога

²⁰³ НГАБ, ф.2508, воп.1, спр.5235, арк.196—197.

²⁰⁴ НГАБ, ф.2771, воп.1, спр.157, арк.28—29.

²⁰⁵ НГАБ, ф.2508, воп.1, спр.5235, арк.777.

²⁰⁶ Тамсама, арк.32.

ў нішы Полацкага Сафійскага сабора ён быў яшчэ ў жніўні месяцы.

На пачатку 1913 г. Уладзімір Казіміравіч Стукаліч, які ў ВНАК быў таварышам старшыні (паводле сучаснай тэрміналогіі, ягоным намеснікам), адмовіўся ад сваёй пасады, матывуючы заяву недахопам часу на заняткі справамі камісіі. На пасяджэнні Савета ВНАК 10 студзеня была разгледжана гэтая справа, Стукалічу выказана падзяка за карысную і сумленную дзейнасць, а таксама вызначаны тры кандыдатуры на займанне вакантнай пасады. Тайнае галасаванне прынесла наступныя вынікі: па 6 галасоў атрымалі Сапуноў і губернскі маршалак П.А.Рэнгартэн (які ад далейшага ўдзелу ў выбарах адмовіўся), 2 галасы атрымаў У.Г.Краснянскі і адзін — М.Ю.Кенігсфест²⁰⁷. У хуткім часе таварышам старшыні быў абраны Сапуноў. Як можна прасачыць па дакументах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, гэтыя абавязкі ён выконваў, прынамсі, да вясны 1917 г.

1913 год у Расійскай імперыі быў адзначаны такой урачыстай падзеяй, як святкаванне 300-годдзя царавання дома Раманавых. Па ўсёй краіне прайшлі вялікія ўрачыстасці, і кожная афіцыйная ўстанова лічыла сваім абавязкам нейкім чынам адгукнуцца на гэтую падзею. Савет ВНАК на сваім пасяджэнні 10 студзеня 1913 г. абраў спецыяльную дэпутацыю для паднясення гасудару імператару віншаванняў і ўласных прац, у склад якой увайшлі старшыня ВНАК Клаўдзій Ціхаміраў, Аляксей Сапуноў і

²⁰⁷ НГАБ, ф.2508, воп.1, спр.5235, арк.33—34.

Ўладзімір Краснянскі. Па сваіх палітычных перакананнях Сапуноў быў, як вядома, заўзятым манархістам, таму не здзіўляе тое, што 21 лютага таго ж года Аляксей Парфенавіч на ўрачыстым сходзе, які адбыўся ў зале Віцебскай жаночай Аляксееўскай гімназіі і на якім прысутнічалі віцебскі губернатар, епіскап Полацкі і Віцебскі Нікадзім, «шталмейстар Найвышэйшага двара М.У.Арцымовіч» і іншыя высокія асобы, прачытаў даклад «Адносіны царскага дома Раманавых да Беларусі».

«На пачатку 1913 г. дырэктар Маскоўскага археалагічнага інстытута імя імператара Мікалая II А.І.Успенскі, — пісаў Сапуноў Сямёну Венгераву, — прапанаваў мне чытаць у Віцебскім аддзяленні археалагічнага інстытута лекцыі па гісторыі і старажытнасцях Паўночна-Заходняга краю»²⁰⁸. З лютага таго ж года гісторык быў зацверджаны на пасадзе выкладчыка інстытута па кафедры старажытнасцяў Паўночна-Заходняга краю і ў той жа дзень абраны прафесарам МАІ, а таксама ганаровым сябрам інстытута²⁰⁹.

Лекцыі ў інстытуце чыталіся па вечарах пераважна прафесарамі, якія прыезджалі з Масквы. ВАМАІ прызначалася для «падрыхтоўкі спецыялістаў для пасадаў у архівах, музеях і бібліятэках урадавых, грамадскіх і прыватных». Навучанне тут доўжылася тры гады, а плата за навучанне складала 80 рублёў на год. Выпускнікі інстытута мелі права насіць на грудзях з правага боку спецыяльны

²⁰⁸ ВАКМ, КП 7285/1.

²⁰⁹ ВАКМ, КП 7285/3.

знак. Як адзначалася ў афішы аб прыёме ў ВАМАІ, слухачы «віцебскай аўдыторыі інстытута карысталіся аднолькавымі правамі са слухачамі маскоўскай аўдыторыі»²¹⁰.

30 жніўня 1913 г. вызвалілася пасада сакратара Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта, якую займаў да гэтага часу выхаванец Дрысенскага павятовага вучылішча Сцяпан Нікіфараў. Вакансію было прапанавана заняць Сапунову, які даў на тое сваю згоду, стаўшы, такім чынам, сакратаром камітэта другі раз. У верасні таго ж года губернская статыстыка святкавала юбілей — 50-годдзе дзейнасці статкамітэта, і Аляксей Сапуноў падрыхтаваў да яго грунтоўную брашуру, прысвечаную гісторыі гэтай установы.

Галоўнай падзеяй, якую святкаваў расійскі афіцыйз у Паўночна-Заходнім краі ў 1914 г., было 75-годдзе так званага «ўз'яднання» уніятаў з праваслаўнай царквой. Урачыстасці павінны былі адбыцца 25 сакавіка. Сапуноў, як вядома, меў добры досвед у гэтай тэме. За месяц да юбілею, на пасяджэнні Савета ВНАК 27 лютага 1914 г., абмяркоўвалася справа, звязаная са святкаваннем падзеі ў Віцебску. Было вырашана правесці сумесны ўрачысты сход сяброў камісіі, Віцебскага праваслаўнага Свята-Ўладзімірскага брацтва і аддзела Угра-Рускага таварыства. З дакладамі на гэтым сходзе прасілі выступіць Сапунова і Нікалаева²¹¹.

На пачатку 1914 г. у Расійскай імперыі дзейнічала 31 губернская навуковая архіўная

²¹⁰ ВАКМ, КП 7285; ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.205, арк.23.

²¹¹ Тамсама, арк.43—44.

камісія і 3 архіўныя таварыствы, якія час ад часу збіраліся на сумесныя з'езды²¹². Справам і архіўных камісій актыўна займалася ўжо добра вядомая нам графіня Праскоўя Сяргееўна Ўварава, старшыня Маскоўскага археалагічнага таварыства. Яна была арганізатарам некалькіх археалагічных з'ездаў, апошні з якіх, пятнаццаты па ліку, адбыўся ў 1911 г. у Ноўгарадзе. Графіня Ўварава шукала розныя магчымасці для правядзення наступнага. 23 красавіка 1914 г. яна збіралася прыехаць на пасяджэнне Савета ВНАК, каб абмеркаваць магчымасць правядзення чарговага археалагічнага з'езда ў Віцебску²¹³. Аднак ці прыязджала на самай справе вядомая грамадская дзялячка ў Віцебск, а калі прыязджала, то што перашкодзіла выкананню яе шляхетнай задумы, па архіўных дакументах высветліць пакуль што не ўдалося.

У 1915 г. навуковая архіўная камісія атрымала магчымасць ўладкаваць свой архіў, бібліятэку і музей у двух пакоях ніжняга паверха будынка архіва Віцебскага губернскага праўлення. З гэтай нагоды стварылі спецыяльную будаўнічую камісію, якая павінна была заняцца прыстасаваннем памяшканняў. У яе склад увайшлі старшыня ВНАК Ціхаміраў, а таксама Рэнгартэн, Сапуноў і Лебедзеў²¹⁴.

Найбольшую вядомасць як сярод сталічных навукоўцаў, так і сярод мясцовай інтэлігенцыі Аляксей Сапуноў меў як знаўца і актыўны збіральнік архіўных звестак і першакрыніц.

²¹² ВАКМ, КП 7285; ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.205, арк. 43—44.

²¹³ Тамсама, спр.151, арк. 82.

²¹⁴ Тамсама, спр.159, арк.68—69.

Шмат дакументаў было ім надрукавана, аднак вялікая частка сабраных матэрыялаў захоўвалася ў прыватным архіве даследчыка і толькі яшчэ чакала часу свайго выдання. Несумненную дапамогу ў гэтай справе гісторыку магла аказаць ВНАК, якая мела свае друкаваныя перыядычныя выданні. Пытанне закупкі ў Сапунова рукапісаў разглядалася на пасяджэнні Савета архіўнай камісіі 20 красавіка 1917 г., пасля чаго было прынята наступнае рашэнне: „1. Набыць ад Сапунова «Пісцовыя кнігі», здымкі з пісцовых кніг, дакументы і здымкі з планаў, якія захоўваюцца ў Шведскім дзяржаўным архіве па вопісу для надрукавання ў сваіх «Працах», і заплаціць Сапунову ў лік выкарыстаных ім грошай на перапіску і закупку ўсяго згаданага матэрыялу 500 рублёў з крэдыту ў 2 тысячы рублёў, што адпушчаны Гістарычным таварыствам на патрэбы Камісіі.

2. Савет прасіў Сапунова саступіць яму права выдання «Віцебскай даўніны», якая ўжо даўно стала <...> рэдкасцю, і ў рознічным продажы яе кошт узяўся з цаны ад 3 да 75 рублёў за экзэмпляр. А.П.Сапуноў перадаў Камісіі права выдання «Віцебскай даўніны», пра што і адзначана (тут — Л.Х.) да натарыяльнай дарчай ад А.П.Сапунова на права гэтага перавыдання²¹⁵.

Аднак, на жаль, ніводзін з пунктаў гэтай пастановы не быў выкананы. На грамадства імкліва насоўваліся бурлівыя падзеі, а на Аляксея Сапунова — цяжкая старасць, якая прыпала на «акаянныя дні».

²¹⁵ ВАКМ, КП 7285; ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.157, арк.66.

На савецкай службе

Віхура Кастрычніцкай рэвалюцыі перакаламуціла жыццё губернскага Віцебска. У яе вірах разам з рэшткамі старога рэжыму ламаліся чалавечыя лёсы, губляліся культурныя набыткі мінулага.

Недзе каля 1917 г. Аляксей Сапуноў пасяліўся ў доме №18 на Набярэжнай Дзвіны (да нашага часу вуліца не захавалася) у другой частцы горада²¹⁶. Ён здымаў кватэру ў доме, што належаў Аляксею Ануфрыевічу Валковічу, колішняму дэпутату гарадской думы, які сам жыў у доме №10 па вуліцы Саборнай (цяпер вуліца камісара Крылова). Пасля адрачэння ад прастола Мікалая II і адхілення ад улады віцебскага губернатара А.А.Валковіч стаў губернскім камісарам Часовага ўрада, аднак пасля захопу ўлады большавікамі вельмі хутка быў вымушаны скончыць сваю палітычную кар'еру²¹⁷. На пачатку XX ст. на Набярэжнай Дзвіны знаходзіўся дом, якім валодала Варвара Паўлаўна Валковіч, цешча Аляксея Парфенавіча. У 1912 г. гэты дом быў прададзены ўладаркай Аляксандру Цэккель-Райзенгофу²¹⁸.

У другой палове 1918 г. Сапуноў падаў у суд прашэнне аб скасаванні шлюбу з Юліяй

²¹⁶ ДАВВ, ф.1001, воп.1, спр.23, арк.231.

²¹⁷ Пра яго гл.: ДАВВ, ф.67, воп.2, спр.364, арк.1, 2, 5, 13; Подлипский А. Витебская Александровская гимназия (1808—1918). Витебск, 1994. С.43—44.

²¹⁸ НГАБ, ф.2496, воп.1, спр.5152, арк.171адв.—172.

Сапуновой. Што стала прычынай гэтага — дакладна невядома. На пачатку кастрычніка ў газеце «Известия Витебского Губернского Совета крестьянских, рабочих, красноармейских и батрацких депутатов» у раздзеле аб'яў была змешчана інфармацыя наступнага зместу: «Мясцовы народны суддзя 2-га ўчастка г.Віцебска ў выніку прашэння гр. Аляксея Парфенавіча Сапунова, які жыве ў Віцебску ў 2-й частцы па Набярэжнай р.Дзвіны ў д.№18, аб скасаванні шлюбу яго з гр. Юліяй Садэкаўнай Сапуновой (народжанай Валковіч) выклікае ў камеру сваю, што знаходзіцца ў Віцебску ў будынку был. Полацкай духоўнай кансісторыі, гр. Юлію Сапунову на працягу 2-х месяцаў з дня гэтай публікацыі <...> Калі ж выкліканая гр. Юлія Садэкаўна Сапунова (народж. Валковіч) не з'явіцца на працягу азначанага часу і не прышле замест сябе давераную асобу і не дасць на гэта пісьмовых тлумачэнняў, то на падставе дэкрэта Савета Народных Камісараў будзе вынесена завочнае рашэнне па прашэнні грамадзяніна Сапунова і шлюб будзе скасаваны»²¹⁹. Юлія Сапунова ў азначаны тэрмін, відаць, у суд не з'явілася, і ў адным з дакументаў за 1919 г. знаходзім згадку ўжо пра новую жонку Аляксея Парфенавіча — Марыю Іпацеўну Сапунову (народжаную Талоцкую), якая была маладзейшая за яго гадоў на

²¹⁹ Известия Витебского Губернского Совета крестьянских, рабочих, красноармейских и батрацких депутатов. 1918. №213. 4 октября. С.5. Выказваю шчырую падзяку Шышанаву В.А. за дапамогу ў адшуканні гэтага дакумента.

18. Яна заставалася сябрам гісторыка ўжо да канца ягонага жыцця.

Пасля рэвалюцыі Аляксей Сапуноў стаў савецкім служачым — загадваў статыстычным аддзелам губернскага выканаўчага камітэта. Структура новых дзяржаўных органаў на той час была яшчэ неадпрацаванай, і пасля чарговага дэкрэта СНК у кастрычніку 1918 г. ста-тадзел пры губвыканкаме быў ліквідаваны. Замест яго стваралася Віцебскае губстатбюро з дзесяццю секцыямі. Сапунову прапанавалі з 1 лістапада загадваць «секцыяй дэмаграфічнай і маральнай статыстыкі»²²⁰. Статбюро размяшчалася ў Гутараўшчыне ў будынку былога сялянскага банка (цяпер ветэрынарнай акадэміі). Заробак Сапунова складаў спачатку 650 рублёў у месяц, а з 1 снежня 1918 г., калі былі ўведзены новыя стаўкі, — 900 рублёў²²¹. Пенсія прафесару новымі ўладамі не выплочвалася.

У абавязкі служачых секцыі дэмаграфічнай статыстыкі ўваходзіў збор звестак пра шлюбы, нараджэнні, смерці, веравызнанні, перамяшчэнні насельніцтва губерні — кожны дзень лічбы, лічбы, лічбы. Хворыя вочы навукоўцы не вытрымлівалі такога напружання. 31 сакавіка 1919 г. ён напісаў прашэнне наступнага зместу: «З нагоды хваробы вачэй (cataractes) я, на вялікі жаль, не магу адносіцца да маіх службовых абавязкаў належным чынам, а таму вымушаны выйсці ў адстаўку»²²². На наступны

²²⁰ ДАВВ, ф.1821, воп.2, спр.2, арк.194.

²²¹ Тамсама, спр.1, арк.15—21.

²²² Тамсама, спр.2, арк.384.

дзень, 1 красавіка, Сапуновым было складзена яшчэ адно прашэнне на імя загадчыка губстатбюро, якое яскрава сведчыла пра ягонае тагачаснае матэрыяльнае становішча: «Вымушаны ў выніку хваробы вачэй (cataractes) выйсці ў адстаўку, я, не маючы дастатковых сродкаў ні для лячэння вачэй, ні ўвогуле для далейшага існавання, рашаюся звярнуцца да Вас з пакорнай просьбай: ці не знойдзеце Вы магчымым прызначыць мне аднаразовую дапамогу. Справе статыстыкі я праслужыў 18 гадоў»²²³. Маладой савецкай уладзе трэба аддаць належнае: просьба састарэлага прафесара была задаволена.

Пасля рэвалюцыі Сапуноў працягваў чытаць лекцыі ў Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута. Расклад заняткаў друкаваўся на старонках мясцовых перыёдыкаў. Так, у «Паведамленнях Віцебскага Губернскага Савета сялянскіх, рабочых, чырвонаармейскіх і батрацкіх дэпутатаў» за 1919 г. знаходзім абвестку, што ў суботу, 1 сакавіка, з 7 да 8 гадзінаў вечара ў ВАМАІ чытаў лекцыю пра старажытнасці Паўночна-Заходняга краю А.П.Сапуноў, пасля чаго гадзіна часу была адведзена на заняткі па французскай мове, і яшчэ адна — па мове эсперанта²²⁴. У працоўныя дні заняткаў было менш (1 або 2 гадзіны на дзень).

²²³ ДАВВ, ф.1821, воп.2, спр.2, арк.385.

²²⁴ Известия Витебского Губернского Совета крестьянских, рабочих, красноармейских и батрацких депутатов. 1919. №44. 25 февраля.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі цыркулярам Наркамасветы ад 27 жніўня 1918 г. Віцебская навуковая архіўная камісія была перададзена ў ведамства Галоўнага ўпраўлення архіўнай справай. Разам з тым яна была пазбаўлена раскватараванымі ў горадзе вайсковымі аддзеламі памяшканняў для сваёй бібліятэкі, архіва і музея. Пастановай агульнага сходу 12 красавіка 1919 г. яна перапыніла сваё існаванне і перадала ўсю маёмасць, а дакладней, рэшткі сваёй калекцыі ВАМАІ.

Яшчэ 26 кастрычніка 1918 г. губернскі адзел народнай асветы перадаў пад апеку ВАМАІ губернскі архіў, не маючы магчымасці займацца ім уласнымі сіламі. Дзякуючы намаганням інстытута, на пачатку 1919 г. пры вышэйзгаданым губадзеле быў створаны архіўны пададзел, які здолеў праіснаваць толькі некалькі тыдняў. Зрэшты, 31 сакавіка 1919 г. выйшаў дэкрэт за подпісам старшыні СНК У.Ульянава (Леніна) аб стварэнні губернскіх архіўных фондаў. Галоўным упраўленнем архіўнымі справамі, якое знаходзілася ў Петраградзе, быў прызначаны спецыяльны ўпаўнаважаны па Віцебшчыне. У чэрвені таго ж года пачалася праца па стварэнні губернскага архіўнага фонда ў Віцебску²²⁵.

Аляксей Парфенавіч Сапуноў быў запрошаны да супрацоўніцтва. На пасяджэнні 14—16 чэрвеня калегіі Галоўнага ўпраўлення архіўнымі справамі разам яшчэ з сямю асобамі ён

²²⁵ Брэжга Б. Архівы і архіўная праца ў Віцебшчыне // Віцебшчына. Т.1. С.56—57.

быў зацверджаны ў штаце Віцебскага губархіва на пасадзе выконваючага абавязкі архіварыгуса²²⁶. Тады ж увесь губернскі архіўны фонд вырашана было падзяліць на 7 секцый: юрыдычную, ваенную, народнай асветы, гістарычна-эканамічную, унутранага ўпраўлення і самакіравання, гістарычна-рэвалюцыйную і друкаваных выданняў. У сваю чаргу секцыі былі аб'яднаны ў два аддзелы, адным з якіх павінен быў кіраваць Алаізі Брэжга, другім — Аляксей Сапуноў. Апроч таго, на абодвух архіварыгусаў ускладаліся абавязкі агляду прыватных архіваў²²⁷.

Адным з кірункаў дзейнасці губархіва быў збор звестак пра розныя павятовыя архівы губерні. Дзеля гэтага рассылаліся апытальныя лісты, на падставе якіх павятовыя архівы браліся на ўлік. Іншым разам архівы браліся на ўлік і пасля агляду іх накіраванымі ў паветы супрацоўнікамі губархіва. На пачатку кастрычніка 1919 г. Сапуноў атрымаў заданне аглядаць валасныя, сядзібныя і царкоўныя архівы Віцебскага, Сенненскага і Аршанскага павятаў Віцебскай губерні²²⁸. Так, па восеньскай бездаражы, пад пранізлівымі вятрамі 67-гадовы прафесар вымушаны быў выправіцца ў цяжкае падарожжа. Рух цяжкіоў па чыгунцы быў амаль што перапынены, гаспадары, у якіх яшчэ заставаліся коні, адмаўляліся даваць іх,

²²⁶ ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.13, арк.7. Праўда, у адной з анкет Сапуноў згадваў, што працаваў архіварыгусам з 1 красавіка 1919 г. (Тамсама, спр.21, арк.57).

²²⁷ Тамсама, спр.2, арк.3.

²²⁸ Тамсама, спр.23, арк.7.

знясіленых бяскорміцай і хваробамі, у дарогу. А іншым разам фронт падыходзіў так блізка, што далейшае перамяшчэнне рабілася проста небяспечным.

І ўсё ж цэлую восень, зіму і вясну наступнага года Аляксей Сапуноў са сваімі памочнікамі ўпарта перабіраўся ад вёскі да вёскі, ад сядзібы да сядзібы, аглядаў і апісваў дакументы, кнігі, старыя калекцыі. Вынікі гэтай адысеі ён апісаў потым у сваёй справаздачы: «Маёнтак Лускінопаль (Машканскай вол., Сенненскага пав.). Ёсць невялікі архіў, які складаецца з цікавых сельскагаспадарчых запісаў і метэаралагічных (назіранняў — Л.Х.) за апошнія 20 гадоў. Запісы гэтыя вяліся былым уладальнікам А.І.Балкашынавым і цяпер парадкуюцца. Ёсць некалькі цікавых кніг, якія выпадкова захаваліся.

21 (8) снежня 1919 г. мы азнаёміліся з архівам Машканскага валаснога праўлення (Сенненскага пав.). Архіў аказаўся ў поўным парадку.

10 студзеня 1920 г. (28 снежня 1919 г.) агледжана бібліятэка ў маёнтку Зацішша (Машканскай вол., Сенненскага пав.), які належаў памерламу А.Ф.Заблоцкаму. Каштоўнасці не ўяўляе (белетрыстыка і раскіданая). Архіва няма.

Маёнтак Любашкава (Сялюцкай вол., Віцебскага пав.), належаў памерламу Уладзіміру Рыгоровічу Лужынскаму. Некалі маёнтак належаў архіепіскапу Васілю Лужынскаму (вядомы дзеяч уз'яднання заходне-рускіх уніятаў). Маёнтак гэты мы наведвалі тройчы (другі раз 12 кастрычніка 1919 г., трэці — 12 студзеня

1920 г.²²⁹). Складзены вопіс рэчаў і хатняга на-чыння. У тым ліку: абраз Св.Тройцы 1816 г. пісаны на палатне алейнымі фарбамі; 6 партрэтаў у залатых рамах, з якіх адна алеаграфія Аляксандра III, астатнія жывапісныя: Мікалая I, аднаго з членаў царскай сям'і, Васіля Лужынскага, невядомай асобы каталіцкага або уніяцкага веравызнання, невядомай асобы з сям'і Глазка (партрэты царскай сям'і і В.Лужынскага з папраколванымі вачыма). Камода кацярынінскіх часоў чырвонага дрэва з бронзавымі ўпрыгожваннямі. Складзены і падрабязны каталог кніг. Узяты намі архіў перавезены пакуль што ў маёнтак Лускінопаль і аказаўся вельмі цікавым. Па-першае, там знаходзілася некалькі кніг і папераў з сельска-гаспадарчымі запісамі пачатку XIX ст. і да апошняга часу (ёсць і падрабязнае ўказанне аканому м.Любашкава, напісанае ўласнаручна архіепіскапам Васілём у 1864 г.). Асабліваю цікавасць уяўляюць дзве кнігі з сакрэтнымі дакументамі за 1839, 1840 і 1848 г. Цяпер мы заняты падрабязным азнаямленнем з гэтым архівам.

18 студзеня 1920 г. мы азнаёміліся з бібліятэкай і архівам Любашкаўскай царквы. Вопіс кніг і спраў дадаецца. Сярод іх: трэбнік мітрапаліта Пятра Магілы і Евангелле паловы XVII ст. У склепе Любашкаўскага храма пахаваны архіепіскап Васіль.

30 (17) студзеня 1920 г. мы наведалі Высачанскае валасное праўленне (Віцебскага пав.).

²²⁹ У Любашкава даводзілася вяртацца некалькі разоў таму, што былыя дваровыя людзі адразу не дазволілі вывезці старыя дакументы (ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.4, арк.9).

Архіва не аказалася, па словах тав. старшыні Комава, ён быў разрабаваны пад час хваляванняў²³⁰. Уопіс кніг і архіва Высачанскай царквы дадаецца. На гарышчы Высачанскай фабрыкі (некалі б. папяровая фабрыка, якая належала Рамейку–Гурку), паводле заявы святара а.Бекарэвіча і настаўніка М.Ф.Свідзерскага, знаходзілася шмат кніг і архіваў, якія належалі некалі сям'і Гуркаў (з гэтай сям'і вядомы фельдмаршал Гурка). Усе кнігі з архівам былі адвезены ў 1919 г. у Воршу²³¹.

28 лютага 1920 г. мы наведалі Каралёўскае валасное праўленне (Віцебскага пав.). Архіў знаходзіцца ў асобным пакоі.

²³⁰ У ліпені 1920 г. рэшткі архіва Высачанскага валаснога праўлення аглядаў сябра камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва А.Ц.Жудра, які ў сваёй справаздачы пісаў: «Справы, складзеныя раней на гарышчы ў парадку, звязанымі ў папкі, размешчаныя па гадах, прыблізна з часу Кастрычніцкай Рэвалюцыі 1917 г., аказаліся ўсе разбітымі, расцяганымі і рэшткі ўсяго архіва цяпер уяўляюць сабой раскіданыя па ўсім гарышчы асобныя аркушы ад ранейшых спраў. Сабраць і прывесці да ладу рэшткі архіва не ўяўляецца ніякай фізічнай магчымасці <...> Ведаючы, што на гарышчы Валвыканкама ёсць вялікі запас паперы і дакументы, якія могуць потым аказаць вядомы ўплыў на тых ці іншых грамадзянаў воласці, насельніцтва сяла Высачанаў і навакольных вёсак на падставе таго, што яму патрэбна папера для палення, здзейсніла паход на гарышча Валвыканкама <...> Да дарослых далучыліся і дзеці-школьнікі дзеля кардонных папак з–пад спраў, абрывалі карашкі кніг» (ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.20, арк.4 а).

²³¹ 16 сакавіка 1920 г. Сапуноў быў камандзіраваны губархівам у Воршу для пошукаў і вывазу ў Віцебск архіва Гуркаў (ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.20, арк.4 а).

Побач з валасным праўленнем знаходзіцца сядзіба Новае Каралёва, якое належала памерламу Андрэю Сімпліцыянавічу Бялыніцкаму–Бірулі (памёр у 1917 г., на 92-м годзе жыцця). Сям'я Бялыніцкіх–Біруляў — адна са старажытных беларускіх і згадваецца ўжо ў сярэдзіне XVI ст. У гэтым жа маёнтку знаходзіцца і метэастанцыя, якая функцыянавала на працягу апошняга паўстагоддзя. Станцыя гэтая абсталявана цудоўна на ўласныя сродкі А.С.Бірулі (і на працягу больш як 50 гадоў знаходзілася пад ягоным непасрэдным наглядам). У апошні час яна была ахвяравана А.С.Бялыніцкім–Бірулем Галоўнай Фізічнай Абсерваторыі, сябрам якой ён быў.

10 сакавіка мы наведалі маёнтак Цялышы (Высачанскай вол., Віцебскага пав.), які належаў Адляніцкім–Пачобутам. Ян Адляніцкі–Пачобут быў вядомым дзеячам сярэдзіны XVII ст. і пакінуў дзённік вайны цара Аляксея Міхайлавіча з каралём польскім Янам Казімірам. Асабліва падрабязна апісана ім бітва пад Кушлікамі (Полацкі пав.). У другой палове XVIII і пачатку XIX ст. жыву вядомы астраном і прафесар Віленскага універсітэта Адляніцкі–Пачобут. Цяпер ні бібліятэкі, ні архіва ў сядзібе няма. Бібліятэка адвезена ў Высачанскае валасное праўленне, а архіў некалькі гадоў назад адасланы ў Кракаў»²³².

У некаторых месцах архівы і бібліятэкі ўжо паспелі рэквізаваць, і Сапуноў у сваёй

²³² ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.17, арк.1—4.

справаздачы абураўся тым, што нацыяналізаваныя культурныя каштоўнасці незваротна страчаны: у маёнтку Лускінопаль узяты рукапіс XVIII ст., асобныя дакументы і граматы; у маёнтку Даманова Віцебскага павета, які раней належаў Заранку — пергаментная Біблія XVI ст. Сляды зніклых дакументаў знайсці было немагчыма.

Па распараджэнні губархіва, зацікаўленага ў зборы архіўнага фонда, у маёнтку Лускінопаль быў створаны часовы архіў, дзе працаваў Сапуноў і куды звозіліся розныя дакументы з ваколіц. У красавіку 1920 г. з'явіўся яшчэ адзін аналагічны часовы архіў у маёнтку Берднікі Віцебскага павета, дзе таксама працаваў віцебскі краязнаўца разам з двума памочнікамі²³³. Такім чынам, прафесару Сапунову ў 1919—1921 г. давялося жыць паміж Віцебскам, маёнткамі Лускінопаль і Берднікі, а таксама станцыяй Замасточча, дзе жыў ягоны сябра Аляксандр Іванавіч Балкашынаў.

У траўні 1920 г. пры ўпраўленні губернскага архіўнага фонду была створана спецыяльная камісія для разгляду архіўных матэрыялаў, якія былі прызначаны да знішчэння. У склад камісіі ўвайшло 9 чалавек — прадстаўнікі розных навучальных устаноў і навучовых таварыстваў. У іх ліку быў і архіварыус губархіва Аляксей Сапуноў. Пазней гісторык быў уключаны таксама ў склад асобнай камісіі для разбору архіваў горада Віцебска²³⁴.

²³³ ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.20, арк.44.

²³⁴ Тамсама, спр.3, арк.7, 8, 10, 37.

Аднак адначасова левая рука новай улады разбурала тое, што стварала правая. У гады грамадзянскай вайны ўратаванне архіваў у правінцыях, па сутнасці, амаль што цалкам трапіла ў залежнасць ад асабістай самаадданасці дзеячаў культуры. Яшчэ з пачатку 1919 г. нават і тыя архівы, што знаходзіліся пад дахамі архіўных сховішчаў, падвяргаліся значнаму спусташэнню: Галоўбум (Галоўнае ўпраўленне папяровай прамысловасці) стаў выкарыстоўваць старую паперу для вытворчасці новай. У кастрычніку 1920 г. Віцебскі губархіў атрымаў цыркуляр, у якім было «прапанавана тэрмінова адпусціць Шклоўскаму заводакіраўніцтву пяць тысяч пудоў архіўнай паперы. Гэтае распараджэнне Галоўархіва прыміце да дакладнага і няўхільнага выканання»²³⁵. Якія дакументы трапілі ў тыя пяць тысяч пудоў? А колькі ж іх усяго загінула, калі ўлічыць, што патрэба ў паперы была не ў аднаго толькі Шклоўскага заводакіраўніцтва?

З 1 студзеня 1922 г. у адпаведнасці з распараджэннем Галоўнага ўпраўлення архіўнай справай аб скарачэнні штатаў Віцебскага губархіва быў «вызвалены ад пасады архіварыус А.П.Сапуноў з пераводам яго на здзельную аплату працы»²³⁶. Голад і галеча, якія ўсё часцей станавіліся гасцямі сапуноўскага жытла, зноў паказалі сваю кашчавую ўсмешку.

²³⁵ ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.3, арк.61.

²³⁶ Тамсама, спр.21, арк.63.

Апошнія гады

Пры Народным камісарыяце асветы ў Петраградзе існаваў аддзел па справах музеяў і ахове помнікаў мастацтва і даўніны, які ўзначальвала таварыш Н.І.Троцкая. На пачатку 1920 г. у Віцебску была створана камісія па ахове помнікаў даўніны і мастацтва, а «асоба-ўпаўнаважаным» ад Петраграда па Віцебскай губерні стаў Г.С.Ятманаў. Па сваіх каштарысах Віцебская камісія магла атрымліваць неабходныя крэдыты са сталіцы.

Аляксей Сапуноў ад самага пачатку шчыльна супрацоўнічаў з камісіяй. У справаздачы пра яе дзейнасць за студзень — сакавік 1920 г. знаходзім звесткі, што Сапуноў у горадзе Суражы быў прызначаны ўпаўнаважаным у справе арганізацыі музейных ячэек па паветах. У сакавіку таго ж года ён атрымаў паўнамоцтвы інструктара для арганізацыі Сенненскай павятовай камісіі па ахове помнікаў даўніны і прадметаў мастацтва. Пасля стварэння ў чэрвені 1920 г. павятовай камісіі ў Полацку яе сябры звярнуліся да знаўцы краю з просьбай дапамагчы ім парадамі, кансультацыяй і неабходнай літаратурай²³⁷.

У 1921 г. у Віцебску збіраліся адзначыць 900-годдзе горада, і над планам святочных мерапрыемстваў сябры камісіі па ахове помнікаў

²³⁷ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.3, арк.29, 53, 56, 121.

даўніны і мастацтва пачалі думаць загадзя. Вядома, што абысціся ў гэтай справе без садзейнічання аднаго з самых паважаных мясцовых гісторыкаў не маглі. Аднак Сапуноў, які ніколі ў жыцці не шукаў меркантильных прыбыткаў ад сваёй працы, прапанаваў папярэднія ўмовы свайго ўдзелу ў свяце. Яны абмяркоўваліся на пасяджэнні камісіі 8 лютага 1921 г. Што ж гэта былі за ўмовы? Чаго не хапала старому прафесару? А не хапала самага неабходнага: кватэры ў горадзе, якая пад час ягоных архіўных вандровак па паветах губерні была занята іншымі жыхарамі, дастатковага пайка, асобнага чалавека для пісання пад дыктоўку і перапісвання ранейшых прац, неабходнага гісторыку з прычыны хворых вачэй. Вядома, што такія непрамерныя ўмовы былі прыёмальнымі, і камісія прыняла пастанову прасіць губернскі аддзел народнай адукацыі хадайнічаць, каб Сапунову далі старое памяшканне і перапісчыка, прасіць губернскую размеркавальную камісію даць «статыстычны паёк», узняць пытанне праз цэнтр пра падвойны або дадатковы акадэмічны паёк, а таксама «прыняць меры да аховы каштоўнай маёмасці А.П.Сапунова, якая складаецца з бібліятэкі і архіўных дакументаў»²³⁸.

Варта сказаць, што ў атрыманні гісторыкам «статыстычнага пайка» губернскімі ўладамі было адмоўлена (а акадэмічнага, дададзім у дужках, з цэнтра — Петраграда — тым больш не дачакаешся). Узніклі цяжкасці і з вызваленнем

²³⁸ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.5, арк.3 адв.

кватэры, што перашкаджала прыезду Сапунова ў Віцебск. Калі ж да сярэдзіны сакавіка ён змог вярнуцца ў сваю кватэру, «занятую пад час ягонаў адсутнасці грамадзянкай Кулікоўскай», то не знайшоў там шэрагу сваіх рукапісаў. У сувязі з гэтым ускладнялася справа па падрыхтоўцы да друку прымеркаваных да 900-годдзя Віцебска асобных артыкулаў і матэрыялаў да юбілейнага зборніка. Сапуноў змог прапанаваць да друку толькі артыкулы «Што такое Беларусь» і «Хто такія беларусы», а таксама брашуру «Старажытны Віцебск», напісаную на падставе матэрыялаў кнігі «Рака Заходняя Дзвіна». Перапіска і рэдакцыя апошняй была даручана выязному інструктару губвыканкама па ахове помнікаў даўніны Ўладзіміру Васільевічу Зянковічу, які даў на брашуру адмоўную рэцэнзію, абгрунтаваную тым, што штучна вылучаныя з вялікай кнігі матэрыялы не чыталіся ў выглядзе асобнай працы і ўжо часткова састарэлі. Тады Сапуноў прапанаваў прачытаць цыкл лекцый пра старажытны Віцебск, а таксама падрыхтаваць да друку брашуру «Помнікі даўніны і іх ахова». Пасля станоўчага водгуку на яе Ўладзіміра Краснянскага на пасяджэнні камісіі 9 жніўня 1921 г. было прынята рашэнне надрукаваць брашуру ў поўным выглядзе без скарачэнняў²³⁹. Праўда, свету яна так і не пабачыла.

Калі да рэвалюцыі на выхад друкаваных выданняў Сапунову трэба было атрымліваць дазвол цензуры, то цяпер усе ягоныя прапанаваныя

²³⁹ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр1, арк.8, 14, 17, 30, 38.

да друку працы праходзілі абавязковае папярэдняе рэдагаванне сябрамі камісіі па ахове помнікаў і амаль заўсёды патрабавалі «дапаўнення найноўшымі палітычнымі дадзенымі». Пры ўсім добрым стаўленні асабіста да Сапунова, у тагачасным грамадстве панавалі недавер да навукоўцаў з буржуазным мінулым. Тым не менш, яшчэ ў ліпені 1918 г. у Маскве на першым пасяджэнні Беларускага навукова-культурнага таварыства, старшынёй якога стаў Уладзімір Іванавіч Пічэта, Сапуноў быў абраны ягоным ганаровым сябрам (разам з прафесарам Я.Карскім, М.Любаўскім, П.Жуковічам, М.Доўнар-Запольскім і І.Лапо)²⁴⁰. У красавіку 1921 г. ён атрымаў з Мінска ліст з навукова-літаратурнага аддзела Народнага камісарыята асветы БССР з прапановай даслаць спіс тых навуковых матэрыялаў, якія ён мае ўвогуле, а таксама тых, што мог бы прапанаваць да друку на беларускай мове. Апроч таго, у лісце было пытанне: «Ці не маглі б Вы пераехаць на жыхарства ў Мінск у якасці прафесара мясцовых Вышэйшых Навучальных Устаноў і сябра Інстытута Беларускай Культуры?»²⁴¹. Выкарыстаць гэтую прапанову Сапунову перашкодзілі, відаць, нездароўе, сталы век і агульнае цяжкае становішча ў краіне.

На пасяджэнні камісіі па ахове помнікаў 16 жніўня 1921 г. абмяркоўвалася пытанне пра пададзены Сапуновым для друкавання ў асоб-

²⁴⁰ Любавский М.К. Основные моменты истории Белоруссии. Москва, 1918. С.IV.

²⁴¹ ВАКМ, КП 7285(3)/1.

ным юбілейным зборніку артыкул «Гісторыя горада Віцебска». Дзеля выдачы канчатковага заключэння наконт прыдатнасці матэрыялу да друкавання была створана рэдакцыйная камісія ў складзе Ё.Краснянскага і А.Брадоўскага. На гэтым жа пасяджэнні разглядалася заява Сапунова пра тое, што ягоная праца над рукапісамі замаруджваецца з-за адсутнасці акуляраў, шкло да якіх ён вымушаны набываць па спекулятыўных цэнах, а гэта немагчыма зрабіць з-за адсутнасці матэрыяльных сродкаў²⁴².

Тут, відаць, варта спыніцца больш падрабязна на тым, што ўяўляла сабой сапуноўская «Гісторыя горада Віцебска». Праца гэтая была задумана аўтарам даўно. Яшчэ 7 студзеня 1918 г. ім быў надрукаваны «Падпісны ліст на „Гісторыю г.Віцебска“» наступнага зместу: «У 1921 г. споўніцца 900 гадоў з таго часу, калі Віцебск упершыню згадваецца ў летапісах. Да гэтага часу я, А.П.Сапуноў, рыхтую „Гісторыю г.Віцебска“. Кніга гэтая будзе ўтрымліваць у сабе каля 30 друкаваных аркушаў, г.зн. 500 старонак, з мноствам малюнкаў у тэксе (каля 100) і асобнымі дадаткамі (каля 50) <...> „Гісторыя г.Віцебска“ выйдзе ў свет у канцы 1920 г. План „Гісторыі г.Віцебска“ наступны: 1) палітычная гісторыя г.Віцебска; 2) рэлігійнае жыццё г.Віцебска; 3) горад і замак; 4) культурнае жыццё Віцебска; 5) храмы праваслаўныя; 6) касцёлы; 7) кірха; 8) сінагогі; 9) грамадскія будынкi (б.Губернатарскі дом, б.дом

²⁴² ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.1, арк.39.

Дваранскага Сходу, тэатры, прытулкі і інш.); 10) адметныя дамы прыватных асобаў („двор“ Агінскага, „двор“ Шапкіна, „двор“ Гурскага (XVII ст.); дом гр.Мініха (XVIII ст.); „дом з купалам“ (XIX ст.) і інш.); 11) яўрэйскае насельніцтва г.Віцебска; 12) заўвагі. Прозвішчы асобаў, што ўнеслі папярэдняю аплату за кнігу, будуць надрукаваны ў гэтай жа кнізе»²⁴³. Як бачым, у 1918 г., нягледзячы на ўсе сацыяльныя змены ў грамадстве, даследчык быў яшчэ поўны творчых сіл і планаў. Да таго ж, ягоная ідэя папярэдняй падпіскі адразу знайшла жывы водгук: толькі царкоўны стараста Мікалаеўскага кафедральнага сабора Д.М.Крукоўскі з уласных сродкаў ахвяраваў на выданне 500 рублёў²⁴⁴.

Аднак чым далей, тым цяжэй было працаваць Сапунову над задуманай кнігай, якая мелася падсумаваць вынікі ягонага шматгадовага крэзнаўчай працы. Зрэшты, рукапіс быў гатовы, аднак меў значна меншыя ад задуманага памеры і зусім іншую ўнутраную структуру (замест планаваных 11 — толькі 6 раздзелаў і заўвагі). У прадмове да «Гісторыі горада Віцебска» з уласцівай яму сціпласцю аўтар пісаў: «Гэта, уласна кажучы, не „гісторыя“, а „летапіс“. Аднак слова „летапіс“ адпужне ад маёй працы і тых нешматлікіх чытачоў, на якіх я ўсё-ткі разлічваю. Такім чынам, sit venia verbo²⁴⁵, няхай гэта будзе „Гісторыя Віцебска“.

²⁴³ ВАКМ, КП 7286/3.

²⁴⁴ Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1918. №5. С.156—157.

²⁴⁵ Няхай даруецца мне гэтае выказванне — лац.

У гэтай працы я не адчыняў новых даляглядаў, не, я толькі, так бы мовіць, не мудруючы, падвёў вынік таму, што зроблена, ці, дакладней, што мне вядома з напісанага па гісторыі Віцебска. Я шырока карыстаўся працамі аўтараў больш за мяне кампетэнтных. Галоўная мэта мая — сабраць як мага больш фактаў, што тычацца Віцебска; я ўзяў на сябе, галоўным чынам, чарнавую, так бы мовіць, працу. Апроч таго, шмат што гіне, <...> значыць, трэба спяшацца»²⁴⁶.

Нягледзячы на тое, што родным горадам гісторыка быў Усвят, Сапуноў па-сапраўднаму прыкіпеў душой да Віцебска і любіў яго ўсім сэрцам. Пацвярджэнне гэтага можна знайсці ў поўных паззі і замілавання радках з «Гісторыі г.Віцебска», у якіх аўтар апісваў сучасную яму панараму горада: «Варта палюбавацца відамі нашага горада. Дзеля гэтага лепш за ўсё стаць на Лысай гары — і вам адкрыецца цудоўная панарама. Паглядзіце направа, на поўнач: побач з велічным і цудоўным Успенскім саборам — вялізны трохпавярховы будынак духоўнай семінарыі; а там, далей, прыгожы губернатарскі дом, які патанае ў зеляніне садоў. Паглядзіце наперад, на захад: там, унізе, ля ваших ног, плаўна бруіцца Дзвіна, а за ёю — шырока раскінулася на раўніне Задзвінне, з яго пяццю храмамі; на ягонай ускраіне ўзвышаецца вялізны будынак вакзала; на поўнач ад яго праглядаюцца высокія вежы касцёла Св.Барбары; а там, далёка

²⁴⁶ ВАКМ, КП 7286.

за вакзалам, узвышаюцца горы „Сасонніка“ (Юр'ева горка). Від на Задзвінне крыху нагадае від на Замаскварэчча, калі вы глядзіце на яго з вышынь Крамля.

Зірніце налева, на ўсход: перш за ўсё вы міжволі залюбуецца зграбнай, быццам вытачанай са слановай косці, царквою Ўваскрасенскай; за ёю, быццам для кантрасту, бачны цяжкой архітэктуры Антонеўскі касцёл; тут жа, на поўнач ад іх, узвышаецца шматпавярховая вежа гарадской думы з каланчою.

Звярніце, зрэшты, погляд ваш на поўдзень: за ракой Віцьбай, якая тут жа ўпадае ў Дзвіну, на высокім беразе той жа р.Віцьбы, раскінуўся Пушкінскі сад; на адным ягоным баку, на самым беразе Дзвіны, — дом Дваранскага сходу, і за ім праглядаюцца лёгкія аркі пабудаванага праз Дзвіну маста; на другім баку Пушкінскага сада — на месцы былой Замкавай гары — трохпавярховы будынак з атыкам, мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі, а за ім, на ўсход, будынак Акруговага суда, а яшчэ далей на ўсход — Мікалаеўскі сабор і архірэйскі дом — старадаўні езуіцкі будынак; далей на поўдзень ад таго ж Пушкінскага сада праглядаецца высокі дах губернскага архіва, а за ім выгледвае купал Благавешчанскай царквы; яшчэ далей, на поўдзень, праглядаецца царква Раства і ўзвышаюцца з-за дрэваў зграбныя купалы Ўваскрасенскай Заручаўскай царквы; на ўсход ад іх размешчана на самай вышэйшай кропцы горада — Пакроўская царква; на поўнач ад яе праглядаюцца

алеі Сянноўскага сада, а за ім — Духаўская царква, размешчаная таксама на высокім месцы, і грандыёзны будынак жаночага духоўнага вучылішча, абкружаны векавымі дубамі.

Нездарма, значыць, вядомы мастак І.Я.Рэпін казаў пра Віцебск як „пра адзін з найпрыгажэйшых гарадоў Расіі»²⁴⁷.

Адзін з экзэмпляраў рукапісу «Гісторыі горада Віцебска» захоўваецца сёння ў фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. У 1994 г. навуковым супрацоўнікам музея Інай Абрамавай ён быў падрыхтаваны да друку і, зрэшты, больш як праз 70 гадоў пасля напісання, пабачыў свет на старонках мясцовай газеты «Віцебскі кур'ер»²⁴⁸. Вядома, што за гэты час праца шмат у чым страціла сваю актуальнасць.

1 лістапада 1921 г. на пасяджэнні камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва прафесар Сапуноў выступіў з заявай, што ён нічога не атрымлівае за свае працы, падрыхтаваныя да друку. Сапраўды, матэрыяльнае становішча навукоўцы на той час набліжалася да крытычнага — грошай ледзьве хапала на харчаванне і самае неабходнае. Некалі, яшчэ ў снежні 1919 г., Сапуноў атрымаў ліст з Петраграда ад свайго даўняга сябра Браніслава Ігнатавіча Эпімаха-Шыпілы. Да рэвалюцыі паміж імі існавала трывалае ліставанне, але гэта не быў звычайны ліст да сябра ці аднадумца-навукоўцы.

²⁴⁷ ВАКМ, КП 7286.

²⁴⁸ *История г.Витебска // Витебский курьер.* 1994. 5, 12, 19, 26 августа, 2, 9, 16 сентября.

Хутчэй, гэта быў цяжкі стогн, вызначаны ў адзінай просьбе — пазбавіць ад галоднай смерці. «Глыбокапаважаны Аляксей Парфенавіч! — пісаў Эпімах–Шыпіла. — Да гэтага часу змагаўся я з голадам, які лютуе тут, у Пеклагладзе, але больш сіл не стае, і вымушаны звярнуцца да Вас, Глыбокапаважаны Аляксей Парфенавіч, з пакорлівай просьбай: уратауйце ад страшэннай смерці галоднай — дашліце па пошце якіх–небудзь пару фунтаў чорных хлебных сухароў, які–небудзь фунцік гароху, бобу або круп, наклаўшы на пасылку плацёж або паведаміўшы пісьмова яе кошт, а я без затрымкі адашлю грошы з удзячнасцю. Адрасуйце ў Бібліятэку Адзінага Дзяржаўнага Петраградскага універсітэта Браніславу Ігнатавічу Эпімаху–Шыпілу. Не адмоўце ў гэтай маёй просьбе. Мы перажываем тут жахлівыя часы: голад, холад, цемра, адсутнасць сродкаў перамяшчэння, словам, сапраўднае пекла і людзі паміраюць, як мухі. З усяго штата Бібліятэкі, чалавек з 15, засталася каля 5, астатнія перамерлі, і цяпер чарга за мной, калі Вы не ўратаеце»²⁴⁹. Тады ў правінцыйным Віцебску жылося крыху лепш, і Сапуноў, трэба думаць, нечым змог дапамагчы знямогламу сябру. Аднак цяпер кашчавая рука голаду дацягнулася і да правінцыі. Дырыжор М.А.Малько, рэктар «народнай кансерваторыі», у адным са сваіх лістоў з Віцебска ад 11 красавіка 1921 г. пісаў: «Грашовы крызіс тут жудасны. Няма „знакаў“, не

²⁴⁹ ВАМК, КП 7285(3)/1.

плацяць за доўгі тэрмін, а грошы таннеюць. У нас зараз хлеб даражэйшы, чым у Вас у Маскве (10 красавіка каштаваў 1500 руб. за фунт)»²⁵⁰.

Спрабуючы неяк падтрымаць уласнае існаванне, Сапуноў у красавіку 1921 г. прапанаваў камісіі па ахове помнікаў купіць у яго 1000 экзэмпляраў «Чарцяжа м.Віцебска 1664 года», а ў лістападзе — каменныя малаткі са сваёй археалагічнай калекцыі, крышталь і выданне «Масква ў мінулым»²⁵¹. Віцебскаму педінстытуту былі прапанаваны ім для набыцця некалькі кніг, а таксама рукапісы «Пісцовых кніг Веліжа, Неўля, Себежа, Езярышча, Усвята» і «Інвентар г.Віцебска і эканоміі Віцебскай 1667 года».

«Дзякуючы толькі 4-м асобам мы з жонкаю не загінулі (літаральна!) ад голаду і холаду. Вось імёны гэтых незабыўных асобаў: А.І.Балкашынаў, В.А.Балкашынава (народж. Бялыніцкая-Біруля), З.А.Ліхач (народж. Бялыніцкая-Біруля), Б.Р.Брэжга», — пад гэтым запісам у сваім асабістым альбоме Сапуноў паставіў подпіс і дату «16 лютага (1 сакавіка) 1922 г.»²⁵². Такая кароткая занатоўка, змешчаная ў альбоме, які людзі звычайна ствараюць для фіксацыі найбольш памятных падзей свайго жыцця, нагадвае, хутчэй, памінальны спіс уратавальнікаў душаў і жыццяў чалавечых. Аляксандр Іванавіч Балкашынаў — былы ўладальнік

²⁵⁰ Малько Н. А. Воспоминания. Статьи. Письма. Ленинград, 1972. С.98.

²⁵¹ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.1, арк.17, 88.

²⁵² ВАКМ, КП 7285/1.

маёнтка Лускінопаль, дзе быў створаны часовы архіў губернскага архіўнага фонда, які ніколі не адмаўляўся даць архіварыусу Сапунову коней пад час ягоных архіўных адысеяў па маёнтках і вёсках губерні. В.А.Балкашынава і З.А.Ліхач — таксама насельніцы маёнтка Лускінопаль, з дому, як адзначаў сам Сапуноў, Бялыніцкія–Бірулі. Баляслаў Рычардавіч Брэжга — на той час загадчык Віцебскага губернскага архіўнага фонда, пазней — прафесар, латышскі савецкі гісторык. «Памяні, Госпадзе, душы спачылых слугаў Тваіх!..»

Пасля звальнення з пасады архіварыуса губархіва, летам і восенню 1922 г. прафесар Сапуноў крыху супрацоўнічаў з Віцебскім губернскім зямельным упраўленнем у якасці спецыяліста па кадастравых і ўліковых працах²⁵³. Цалкам не парываючы адносінаў з губархівам, Сапуноў меў у адным з ягоных памяшканняў на вуліцы Замкавай, 17 (у будынку цэнтральнага архіва) бібліятэчны пакой. У красавіку 1923 г. гэты пакой быў апрацаваны, з яго ўкралі планы і карты, з нагоды чаго загадчык губархіва звяртаўся ў другі раён Віцебскай савецкай міліцыі з просьбай «выслаць агента для пошуку»²⁵⁴.

Нягледзячы на эпізядычныя заробкі і цяжкія матэрыяльныя ўмовы, гісторык не мог развучыцца думаць, працаваць. Навуковая думка жыла, пульсавала, патрабавала выйсця. Катаракта засціла свет, літары на рукапісах апошніх

²⁵³ Гл. адпаведныя пасведчанні (ВАКМ, КП 7285(3)/1).

²⁵⁴ ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.39, арк.20, 24.

гадоў жыцця атрымліваліся вялізныя і нязграбныя. Але рукапісы ствараліся. У 1923 г. па прапанове планавай камісіі Сапуноў напісаў даклады «Віцебская губерня і яе месца ў Беларусі», а таксама «Найноўшая беларуская літаратура»²⁵⁵. «Пастаянны клопат пра тое, чым і як пражыць заўтрашні дзень, не даваў магчымасці сканцэнтраваць думкі», — узгадваў гісторык незадоўга да смерці. «Што дзень наступны мне рыхтуе?» — вось што адцягвала ад сістэматычнай працы». Да таго ж, большасць бібліятэк у горадзе была разрабавана, гэта не давала магчымасці браць нават самыя простыя даведкі, звычайна такія неабходныя ў навуковай працы.

Выкладчыцкая дзейнасць Сапунова па-ранейшаму працягвалася ў Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута. Яшчэ ў 1921 г. пры этнаграфічным кабінэце ВАМАІ быў створаны этнаграфічны гурток, які праз год быў рэарганізаваны ў камісію. За час існавання этнаграфічнай камісіі было праведзена каля 15 пасяджэнняў, запісана больш за 300 народных песень і сабрана каля 120 этнаграфічных прадметаў. Сябрамі гуртка (а іх было каля 35 чалавек) у 1922 г. выдаваўся часопіс «Белорусский этнограф» (на рускай мове), які з-за адсутнасці сродкаў друкаваўся на машыныцы ў колькасці 50 экзэмпляраў. Усяго выйшлі толькі два нумары часопіса²⁵⁶. У першым, красавіцкім нумары былі апублікаваны артыкулы

²⁵⁵ Звезда. 1924. №232.

²⁵⁶ Касьяровіч М.У. Краязнаўства. Менск, 1929.

М.Мялешкі «Задачы беларускай этнаграфіі», А.Шлюбскага «Праграма па збіранні звестак пра рэлігійныя вераванні беларусаў» і І.Кузьміна «Пра запіс асобных выказаў і слоў народнай мовы». Другі, травеньскі, нумар уключаў толькі два артыкулы — А.Сапунова «Кароткая характарыстыка беларуса» і В.Дабравольскага «Дунай у славянскім фальклоры і прарадзіма славянаў»²⁵⁷.

У ВАМАІ Сапуноў чытаў курс «Помнікі даўніны і іх ахова». У сваіх лекцыях ён часта расказваў студэнтам пра разбурэнне памятак даўніны: «Шмат дагістарычных і гістарычных помнікаў у Беларусі знішчана часам, нямала загінула і ад святатацкай, злой волі; але больш за ўсё загінула іх у выніку выключнага раўнадушша і невуцтва <...> Калі я быў ужо настаўнікам у тутэйшай гімназіі, то аднойчы выявіў наступны факт: казённыя дровы дрэнна гарэлі, і вось вартаўнікі пры распальванні звярталіся па дапамогу да паперы, якую здабывалі, вырываючы аркушы з фаліянтаў, якія знаходзіліся ў настаўніцкім пакоі не ў шафах, а проста на паліцах. Менавіта тады загінула некалькі тамоў каштоўнага піярскага выдання „Збору канстытуцый“, тады ж загінула і шмат тамоў Вялікай Французскай Энцыклапедыі»²⁵⁸. У сваіх лекцыях Сапуноў таксама падрабязна знаёміў студэнтаў з тымі мерамі па ахове помнікаў,

²⁵⁷ Паддзіпскі А. Нашы славутыя землякі // Віцебскі рабочы. 1991. 22 жніўня. С.4.

²⁵⁸ ВАКМ, КП 7295/14, арк.5, 10—11.

што прадпрымаліся ўрадам Расійскай імперыі, пачынаючы яшчэ з XIX ст. Тым не менш, на зацікаўленне гісторыяй прыватных асобаў, дзякуючы актыўнай пазіцыі якіх было ўратавана шмат помнікаў даўніны, уладныя структуры заўсёды паглядалі скоса. «Амаль адзіныя ў нас працаўнікі на ніве этнаграфічнай, археалагічнай і гістарычнай — гэта настаўнікі, — казаў Сапуноў. — Але да самага апошняга часу лёс гэтых самаахвярных працаўнікоў навукі быў вельмі цяжкі. Ці можна паверыць, што пастаўлены на чале асветы ўсяго беларускага краю казаў незабыўнаму нашаму этнографу М.Я.Нікіфароўскаму літаральна наступнае: „Пабочныя заняткі Вашыя (г.зн. працы па этнаграфіі) — гэта крадзёж казённага часу“. Тое ж было сказана і мне. А нябожчыка Е.Р.Рама-нава „для карысці службы“ ганялі па ўсіх беларускіх губернях, чым ён быў даведзены да цяжкага становішча: пераведзены з Магілёва ў Віцебск, знаходзячыся ў выключна складаных абставінах, ён вымушаны быў прадаць сваю багатую калекцыю прыладаў каменнага веку, сабраную ў Беларусі, у Ляйпцыг: у Расіі пакупніка не знайшлося...»²⁵⁹.

Пасля рэвалюцыі дзейнасць археалагічнага інстытута ў Віцебску ўсё больш і больш ускладнялася. Дзяржава выдаткоўвала мізэрныя сродкі на ягонае ўтрыманне. Так, па словах Сапунова, у 1922 г. Наркамасветы выдзяляў

²⁵⁹ ВАКМ, КП 7295/11, арк.33—34.

²⁶⁰ ВАКМ, КП 7295/18, арк.10 адв.

грошы на аплату працы толькі трох штатных адзінак, і сродкі гэтыя дзяліліся паміж усімі выкладчыкамі ВАМАІ²⁶⁰. Маскоўскі археалагічны інстытут быў зачынены ў 1922 г. у сувязі з закрыццём усіх археалагічных інстытутаў у РСФСР. Разам з тым было ліквідавана і ягонае Віцебскае аддзяленне.

Пасля закрыцця ВАМАІ ў Віцебску засталася яшчэ адна вышэйшая навучальная ўстанова — педагагічны інстытут, рэарганізаваны ў 1918 г. з настаўніцкага інстытута. У траўні 1923 г. ён зноў перацярапеў рэформу і быў ператвораны ў Вышэйшы педагагічны інстытут. У 1922—1923 навучальным годзе лектарам сацыяльна-гістарычнага аддзялення тут пачаў працаваць прафесар Сапуноў.

Напачатку яму даручалася чытаць курс лекцый па гісторыі Заходняй Расіі. Курс быў разлічаны да канца навучальнага года (чэрвеня 1923 г.) і складаўся з 40 лекцый. У Дзяржаўным архіве Віцебскай вобласці захавалася наступная ягоная праграма, распрацаваная Сапуновым: «1) Што такое Беларусь і хто такія беларусы? (2 л.); 2) Кароткая характарыстыка беларуса (1 л.); 3) Бібліяграфія Беларусі (1 л.); 4) Межы беларускага племя; статыстыка, мова і літаратура; гісторыя Заходняй Расіі (10 л.); 5) Віцебская губерня: межы (да 1917 г.) і прастора; статыстыка і этнаграфія; горы, рэкі, азёры і балоты; лясы, расліннае покрыва, левыя расліны; мінеральныя воды; клімат, глеба, геалагічная будова, карысныя выкапні; земляробства, жывёлагадоўля, садаводства і

агародніцтва; прамысловасць заводская і фабрычная, кустарныя промыслы; гандаль. Гісторыя Віцебска: палітычнае і грамадскае жыццё; горад (miasto) і замкі; рэлігійнае жыццё; культурнае жыццё; плошчы, вуліцы, масты і інш. Павятовыя гарады Віцебскай губерні (16 л.); 6) Магілёўская губерня (2 л.); 7) Смаленская губерня (2 л.); 8) Мінская губерня (2 л.); 9) Віленская губерня (2 л.); 10) Гродзенская губерня (1 л.); 11) Ковенская губерня (1 л.)»²⁶¹.

Аднак раптам здарылася тое, чаго гісторык ніяк не чакаў. За паўгода да сваёй смерці ён пісаў: «Я быў такі шчаслівы, што на старасці гадоў дажыў да адраджэння Беларусі, калі ні „сепаратызм“, ні „сімпатыі да Беларусі“ не сталі ўжо лічыцца крамольнымі. Але тут здарылася яшчэ горшая бяда! Калі я канстатаваў факт малога знаёмства шырокіх мас з назваю „Беларусь“, то апынуўся ледзь не ворагам адраджэння дарагой бацькаўшчыны: мне не дазволена было чытаць у Педагагічным інстытуце лекцыі па гісторыі Беларусі, дзеля якой я, у меру маёй моцы і магчымасцяў, працаваў больш за 40 гадоў і гісторыю якой я выкладаў на працягу 10 гадоў. Такім чынам, я трапіў, так бы мовіць, з агню ды ў полымя. Мне дазволена было (пасля, аднак, дастаткова доўгага прамежку часу) чытаць толькі лекцыі пра старажытнасці Беларусі, на што выдзелена было 2 гадзіны ў тыдзень і за што я атрымліваю 18 руб. у месяц... Ці можна існаваць на гэтыя сродкі пры цяперашняй дарагоўлі на ўсе прадукты і

²⁶¹ ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.130, арк.9.

кватэры?.. Калі б не вялікадушная дапамога добрых людзей, то мне з сям'ёй (сам — трэці²⁶²) давялося б ледзь трымацца»²⁶³.

Сапраўды, курс беларускіх старажытнасцяў у Віцебскім педінстытуце быў мізэрным і па колькасці адведзеных на яго гадзін, і па велічыні заробку, які ён даваў выкладчыку. Аднак Сапуноў ставіўся да яго з усёй сур'ёзнасцю і адказнасцю навукоўцы. Ва ўступнай частцы да праграмы курса «Старажытнасці Беларусі» ён пісаў: «Помнікі даўніны падзяляюцца на славесныя (жывыя), пісьмовыя і рэчавыя. Менш за ўсё пашчасціла помнікам рэчавым. Менавіта па гэтай прычыне я на працягу бягучага 1923—1924 акадэмічнага года і спыніўся на помніках рэчавых, да таго ж, гістарычных. Ва ўсіх сферах вывучэння Беларусі існуе шэраг вельмі істотных прабелаў. Жніво, такім чынам, вялікае, працаўнікоў жа пакуль мала. Вось на гэтыя працы трэ-

²⁶² Уласных дзяцей А.П.Сапуноў не меў, аднак час ад часу браў да сябе каго-небудзь на выхаванне. У адной з ягоных анкет пачатку XX ст. знаходзім наступныя звесткі: «Калі я выконваў абавязкі сакратара Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта, меў 750 руб. па пасадзе сакратара і 1500 руб. пенсіі. Дзяцей няма, аднак на папячэнні пляменнік Леанід Іванавіч Сапуноў, вучань Аляксандраўскай гімназіі <...> Апроч таго, я дапамагаю састарэлай цётцы Дар'і Рыгораўне Сапуновай, якая жыве ў м.Усвяты Віцебскай губерні» (ВАКМ, КП 7285/1). У 1920-х г. Аляксей Парфенавіч выходваў, відаць, ужо іншага хлопчыка, бо на пасяджэнні культурна-гістарычнай секцыі Віцебскага таварыства краязнаўства 24 траўня 1925 г. згадвалася, што пасля смерці Сапунова ягоная «пенсія дае магчымасць да існавання жане нябожчыка і яго малалетняму прыёмнаму сыну з сям'яны» (ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.7, арк.30—30 адв.).

²⁶³ ВАКМ, КП 7285/1.

ба прыцягваць студэнтаў Педагагічнага Інстытута. Тэарэтычна падрыхтаваныя, якія разумеюць усю важкасць такога роду працы, натхнёныя гарачай любоўю да дарагой радзімы, што пачала адраджацца, яны, натуральна, прынясуць вялікую карысць у распрацоўцы рознага кшталту навуковых пытанняў, геаграфічных, этнаграфічных, археалагічных, эканамічных і г.д.»²⁶⁴.

У канцы 1923 г. у Віцебск трапіла паштоўка з наступным адрасам: «Беларускае этнаграфічнае таварыства. Witebsk, Russland», адпраўленая з Славянскага інстытута пры Ляйпцыгскім універсітэце. У паштоўцы дырэктар інстытута пісаў пра вялікую цікавасць сярод замежных навукоўцаў да беларускага культурнага руху ўвогуле і прасіў даслаць працы віцебскага таварыства, якія яму «было б вельмі прыемна распаўсюдзіць у Германіі». Арганізацыі з азначанай назвай у Віцебску папросту не існавала, таму невядома, колькі б часу тая паштоўка блукала па розных калідорах улады, пакуль нехта не прыпісаў на ёй больш дакладны адрас: «Педагагічны інстытут, прафесару Сапунову»²⁶⁵. Хутчэй за ўсё, гэта быў проста дасведчаны чалавек, які ведаў пра ўдзел Сапунова ў працы былой этнаграфічнай камісіі пры ВАМАІ і новага этнаграфічнага гуртка пры педінстытуце.

31 снежня 1923 г. арганізацыйная камісія Віцебскага вышэйшага педагагічнага інстытута накіравала ў Дзяржаўны навуковы савет

²⁶⁴ ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.173, арк.42.

²⁶⁵ ВАКМ, КП 7295/21.

хадайніцтва аб зацвярджэнні Аляксея Сапунова на пасадзе прафесара ВПІ па кафедры ўсеагульнай гісторыі (гісторыі Заходняга краю)²⁶⁶.

На пасяджэнні савета сацыяльна-гістарычнага аддзялення інстытута 26 лютага 1924 г. разглядалася пытанне аб увядзенні на другім курсе прасемінарыя па рускай гісторыі з ухілам у гісторыю Беларусі, вядзенне якога было даручана прафесару Сапунову²⁶⁷. Гэта было зноў-такі толькі некалькі гадзінаў заняткаў на тыдзень. Выкладчык прапанаваў студэнтам, што запісаліся на семінар, распрацоўку наступных тэмаў: «Веча», «Статутныя граматы», «Граматы на Магдэбургскае права», «Найгалоўнейшыя стадыі ў развіцці саслоўяў на Беларусі», «Цар Іаан Грозны і Беларусь», «Беларусь пад уладай Масквы ў часы цара Аляксея Міхайлавіча»²⁶⁸.

На пасяджэнні савета сацыяльна-гістарычнага аддзялення 13 траўня 1924 г. абмяркоўвалася пытанне пра неабходнасць увядзення для студэнтаў «эпізадычнага курса» па гісторыі Беларусі. Дзеля гэтай мэты меркавалася запрасіць якога-небудзь навукоўца з Менска, аднак справа не зладзілася. Тады для чытання курса быў запрошаны «знаўца мясцовага краю А.П.Сапуноў»²⁶⁹.

У фондах Віцебскага абласнога краязнаўчага музея захаваліся рукапіс «Курса беларусазнаўства», які Сапуноў чытаў студэнтам педінстытута. У гэтых тэкстах выразна прагляда-

²⁶⁶ ДАВВ, ф.204, воп.1, спр.182, арк.41.

²⁶⁷ Тамсама, спр.199, арк.5—6.

²⁶⁸ Тамсама, спр.173, арк.43.

²⁶⁹ Тамсама, спр.199, арк.19.

юцца складаня погляды даследчыка на праблему самастойнасці гістарычных лёсаў Беларусі. Прынамсі, гэтае пытанне Сапуноў закранаў і ў ранейшых сваіх працах. У «Гістарычным нарысе Віцебскай Беларусі» ў 1911 г. ён пісаў: «Тут, на Белай Русі, у вялікіх князёў і цароў маскоўскіх было заўсёды шмат шчырых сяброў; тут ніколі не знікала думка пра роднасць з праваслаўнаю Вялікаю Руссю»²⁷⁰. У цэлым шэрагу прац таго ж перыяду Сапуноў праводзіў думку, што «беларуская народнасць — адна з асноўных народнасцяў рускага племя», праўда, толькі таму, што «самі вялікарусы пастолькі рускія славяне, паколькі яны беларусы!»²⁷¹. Каб лепш зразумець гэты складаны тэзіс, які дадаў немалую блытаніну ў тэрміналогію навукоўцы, звернемся да ягонага артыкула «Хто такія беларусы?», які ён падрыхтаваў у 1924 г. для газеты «Паведамленні Віцебскага губкама РКП і губвыканкама». „Такім чынам, па маім меркаванні, — пісаў Сапуноў, — на пастаўленае пытанне («Хто такія беларусы?» — Л.Х.) можна адказаць так: Беларусь, або так званая Русь літоўская (сабраная князямі літоўскімі), як кажа праф. М.К.Любаўскі, «была спрадвечная Русь, якая сядзела на старым карані і ніколі не губляла сваёй гістарычнай спадчыны». Значыць, Беларусы — спрадвечныя Рускія без дамешку іншародніцкай крыві. Што ж тычыцца Русі Вялікай, або як называлі яе іншаземцы, «Масковіі»,

²⁷⁰ Сапунов А.П. Исторический очерк Витебской Белоруссии. Витебск, 1911. С.31.

²⁷¹ Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.37.

то Вялікарусы або «Маскавіты» толькі пас-толькі рускія, паколькі ў іх цячэ кроў беларуская. (Узгадаем меркаванні І.Е.Забеліна, акад. А.І.Сабалеўскага і акад. А.Шахматава пра каланізацыю крывіцкімі плямёнамі ўзбярэжжаў Акі і Верхняй Волгі, населеных фінскімі плямёнамі). Мы так любім азірацца на Запад; паглядзім жа, ці няма там чаго-небудзь падобнага. Аказваецца, нешта аналагічнае ёсць і там. Вось дзве краіны: Франконія (прырэйнская правінцыя Баварыі) — вобласць чыста нямецкая, і Францыя — старажытная Галія. І той, і другой краіне імя дало нямецкае племя Франкі. Але хто ж надумаецца трактаваць з аднолькавага пункту погляду этнаграфію і гістарычныя лёсы гэтых дзвюх краін?²⁷² Такім чынам, гэтае выказванне дае нам падставы сцвярджаць, што ў сваіх працах Сапуноў праводзіў ідэю нацыянальнай адметнасці беларусаў, якіх ён, тым не менш, лічыў больш рускімі, чым самі рускія. Пры гэтым частае выкарыстанне тэрмінаў «Русь», «рускі» сёння вельмі ўскладняе разуменне сапраўднага сэнсу выказванняў гісторыка і сведчыць пра недастатковую дакладнасць і акрэсленасць ягонай пазіцыі. Аляксандр Цвікевіч адносіў Аляксея Сапунова да ліку даследчыкаў, якія балансуюць на мяжы «заходне-русізму» і беларускага нацыянальнага руху²⁷³, і прыведзенае вышэй выказванне

²⁷² ВАКМ, КП 7294(1)/7.

²⁷³ Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і на пачатку XX в. Мінск, 1993. С.335.

віцебскага гісторыка, думаецца, цалкам пацвярджае гэтую характарыстыку.

Не менш супярэчлівыя выказванні былі ў Сапунова і па іншых пытаннях. Пасля ўжо згаданай палымянай прамовы з трыбуны III Дзяржаўнай Думы аб неабходнасці даць беларусам права на самавызначэнне, у дакладзе 1910 г. «Беларусь і беларусы» ён называе «выключна неабходную справу» аб'яднання беларусаў сілай цэнтраімклівай, накіраванай на ўмацаванне дзяржавы, у адрозненні ад цэнтрабежных сіл аб'яднання палякаў, літоўцаў і яўрэяў. «Умацаванне нацыянальнай самасвядомасці сярод беларускай масы, — пісаў Сапуноў, — несумненна прывядзе да больш цеснага яднання яе з астатняй Руссю»²⁷⁴. Вытлумачыць такія супярэчлівыя выказванні гісторыка вельмі складана.

Зайздросную паслядоўнасць віцебскі летапісец дэманстраваў толькі ў пытанні непрызнання ролі уніі ў працэсе станаўлення гістарычнай самасвядомасці беларусаў. У адной з лекцый «Курса беларусазнаўства», цытуючы выказванне В.Ластоўскага з «Кароткай гісторыі Беларусі» пра тое, што унія ў канцы свайго існавання стала сапраўднай народнай верай, Сапуноў безапеляцыйна сцвярджаў: «Дарэмна даказваць, што гэта — чысты абсурд»²⁷⁵. Падыход да пытанняў рэлігійнага жыцця беларусаў з пазіцый артадаксальнага

²⁷⁴ Сапунов А.П. Речи в Государственной Думе 3-го созыва. С.37.

²⁷⁵ ВАКМ, КП 7294(2)/5, арк.26 адв.

праваслаўя не зашкодзіў, тым не менш, Аляксею Парфенавічу на працягу ўсяго жыцця адносіцца да рэчаў уніяцкага культу перш за ўсё як да помнікаў гісторыі і мастацтва, а таксама паўсюдна садзейнічаць іх захаванню і ўратаванню.

1923—1924 навучальны год стаў для Віцебскага педінстытута апошнім: у жніўні 1924 г. інстытут быў ліквідаваны. Ягонныя студэнты перабраліся ў Менск і працягвалі адукацыю ў нядаўна створаным Беларускай дзяржаўнай універсітэце, на сацыяльна-гістарычным аддзяленні якога гісторыю Беларусі ім цяпер выкладаў В.М.Ігнатоўскі, а семінарыі па гісторыі і народнай гаспадарцы Беларусі вёў У.І.Пічэта. Сапуноў жа застаўся ў Віцебску — зноў без працы і дзяржаўнай пенсіі.

Яшчэ ў другой палове 1923 г. у Віцебску пачалі рабіцца пэўныя захады па стварэнні мясцовага краязнаўчага таварыства. Аднак больш актыўна краязнаўчы рух разгортваўся ў сталіцах, найперш у Петраградзе (паводле тагачаснага адміністрацыйнага падзелу Віцебска уваходзіў у склад РСФСР). Аляксей Сапуноў актыўна супрацоўнічаў з Цэнтральным бюро краязнаўства пры Расійскай Акадэміі навук: у траўні 1923 г. быў абраны ягоным сябрам-карэспандэнтам; на працягу лета таго ж года даслаў у Петраградскае аддзяленне ЦБК паведамленне пра стан краязнаўчай працы на Віцебшчыне і даклад «Віцебская губерня і яе месца ў Беларусі»; атрымаў запрашэнне для ўдзелу ў працы 5-й сесіі ЦБК, якая павінна

была адбыцца ў студзені 1924 г. Яго па-ранейшаму хваляваў лёс помнікаў культуры, таму праз Акадэмію ён узбудзіў хадайніцтва аб прыняцці мер да аховы старажытнай сядзібы ў маёнтку Сухадрэва Віцебскай губерні²⁷⁶.

1 лютага 1924 г. адбыўся «папярэдні сход па пытаннях арганізацыі ў Віцебску Таварыства краязнаўства». Стваралася яно пры губернскім аддзеле народнай адукацыі, і хоць зарэгістравана было толькі бліжэй да восені таго ж года, усю вясну вялася досыць інтэнсіўная падрыхтоўчая праца, удзел у якой прымаў і Аляксей Парфенавіч. Ён стаў адным з 20 заснавальнікаў таварыства, а таксама ўдзельнічаў у абмеркаванні бягучых спраў і выпрацоўцы статута. Так, на пасяджэнні культурна-гістарычнай секцыі арганізацыйнага бюро Віцебскага таварыства краязнаўства 10 лютага 1924 г. было прынята рашэнне набыць бібліятэку Сапунова краязнаўчага характару і перавыдаць ягоныя навуковыя працы²⁷⁷. Гісторык перадаў сябрам таварыства бібліяграфічны паказальнік прац па вывучэнні Віцебшчыны²⁷⁸, а таксама пералік уласных прац па яе гісторыі, за што на агульным сходзе 2 сакавіка быў прывітаны

²⁷⁶ ВАКМ, КП 7285(3)/1.

²⁷⁷ ДАВВ, ф.170, воп.1, спр.13, арк.8.

²⁷⁸ Рукапіс «Беларуская бібліяграфія ўвогуле і Віцебскай Беларусі ў прыватнасці», выпуск 1 быў складзены Сапуновым яшчэ 1 сакавіка 1913 г., пад час працы ў ВАМАІ. Выпуск 2, дапоўнены, быў падрыхтаваны ім адразу пасля рэвалюцыі, аднак, як адзначаў сам Сапуноў, «прапаў, верагодна, знішчаны пры заняцці майго памяшкання <...> К.Р.Кулікоўскаю, у 1920 г.» (ВАКМ, КП 7289/84).

доўгімі апладысментамі²⁷⁹. На агульным сходзе таварыства 20 траўня 1924 г. абмяркоўвалася сітуацыя, звязаная з тым, што ў мінскіх газетах была ўзнята кампанія за закрыццё Віцебскага педагагічнага інстытута і перанясенне яго ў Менск, «як непатрэбнага па фінансавых цяжкасцях». Прафесар Сапуноў разам з іншымі сябрамі таварыства выступіў супраць гэтага, абгрунтоўваючы сваё меркаванне тым, «што з закрыццём педінстытута знікае ўсялякая магчымасць навуковага даследавання і навуковай распрацоўкі пытанняў краязнаўства ў Паўночна-Ўсходняй Беларусі»²⁸⁰.

Практычна з пачатку 1920-х г. па сваім матэрыяльным становішчы Сапуноў знаходзіўся на мяжы жыцця і смерці. Аднак толькі ў лістападзе 1923 г. на старонках газеты «Савецкая Беларусь» упершыню з'явіўся артыкул М.Мялешкі пад назваю «Трэба дапамога», дзе ўвага грамадскасці была прыцягнута да таго цяжкага становішча, у якім у апошнія гады жыў прафесар: «А.П.Сапуноў з прычыны сваёй старасці, адзіноты і хваробы вачэй апынуўся ў вельмі дрэнных матэрыяльных умовах, якія ў апошні час дайшлі да немажлівага існавання <...> Патрэбна гэтаму заслужонаму старыку, убеленаму сівізной, найхутчэйшая дапамога ад беларускага грамадзянства, адкідаваючы яго ўласныя погляды ў мінулым на жыццё і ацэніваючы яго ўклады ў навуковую

²⁷⁹ ДАВВ, ф.170, воп.1, спр.13, арк.7.

²⁸⁰ Тамсама, арк.37.

²⁸¹ Савецкая Беларусь. 1923. №256.

скарбніцу Беларусі»²⁸¹. Гэты невялічкі газетны артыкул Аляксей Парфенавіч уклеіў у свой асабісты альбом і старэчымі нязграбнымі літарамі дадаў пад ім поўны скрухі і горкай іроніі каментар па латыні: «Канец увенчвае справу!..»

18 студзеня 1924 г. «Савецкая Беларусь» надрукавала яшчэ адзін артыкул М.Мялешкі «Новыя працы праф. А.П.Сапунова», у якім аўтар зноў закрануў пытанне надзвычай цяжкага становішча віцебскага навукоўцы: «А.П.Сапуноў вельмі дрэнна відзіць, з прычыны хваробы вачэй, пішыць пад лупай і па бойкіх вуліцах ня можа хадзіць без павадыра. Да ўсяго гэтага А.П.Сапуноў апынуўся ў страшэннай беднасці. Страціўшы, па старасці, магчымасць службы, ён ня мае цяпер абсалютна ніякіх сродкаў да жыцця. З прысланай у Інспекцыю навуковых устаноў ягонаі заявы вее цяжкім жахам. У сваіх прыватных лістох Аляксей Парфенавіч апісвае нечалавечыя пакуты, якія яму даводзіцца перажываць пад старасць... І чакае час, калі смерць збавіць яго ад гэтай нядолі...»

У сакавіку 1924 г. быў выдадзены дэкрэт ЦВК РСФСР аб перадачы БССР 16 паведаў з пераважна беларускім насельніцтвам. Віцебск увайшоў у склад Беларусі, і лёс ды асоба прафесара Сапунова, нарэшце, трапілі ў поле ўвагі беларускіх уладаў²⁸². Шкада толькі, што адбылося гэта занадта позна. Цэнтральны

²⁸¹ За некалькі месяцаў да смерці Сапуноў пісаў: «І нядаўна яшчэ (у 1923 г.) я лічыўся „нядобранадзейным“ за свае „надта ўжо відавочныя сімпатыі да Беларусі!“» (ВАКМ, КП 7285/1).

архіў пры ЦВК БССР на пачатку красавіка 1924 г. збіраўся правесці нараду архіўных работнікаў Беларусі, у якой былі запрошаны прыняць удзел сябры ўпраўлення Цэнтрархіва БССР, старшыня Наркамасветы, загадчыкі павятовых аддзяленняў Цэнтрархіва, па адным прадстаўніку ад Віцебскага і Магілёўскага архіўных бюро, а таксама персанальна прафесары Ё.Пічэта і Б.Брэжга, Дз.Даўгяла, С.Некрасэвіч, У.Краснянскі, Я.Дыла, І.Сербаў і прафесар А.Сапуноў²⁸³. Паехаць на нараду апошні, на жаль, не меў ніякай ні фізічнай, ні матэрыяльнай магчымасці.

Летам 1924 г. Сапунова як спецыяліста ў музейнай справе разам з У.Краснянскім, А.Брадоўскім і М.Багародзкім запрасілі на нараду знаўцаў музеяў у Віцебску, дзе планавалася абмеркаваць праблемы ўратавання экспанатаў дзесяці музеяў, якія існавалі на той час у горадзе²⁸⁴. Але і сюды ён прыйсці ўжо не змог, цяжкая хвароба і нястача не ведалі ні спачування, ні літасці.

Зрэшты, Савет народных камісараў БССР па прапанове Наркамасветы 1 кастрычніка 1924 г. прызначыў прафесару А.П.Сапунову пажыццёвую персанальную пенсію па стаўцы адказнага работніка 17 (найвышэйшага) разраду тaryфнай сеткі (100 рублёў у месяц). Здавалася б, гаротнаму жыццю навукоўцы надышоў канец. Аднак гэта быў толькі прывід дабрабыту: на наступны дзень, 2 кастрычніка, у 10 гадзін вечара Сапуноў памёр.

²⁸³ ДАВВ, ф.289, воп.1, спр.41, арк.4.

²⁸⁴ ДАВВ, ф.170, воп.1, спр.13, арк.46.

Спадчына і памяць

Так усёпранікальная смерць перапыніла пакутлівую старасць віцебскага гісторыка, пазбавіла ад клопатаў пра «хлеб надзённы», а разам з тым і ўратавала ад новай немінучай бяды — ярлыка «нацдэма» і «ворага народа».

Пастановай Савета народных камісараў БССР усе «рукапісы, кнігі, карціны, рэчы старажытнасці і мастацтва, якія засталіся пасля смерці А.П.Сапунова», былі абвешчаны нацыянальнай каштоўнасцю і падлягалі перадачы ў Менск у Інстытут Беларускай культуры. Інбелкультам жа выдзяляліся 300 рублёў на пахаванне, а 50% пенсіі, прызначанай гісторыку, павінны былі пакінуць за ягонай удавой²⁸⁵. Для арганізацыі пахавання з Менска прыехаў намеснік загадчыка Цэнтрархіва Міхась Мялешка, колішні студэнт Сапунова, які вучыўся ў Віцебску на археаграфічным факультэце археалагічнага інстытута.

Пахавалі Аляксея Парфенавіча на Трайчанскіх могілках, якія да нашага часу не захаваліся. Амаль адразу ж пачала працаваць камісія па разбору матэрыялаў, што засталіся

²⁸⁵ Савецкая Беларусь. 1924. №231. Аднак вясной 1925 г. пенсія ўдавы была зніжана з 50 да 40 рублёў па пастанове Дзяржстраха. Сябры Віцебскага таварыства краязнаўства палічылі гэта незаконным і накіравалі адпаведнае хадайніцтва ў Інбелкульт (ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.7, арк.30—30 адв.).

пасля смерці прафесара. У яе склад увайшлі Міхась Мялешка ад Інбелкульта, Уладзімір Краснянскі ад аддзела народнай адукацыі, Даніла Васілеўскі ад работнікаў асветы і ўдава Сапунова Марыя Іпацеўна. Праз некалькі дзён Васілеўскі ў газеце «Савецкая Беларусь» змясціў нататку пра дзейнасць гэтай камісіі, у якой пісаў: «Матэрыялу, асабліва рукапісаў і здымкаў са старасвецкіх грамат засталася ад нябошчыка столькі, што камісія прапрацавала над іх учотам цэлых тры дні. Увесь матэрыял разбіты на такія групы: рукапісы: 1) друкаваныя і недрукаваныя; 2) перапіска і біаграфічныя матэрыялы; 3) бібліятэка; 4) рэчы старыны і мастацтва і т.п. Да пачатку працы камісіі Віцебскае Краязнаўчае Таварыства на сваім пасяджэнні ўхваліла ўтварыць у сябе куток А.Сапунова. Камісія пастанавіла ўтварыць куток праф. А.Сапунова ў Віцебскім аддзяленні Дзяржаўнага музэю. Дзеля гэтага прызначаны ўсе тыя рэчы абстаноўкі Сапунова, якімі ён карыстаўся ў сваім працавітым жыцці <...> Бібліятэка А.Сапунова захавалася толькі часткова: у час хваробы і голаду нябошчык прадаваў сваю бібліятэку па кнігах. Купцы і аматары куплялі ў яго найбольш ходкія кнігі; гэтым тлумачыцца тое, што ў яго бібліятэцы дужа мала кніжак па марксізму і сацыялістычнаму руху, а сустракаюцца кнігі па анархізму. Кніг зарэгістравана 577 тамоў. Найбольш каштоўны гістарычны аддзел, у якім сабраны амаль што ўсе кнігі па гісторыі Беларусі, якія выходзілі за апошнія сто гадоў. Шмат малюнкаў,

здымкаў з гравюр і грамат «Віцебскай старыны», «Ракі Заходняй Дзвіны». Многа каштоўных клішэ з помнікаў беларускай старавеччыны на Усходняй Беларусі»²⁸⁶.

Спіс асабістых рэчаў, якімі карыстаўся Сапуноў «у сваім працавітым жыцці», складзены камісіяй, быў вельмі сціплым: некалькі партрэтаў і фотаздымкаў маці, брата, жонкі Марыі Іпацеўны (народжанай Талоцкай), некалькі фотаздымкаў мяжы XIX—XX ст. (выкладчыкаў Віцебскай Аляксандраўскай гімназіі, дэпутатаў Дзяржаўнай Думы ад Віцебскай губерні і г.д.), некалькі алейных палотнаў з відамі Усвятаў, Віцебска і Полацка, алейны партрэт селяніна Віцебскай губерні пэндзля мастака Кісялёва. З «інвентару адзення, абутку і інш. рэчаў» — канторка (пісьмовы стол), фатэль, дзве асабістыя пячаткі, падстаўка для пёраў, ручка, пёры і алоўкі, акулёры, лупа, кніжная разная шафа работы Сапунова (падарунак да дня нараджэння жонкі Марыі Іпацеўны), сандалі (апошнія), халат (працоўны), капялюш (саламяны), фуражка, турэцкая феска (падарунак А.С.Бірулі), ножык²⁸⁷.

Мялешка забраў з сабою ў Ёнбелкульт біяграфічныя матэрыялы Сапунова, а таксама ненадрукаваныя рукапісы «Гісторыі г.Віцебска» і «Пісцовых кніг Веліжа, Неўля, Себежа, Езярышча, Усвята». Усё астатняе было запакавана ў пяць скрынак (у адной — рукапісныя

²⁸⁶ Вітэжъ Д. Науковая спадчына, пакінутая А.П.Сапуновым // Савецкая Беларусь. 1924. №238.

²⁸⁷ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.11, арк.71.

матэрыялы, у чатырох іншых — клішэ і рэпрадукцыі прадметаў даўніны) і дзве каробкі (з фотаздымкамі), апячатана пячаткай з надпісам «Режицкого судебного пристава» і пакінута ў кватэры нябожчыка да спецыяльнага далейшага распараджэння ІБК. Былі апячатаны таксама тры шафы з кнігамі²⁸⁸.

15 кастрычніка 1924 г. у Менску адбылося пасяджэнне гістарычна-археалагічнай секцыі Ёнбелкульта, прысвечанае памяці прафесара А.П.Сапунова. З дакладам «А.П.Сапуноў і яго навуковая дзейнасць» на ім выступіў прафесар Уладзімір Іванавіч Пічэта. Ён спыніўся на ацэнцы найбольш значных прац гісторыка і заўважыў, «што дзейнасць Аляксея Парфенавіча адзначаецца тым, што ў кожным з яго твораў вельмі многа фактаў з гістарычнага жыцця Беларусі, пра якія ніхто не ведаў». Пэўную тэндэнцыюнасць прац віцебскага гісторыка ён тлумачыў цяжкімі ўмовамі працы, створанымі вялікадзяржаўнай цэнзурай, а таксама адсутнасцю сродкаў на выданне. «Каб А.П.Сапуноў пісаў свае працы, — казаў Пічэта, — так, як ён разумеў усе гістарычныя падзеі, то спадзявацца на друк іх Аляксей Парфенавіч не мог пры строгай цэнзуры 80-х г. XIX ст. Дзякуючы гэтаму, прыходзіцца чытаць творы Аляксея Парфенавіча між радкоў і карыстацца тымі заўвагамі аўтара на дакументы, скарыстаныя для той ці іншай працы». Адзначаючы каштоўнасць перадсмяротнага твору «Гісторыя г.Віцебска», дакладчык сказаў: «Чарговае заданне ў

²⁸⁸ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.11, арк.65.

гісторыі Беларусі — гэта вывучэнне гісторыі кожнага з гарадоў Беларусі паасобку, дзякуючы чаму «Гісторыя Віцебска», напісаная такім масцітым вучоным, якім быў А.П.Сапуноў, патрабуе хутчэйшага выдання <...> Сапуноў ніколі не паўтараў у сваіх творах чужых думак, прытрымліваючыся прыказкі «лепш сваё горшае, чым чужое лепшае». Ён пракладваў на працягу сваёй дзейнасці вехі для беларускай гісторыі, без якіх немагчыма было б ісці наперад. У творах Аляксея Парфенавіча адчуваецца свежасць матэрыялу, які будзіць навуковую думку даследчыка. У асобе А.П.Сапунова Беларусь страціла не толькі знатака краю, але і даследчыка, які стварыў эпоху ў гісторыяграфіі Беларусі. Да А.П.Сапунова гісторыя Беларусі была чысты аркуш паперы, ён адзін з першых пачаў яго запісваць. Як Ключэўскі ў Маскоўшчыне, Антановіч на Украіне, так А.Сапуноў побач з імі зрабіў эпоху ў гісторыі Беларусі. Неабходна напісаць поўную манаграфію аб жыцці і дзейнасці А.П.Сапунова, гэта будзе помнікам, адбіваючым яго заслугі перад Беларуссю і падзякай маладога пакалення за працы Аляксея Парфенавіча Сапунова, высвятляючыя мінулае жыццё, эканоміку і этнаграфію нашай краіны — Беларусі»²⁸⁹.

Напісанне манаграфіі было даручана Пічэту, аднак тагачасная інтэнсіўная навуковая і грамадская дзейнасць (ён быў рэктарам і прафесарам Беларускага дзяржаўнага уні-

²⁸⁹ І.Б. Сапуноў і яго навуковая дзейнасць // Савецкая Беларусь. 1924. №242.

версітэта, старшынёй гістарычна-археалагічнай камісіі Їнбелкульта, сябрам ЦВК БССР, у 1925 г. браў удзел у з'ездзе польскіх гісторыкаў у Познані, у 1927 г. меў навуковую камандзіроўку ў Чэхаславакію, у 1928 г. удзельнічаў у міжнародным кангрэсе гісторыкаў у Осла і г.д.) не дазволілі яму адразу зрабіць гэтага. У 1930 г. Пічэта быў арыштаваны і абвінавачаны ў вялікадзяржаўным шавінізме, беларускім буржуазным нацыяналізме і празаходняй арыентацыі. Адбыўшы ссылку ў Вятцы і Варонежы, у 1935 г. яму дазволена было пераехаць у Маскву, дзе ён працаваў у ВДУ і Інстытуце гісторыі АН СССР.

У Віцебску тым часам акруговы выканаўчы камітэт 21 кастрычніка 1924 г., не чакаючы асобных распараджэнняў Їнбелкульта, загадаў Краснянскаму тэрмінова забраць маёмасць прафесара Сапунова з кватэры ягонай удавы і перавезці ў царкоўна-археалагічны музей, загадчыкам якога быў Уладзімір Гаўрылавіч²⁹⁰. У лістападзе 1924 г. царкоўна-археалагічны музей разам з іншымі віцебскімі зборамі ўвайшоў у склад Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея (сёння — Віцебскі абласны краязнаўчы музей), і спадчына Сапунова, такім чынам, апынулася ў ягоных фондах. Як адзначалася ў дакладзе для Акруговага з'езда Саветаў, гэта былі: «а) кніг — 730 назваў; б) друкаваных твораў ягоных — 50 назваў; в) ягоных рукапісаў і сабранага ім рукапіснага матэрыялу — 200 назваў; г) рэпрадукцыі

²⁹⁰ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.11, арк.61, 63.

помнікаў Полацка–Віцебскай старыны — 192 назвы; д) фатаграфіі — 328 штук; е) клішэ — 245 штук; ж) дыяпазітываў — 100 штук і інш.»²⁹¹.

Марыю Іпацеўну Сапунову хваляваў лёс тых матэрыялаў, што былі ўзяты пасля смерці мужа ў Менск. 25 студзеня 1925 г. яна звярну-

Краязнаўца Дз.Р.Газін разам са школьнікамі на адкрыцці памятнага знака А.П.Сапунову на месцы былога фальварка Кахоўка ў вёсцы Сакольнікі Мазалаўскага сельсавета. 6 кастрычніка 1999 г.

лася да загадчыка Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея з наступнай пісьмовай заявай: «Нябожчык муж мой А.П.Сапуноў пры жыцці сваім неаднаразова выказваў жаданне, каб усе ягоныя рукапісы, ягоныя друкаваныя экзэмпляры прац, рознага кшталту рэпрадукцыі і клішэ да іх і ўвогуле ўся ягоная навуковая маёмасць не вывозілася б з г.Віцебска, застаючыся ў горадзе вечным помнікам ягонай навуковай працы на карысць роднага горада.

²⁹¹ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.16, арк.129.

Таму я знаходжу, што нацыяналізацыя навуковай маёмасці майго мужа і перадача яе ў Віцебскае аддзяленне Дзяржаўнага Беларускага Музея цалкам адпавядае волі нябожчыка; я ж са свайго боку вельмі прашу Вас прыняць меры да таго, каб рукапісы-аркушы «Гісторыя г.Віцебска» і прыкладзеныя да яе «Пісцовыя кнігі», матэрыялы для біяграфіі мужа і асабістая ягоная перапіска, узятыя старшынёй камісіі па нацыяналізацыі маёмасці памерлага А.П. — у Менск, былі пасля выкарыстання іх таксама вернуты ў Віцебскі Музей для захавання іх разам з навуковай і інвентарнай маёмасцю»²⁹². На жаль, ні воля Сапунова, ні пажаданне ягонай удавы не былі выкананы, а наадварот, з музея ў Менск хутка былі дадаткова высланы некаторыя сапуноўскія рукапісы, пра што мы ўжо згадвалі ў раздзеле пра гісторыю стварэння «Віцебскай даўніны». Ні раней, ні пазней узятыя з Віцебска рукапісы назад ужо не вярнуліся.

Тым часам перададзеную ў музей навуковую спадчыну Сапунова пачалі пакрысе выкарыстоўваць: для чытання цыкла лекцый у падшэфнай частцы дыяпазітывы з сапуноўскай калекцыі ў часовае карыстанне браў мастак Зінові Горбавец; «камплект рэпрадукцый гістарычных і палеаграфічных здымкаў» быў перададзены з музея кабінетам Ветэрынарнага інстытута і Белпедтэхнікума, а калекцыя «рэпрадукцый па полацка-віцебскай даўніне» —

²⁹² ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.16, арк.384.

²⁹³ Тамсама, спр.11, арк.64; спр.17, арк.12, 25.

Полацкаму краязнаўчаму таварыству²⁹³. Як бачым, шмат у каго было жаданне нешта атрымаць ад сапуноўскае спадчыны, і толькі Даніла Васілеўскі ў кастрычніку 1925 г. даслаў у музей «для захоўвання ў кутку імя Аляксея Парфенавіча» бібліяграфію Віцебшчыны, складзеную прафесарам на пачатку 1924 г. для Віцебскага краязнаўчага таварыства, архіў гэтага таварыства, «у працы якога А.П. прыняў вельмі значны ўдзел» і сшытак з матэрыяламі да гісторыі Бешанковіч, сабраныя К.Буцянёвым. «Пажадана, каб усе гэтыя рукапісы нікуды з музею не выдавалі і з Віцебску не вывазілі»,— напісаў ён у канцы свайго ліста²⁹⁴.

У Віцебску прафесара Сапунова памяталі і шанавалі. На агульным сходзе Віцебскага краязнаўчага таварыства 18 кастрычніка 1924 г. У.Краснянскі прачытаў даклад «Музейныя помнікі старадаўніх Віцебскіх Рамесніцкіх Арганізацыяў» і прысвяціў яго памяці Аляксея Парфенавіча. 27 красавіка 1925 г. краязнаўчым таварыствам быў арганізаваны вечар памяці Сапунова, на якім прысутнічала каля 300 чалавек, у тым ліку і ўдзельнікі першай краязнаўчай канферэнцыі, што праходзіла ў Віцебску з 25 да 27 красавіка. Кароткім уступным словам вечар распачаў старшыня Віцебскага акруговага таварыства краязнаўства Мікола Каспяровіч. Потым прафесар музычнага тэхнікума сыграў жалобны марш, пасля чаго Мікалай Багародзкі прачытаў даклад «Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэнне яго прац

²⁹⁴ ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.17, арк.6.

па даследаванню Віцебшчыны», у якім, апроч усяго іншага, акрэсліў і асабістыя рысы гісторыка: «Аляксей Парфенавіч жыў габінэтным працоўным жыццём, разлічваючы часам па строга азначанаму пляну, так што яго сябры й добрыя знаёмыя ведалі, што не заўсёды можна яго бачыць, нават у яго дома, хаця ён і быў дома. Пустых разгавораў ён ня любіў, забаваў не прызнаваў, да сваіх сяброў заходзіў толькі тады, калі ня было шумных сходаў і не заседжваўся пазней 9 гадзін вечару. Асабліва ажыўляўся, калі гутарка падымалася аб Беларусі, беларусах, гістарычным іх мінулым і сучасным становішчы. Ён прызнаваў асобную самастойнасць беларускае культуры, славянскую чыстакроўнасць у беларусе і трагічнае мінулае Беларусі. Гардзіўся сваім сялянскім пахаджэннем, рамяством сваіх продкаў кажамяк»²⁹⁵. Пасля заканчэння афіцыйнай часткі на вечары выступалі са спевамі студэнты музычнага тэхнікума і беларускі хор Сплендара. Спявалі «Полацк», «Каціўся вяночак», «Бульбу» і інш.²⁹⁶. Па сутнасці, гэтая імпрэза стала апошнім вялікім публічным мерапрыемствам перад дзесяцігоддзімі заняўдбаня славутага імя гісторыка з Віцебска.

У 1932 г. Віцебскае акруговае таварыства краязнаўства было ліквідавана, а многія ягоныя сябры рэпрэсаваны. Змрочныя гады сталінізму

²⁹⁵ Багародзкі М. Аляксей Парфенавіч Сапуноў і значэнне яго прац па даследаванню Віцебшчыны // Віцебшчына. Т.1. С.75—76.

²⁹⁶ Вечар А.П.Сапунова // Віцебшчына. Т.1. С.197.

перапынілі натуральную хаду развіцця беларускай гістарычнай навукі і нацыянальнага адраджэння, у кантэкст якога, нягледзячы на пэўныя агаворкі, так удала патрапілі шматгадовыя навуковыя напрацоўкі Аляксея Парфенавіча. Марксісцкая гістарыяграфія, засяроджаная пераважна на прадузятым асвятленні сацыяльных працэсаў у грамадстве, не мела ніякай цікавасці да прац Сапунова, які, да таго ж, меў сур'ёзныя, з яе пункту гледжання, плямы на сваёй біяграфіі.

У пасляваенны перыяд першую вялікую публікацыю пра Аляксея Сапунова зрабіла ў 1957 г. беларускі гісторык Ніна Іванаўна Дарафеенка²⁹⁷. У 1960-я г. з'явіліся публікацыі рэдактара выдавецтва «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» Мікалая Камінскага²⁹⁸ і віцебскага краязнаўцы Аркадзя Падліпскага²⁹⁹. У 1980-я г. дзякуючы выхаду цэлага шэрагу прац, прысвечаных гісторыі краязнаўства Беларусі, імя А.П.Сапунова паволі пачало вяртацца ў беларускую навукі. У 1987 г. рашэннем Віцебскага гарвыканкама была зроблена быццам бы добрая справа: 3-я Валадарская вуліца ў горадзе перайменавана ў вуліцу Сапунова. Шкада толькі, што знайсці яе ў блытаніне ўскраінных вулак Віцебска не так проста, ды і не кожны

²⁹⁷ Дарафеенка Н. Выдатны гісторык Віцебшчыны // Віцебскі рабочы. 1957. 26 ліпеня.

²⁹⁸ Камінскі М. Аляксей Сапуноў — беларускі гісторык // Літаратура і мастацтва. 1964. 6 кастрычніка.

²⁹⁹ Падліпскі А. Выдатны гісторык Віцебшчыны // Віцебскі рабочы. 1969. 9 кастрычніка; ён жа. Выдатны знаўца Віцебшчыны // Польша. 1970. №1 і інш.

нават карэнны жыхар тых мясцін зможа вам растлумачыць, хто такі быў гэты А.П.Сапуноў.

На канец 1980-х — пачатак 1990-х г. прыпала аднаўленне прымусова ліквідаванага беларускага краязнаўчага руху. У студзені 1991 г. пачало сваю дзейнасць Віцебскае абласное краязнаўчае аб'яднанне³⁰⁰, якое 30 сакавіка 1991 г. правяло дзень ушанавання памяці А.П.Сапунова. Да гэтай падзеі быў прымеркаваны выхад цэлай серыі друкаваных матэрыялаў пра выдатнага знаўцу края, змешчаны на старонках мясцовых перыёдыкаў³⁰¹. Там жа, зрэшты, упершыню пабачыла свет і «Кароткая характарыстыка беларуса», напісаная Сапуновым³⁰². Імпрэза пачалася раніцай 30 сакавіка з паніхіды па Аляксею Парфенавічу, якая была адслужана ў Пакроўскім саборы. Адтуль жа пачалася і пешаходная экскурсія «Сапуноўскія мясціны ў Віцебску». На другую палову дня былі запланаваны Першыя Сапуноўскія чытанні, месцам правядзення якіх стаў Беларускі Акадэмічны тэатр імя Якуба Коласа. Там жа была разгорнута выстава, падрыхтаваная па

³⁰⁰ Віцебскае абласное краязнаўчае аб'яднанне было ліквідавана летам 1999 г.

³⁰¹ Хмяльніцкая Л. Энцыклапедыя паўночнай Беларусі // Віцебскі рабочы. 1991. 26 сакавіка. С.4; яна ж. Апошнія гады // Віцебскі рабочы. 1991. 27, 28, 29 сакавіка; яна ж. Ён ведаў больш за нас // Витебский курьер. 1991. 23, 30 марта; 30 сакавіка — дзень ушанавання памяці А.П.Сапунова // Віцебскі рабочы. 1991. 29 сакавіка. С.1; Памяці прафесара // Віцебскі рабочы. 1991. 30 сакавіка. С.5.

³⁰² Сапуноў А. Кароткая характарыстыка беларуса // Віцебскі рабочы. 1991. 14 сакавіка. С.4.

матэрыялах асабістага архіва Сапунова з фондаў Віцебскага абласнога краязнаўчага музея, якая выклікала вялікую цікавасць наведвальнікаў, бо ўсе паказаныя рэчы публічна экспанаваліся ўпершыню. Выступленні мінскіх ды віцебскіх навукоўцаў і краязнаўцаў завяршыліся канцэртамі беларускай народнай песеннай спадчыны ў выкананні ўдзельнікаў фальклорнага калектыву Багатырскага сельскага дома культуры Полацкага раёна, якія пазнаёмілі з купальскімі, жніўнымі, талочнымі, радзіннымі і вясельнымі песнямі ў тым выглядзе, як дагэтуль яны яшчэ гучаць у народзе. Удзельнікамі Першых Сапуноўскіх чытанняў у Віцебску быў прыняты зварот да Віцебскага гарадскога Савета народных дэпутатаў з прапановай увекавечыць памяць Аляксея Парфенавіча. Было прапанавана на месцы дома ў былым Духаўскім завулку, дзе доўгія гады жыў Сапуноў, і на будынку былой мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі ўладкаваць мемарыяльныя знакі, а таксама надаць адной са школ Віцебска імя краязнаўцы. (У дужках заўважым, што прапановы краязнаўцаў, якія хоць і былі сустрэты з вялікай прыхільнасцю гарадскімі ўладамі, так і засталіся толькі «добрымі намерамі»).

Другія Сапуноўскія чытання адбыліся ў Віцебску 17 чэрвеня 1995 г. і былі прысвечаны 150-годдзю з дня нараджэння М.Я.Нікіфароўскага. Прайшлі яны ў абласной бібліятэцы, і чынны ўдзел у іх арганізацыі прынялі Віцебскі абласны краязнаўчы музей і абласное аб'яднанне пазашкольнай работы з падлеткамі.

У 1995 г. у Віцебску быў створаны краязнаўчы фонд імя А.П.Сапунова, старшынёй якога стаў Аркадзь Міхайлавіч Падліпскі, аўтар кнігі пра Сапунова «Летапісец Віцебшчыны», якая выйшла ў серыі «Нашы славытыя землякі» (Мінск, 1993). Фонд займаецца папулярызацыяй дзейнасці гісторыка, а таксама рознага кшталту краязнаўчай працай. Пры ягоным садзейнічанні восенню 1999 г. у вёсцы Сакольнікі Мазалаўскага сельсавета, на месцы былога фальварка Кахоўка быў адчынены памятны знак А.П.Сапунову. Віцебскі краязнаўца Дзмітры Газін прысвяціў жыццю знакамітага гісторыка ў Кахоўцы сваю брашуру «Сапуновские сокровища» (Віцебск, 1998).

І гэта, відаць па ўсім, яшчэ не канец гісторыі жыцця Аляксея Сапунова.

Бібліяграфія прац А.П.Сапунова

(паводле храналогіі):

1880

1. Исторические сведения о витебском замке // Памятная книжка Витебской губернии на 1881 год. Витебск, 1880. С. 143—176.

1882

2. Летопись г.Витебска. Витебск, 1882. 21 с.

1883

3. Витебская старина. Т. 1. Витебск, 1883. XXII, 668 с.
4. Несколько слов о еврейском населении г.Витебска // Памятная книжка Витебской губернии на 1883 год. Витебск, 1883. Асобн. выд.: Витебск, 1883. 32 с.

1884

5. Польско-литовское и русское законодательство о евреях. Витебск, 1884. 103 с.
6. Историческая записка 75-летия Витебской гимназии (1808—1883). Витебск, 1884. 167, CLXXVII с.

1885

7. Витебская старина. Т. IV. Ч. 1 и 2. Витебск, 1885. IV, 460, XII с.
8. Древности Спасо-Ефросиниевского девичьего монастыря в Полоцке // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1885. №8—10. Асобн. выд.: Витебск, 1885. 23 с.
9. Исторический и статистический очерк Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. Витебск, 1885.

1886

10. Андрей Боболя и его мощи в Полоцке // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №78.
11. Инфлянты. Исторические судьбы края, известного под названием Польских Инфлянт. Витебск, 1886. 36 с. Публ.: Памятная книжка Витебской губернии на 1887 год. Витебск, 1887.

12. Обращение местечка Лепеля в уездный город (1805 г.) // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №81.
13. Отрывок из «Дневника Яна–Владислава Почобута–Одяницкого о войне России с Польшею (1660—1665 гг.)» // Витебские Губернские Ведомости. 1886. № 89—92. Асобн. выд.: Витебск, б.д.
14. Подтвердительная грамота, данная королем Станиславом–Августом (в 1766 г.) г.Невелю // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №84.
15. Полоцкий Софийский собор // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №41, 44, 50. Асобн. выд.: Витебск, 1888. 20 с.
16. Пребывание императрицы Екатерины II в Полоцке // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №69—71; Полоцко–Витебская старина. Вып. III. Витебск, 1916. С. 55—83. Асобн. выд.: б.м., б.д.
17. Привилегии г.Велижа (1585, 1616, 1634 и 1653 гг.) // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №98—100.
18. Рапорт полоцкого коменданта Данилова о мерах к охранению гор.Полоцка от вторжения мятежников в 1831 г. // Витебские Губернские Ведомости. 1886. №86.

1887

19. Записка по делу об основании Полоцкой иезуитской коллегии и об имениях ея // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №39—44.
20. Легенда о В.П.Шереметеве и иезуитском костеле св.Стефана в Полоцке // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №23.
21. Озеро Лубань // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №28.
22. Отписка витебского воеводы Долгорукова и грамота царя Алексея Михайловича об освящении в Витебске двух церквей и об образах, писанных «не по подобию» // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №8.

23. Религиозное состояние так называемых польских Инфлянт в начале XVII в. // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №26.
24. Удаление пиаров из Полоцка в 1830 г. // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №76.
25. Укрепление г.Себежа в 1656 г. // Витебские Губернские Ведомости. 1887. №18 (?).

1888

26. Витебская старина. Т. V. Витебск, 1888. CLXLII, 650, XX с.
27. Древние иконы Божией Матери в Полоцкой епархии. Витебск, 1888. 15 с.
28. Древние иконы Божией Матери в пределах Полоцкой епархии // Виленский календарь. Вильно, 1888.
29. Житие преподобныя Евфросинии, княжны полотския (из «Степенной книги» и «Сборника XVI в. Троицкой Лавры»). Витебск, 1888. 58 с.
30. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. Витебск, 1888. 47 с.
31. Краткий очерк исторических судеб Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX в. Витебск, 1888. Асобн. адб. з «Витебской старины». Т. V. Витебск, 1888.
32. Полоцкий Спасо-Ефросиниевский монастырь. Витебск, 1888. 12 с.
33. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века. Витебск, 1889. 174 с. Асобн. адб. з «Витебской старины». Т. V. Витебск, 1888.

1889

34. Речь, сказанная 8 июня А.П.Сапуновым в актовом зале Витебской мужской гимназии, в присутствии начальствующих, учащихся и учащихся православного исповедания // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1889. №14. С. 569—585.

35. Судьба православия в Полоцкой епархии // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1889. №10. С. 1—23. Асобн. выд.: Витебск, 1889. 23 с.
36. Торжество православия. Начало православия в Полоцкой епархии. Гонения на него во время Унии. Торжество его. Витебск, 1889. 24 с.
37. Усвят (местечко Витебской губернии) и святыня его. Витебск, 1889. 35 с.

1890

38. Двинские или Борисовы камни. Витебск, 1890. 31 с.
39. Заметка о коллегии и Академии иезуитов в Полоцке. Витебск, 1890. 34 с.
40. Освящение Спасо-Преображенской церкви в м.Усвяте // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1890. №4. Асобн. выд.: Витебск, 1890.
41. Чудотворная икона Цесарской Божией Матери в м.Усвяте Витебской губернии // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1890. №10. Асобн. выд.: Витебск, 1890. 8 с.
42. Сапунов А.П., Романов Е.Р. Список вопросов для составления археологической карты Витебской губернии // Витебские Губернские Ведомости. 1890. №5; Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1890. №3.

1893

43. Пресловутая бедность Витебской губернии // Витебские Губернские Ведомости. 1893. №23.
44. Река Западная Двина. Историко-географический обзор. Витебск, 1893. IV, 512, LXIX с.
45. Столетие воссоединения Руси Белой с Великою // Витебские Губернские Ведомости. 1893. №25.
46. Сапунов А., Романов Е., Говорский В. Примерные основания учреждения церковно-археологического музея в Витебске // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1893. №9. С. 379—392.

1894

47. Археологические находки в Виленской губернии (два неизвестных еще Борисовых камня) // Витебские Губернские Ведомости. 1894. №81.
48. Витебский Успенский собор в связи с событиями из религиозной жизни витеблян // Витебские Губернские Ведомости. 1894. №9—11. Асобн. выд.: Витебск, 1894. 19 с.
49. К истории освобождения крестьян от крепостной зависимости // Витебские Губернские Ведомости. 1894. №84.

1895

50. Крест преп.Ефросиньи, княжны полоцкой // Витебские Губернские Ведомости. 1895.№37.

1896

51. Граф Михаил Николаевич Муравьев–Виленский // Витебские Губернские Ведомости. 1896. №77—79.
52. Значение царствования императрицы Екатерины II для Западного края вообще и Витебской губернии в частности // Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1896. №22. С. 1115—1124. Асобн. выд.: Витебск, 1896.
53. М.Л.Веревкин: Некролог // Витебские Губернские Ведомости. 1896. №16.
54. Сапунов А., кн. Друцкий–Любецкий В. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии. Витебск, 1896. 262, 144 с.

1898

55. Достоверность отрывка из Полоцких летописей, помещенного в «Истории России» Татищева под 1217 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Кн. III. Москва, 1898. С. 3—13.

56. Исторические отношения Руси Белой и Великой // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 год. Витебск, 1898. Асобн. выд.: Витебск, 1898. 20 с.
57. Разбор (рецензия) сочинения Фр. фон Кейслера «Окончание первоначального русского владычества в Прибалтийском крае в XIII ст.» // Известия Императорской Академии Наук. С.–Петербург, 1898. Асобн. выд.: С.–Петербург, 1898. 54 с.

1901

58. Губернаторский дворец в Витебске. Витебск, 1901. 32 с.
59. Могилев в двадцатых годах прошлого века // Под ред. Е.Р.Романова. Могилевская старина. Вып. 2. Могилев, 1901. С. 138—141.
60. А.С. Полоцк, Витебск и Минск в 20–х годах прошлого века // Витебские Губернские Ведомости. 1901. №113, 114, 128. Асобн. выд.: Витебск, 1901. 28 с.

1902

61. Архив Полоцкой духовной консистории // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества. Т. I. Москва, 1899. С. 234—287; Т. II. Вып. 1. Москва, 1900. С. 124—146; Т. II. Вып. 2. Москва, 1902. С. 297—311. Асобн. выд.: Москва, 1902. 103 с.
62. Архивы в городах Могилеве губ. и Минске // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества. Т. II. Вып. 2. Москва, 1902. С. 312—319. Асобн. выд.: Москва, 1902. 14 с.

1903

63. Памятники времен древнейших и новейших в Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1903 год. Витебск, 1902. Асобн. выд.: Витебск, 1903. 97 с.

64. Кустарная промывленность в Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1904 год. Витебск, 1903.

1904

65. Периодическая печать Витебской губернии // Памятная книжка Витебской губернии на 1905 год. Витебск, 1904.
66. План г.Витебска и пояснения к плану // Памятная книжка Витебской губернии на 1905 год. Витебск, 1904.
67. Церковь во имя святого пророка Илии в гор.Витебске. Витебск, 1904. 8 с.

1905

68. Замечательные населенные места Витебской и Могилевской губерний // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. С.–Петербург, 1905.

1906

69. Под ред. А.П.Сапунова. Список населенных мест Витебской губернии. Витебск, 1906. 450 с.

1907

70. Под ред. А.П.Сапунова. Землевладение и землевладельцы Витебской губернии в 1905 году. Витебск, 1907. 367 с.

1908

71. Общие сведения по Витебской губернии. I. Пространство. II. Города. III. Местечки // Памятная книжка Витебской губернии на 1908 год. Витебск, 1907.
72. Университет в Полоцке // Витебские Губернские Ведомости. 1908. №77, 80. Асобн. вид.: Витебск, 1908. 41 с.
73. Речь члена Государственной Думы А.П.Сапунова, произнесенная в заседании Думы 17 января в защиту законопроекта об урегулировании арендного вопроса. Витебск, 1908.14 с.

1909

74. Речь члена Государственной Думы А.П.Сапунова, произнесенная в заседании Думы 30 мая 1909 г., о необходимости изменения порядка выборов членов Государственного Совета от 9 губерний Западного края // Витебские Губернские Ведомости. 1909. №140. Асобн. выд.: Витебск, 1909. 16 с.

1910

75. Речь члена Государственной Думы А.П.Сапунова, произнесенная в заседании Думы 11 мая в защиту законопроекта, внесенного в Гос. Думу министром внутренних дел, о применении Положения о земских учреждениях 12 июня 1890 г. к губерниям Витебской, Минской, Могилевской и Подольской // Витебские Губернские Ведомости. 1910. №107. Асобн. выд.: Витебск, 1910. 12 с.
76. Очерк исторических судеб православия и русской народности в Белоруссии вообще и в пределах Полоцкой епархии в частности // Витебские Губернские Ведомости. 1910. №117—118; Полоцкие Епархиальные Ведомости. 1910. №23. С. 548—554; №25. С. 596—601. Асобн. выд.: Витебск, 1910. 30 с.
77. Белоруссия и белоруссы // Витебские Губернские Ведомости. 1910. 8 октября. Асобн. выд.: Витебск, 1910. 21 с.
78. «Чертеж» гор.Витебска 1664 года // Труды Витебской ученой архивной комиссии. Книга 1. Витебск, 1910. Асобн. выд.: Витебск, 1910. 31 с.

1911

79. Речь члена Государственной Думы А.П.Сапунова, произнесенная в заседании Думы 2 апреля в защиту законопроекта «о застройке», внесенного правительством // Витебские Губернские Ведомости. 1911. №79. Асобн. выд.: Витебск, б.д.

80. «Поправка», предложенная членом Государственной Думы А.П.Сапуновым в ст.5 законопроекта о праве застройки // Витебские Губернские Ведомости. 1911. №79. Асобн. вид.: Витебск, б.д.
81. Исторический очерк Витебской Белоруссии // Полоцко–Витебская старина. Кн. 1. Витебск, 1911. Асобн. вид.: Витебск, 1911. 37 с.

1912

82. Привилегии, данные королями польскими г.Витебску (за время с 1441 по 1784 гг.) // Полоцко–Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912. С. 327—336. Асобн. вид.: Витебск, 1912. 10 с.
83. Речи в Государственной Думе 3–го созыва (по стенографическим отчетам). С.–Петербург, 1912. 48 с.
84. Рисунки крепостей, построенных по повелению царя Ивана Грозного после завоевания Полоцка, в 1563 году // Полоцко–Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912. С. 299—313. Асобн. вид.: Б.м., б.д. 32 с.
85. Чей прах покоится в нише Полоцкого Софийского собора? // Полоцко–Витебская старина. Вып. II. Витебск, 1912. С. 351—358. Асобн. вид.: Витебск, 1912. 8 с.

1913

86. Отношение державного дома Романовых к Белоруссии // Витебский Вестник. 1913. №44, 45, 46.
87. Исторический очерк 50–летия Витебского губернского статистического комитета (22 сентября 1863—22 сентября 1913 гг.). Витебск, 1913. 37 с. Таксама: Памятная книжка Витебской губернии на 1914 год. Витебск, 1914.

1916

88. Балтийские славяне и 4–вековая борьба их с немцами // Витебский Вестник. 1916. №95, 100, 119, 128.

89. Витебский кафедральный св.Николаевский собор // Витебский Вестник. 1916. №31, 34, 44, 59, 80, 85, 92.
90. Сказания исландских, или скандинавских саг о Полоцке, князьях полоцких и реке Западной Двине // Полоцко–Витебская старина. Вып. III. Витебск, 1916. С. 1—34. Асобн. выд.: Б.м., б.д.
91. Способ запашки земли и посева хлебов в Белоруссии и в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII вв. // Полоцко–Витебская старина. Вып. III. Витебск, 1916. С. 325—329.

1922

92. Краткая характеристика белоруска // Белорусский этнограф. 1922. №2.

1923

93. Витебская губерния и ее место в Белоруссии. Витебск, 1923.

1924

94. Кто такие белоруссы? // Известия Витебского губкома РКП и губисполкома. 1924. №45.
95. Исторические судьбы Белоруссии // Известия Витебского губкома РКП и губисполкома. 1924. №47.
96. Очерк Витебской губернии в естественно–историческом и географическом отношениях // Бюллетень официальных распоряжений и сообщений Витебского ГубОНО. 1924. №4, 5, 6, 7.

1925

97. Кароткі нарыс гісторыі Віцебску (пасьмертны твор) // Віцебшчына. Пад рэд.М.І.Каспяровіча. Т. 1. Віцебск, 1925.

Бібліятэка А.П.Сапунова*

Опись книгам, оставшимся после проф<ессора>

А.П.Сапунова.

1. Рубон. Т. VIII. Вильно, 1847.
2. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг Вит<ебского> Цен<трального> архива. Т. 1, 4, 7, 8, 9, 12—4, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 26—29, 30, 32.
3. Археографический сборник документов, относящихся к истории С<еверо>-З<ападного> края. Т. 1, 2, 4—9, 11.
4. Источники русской агиографии. С.-Петербург, 1882.
5. Известия Имп<ераторского> Русского географического общества. Т. 50. Вып.1—2, 5, 6, 9.
6. Записки Новороссийского об<ществ>ва естествоиспытателей. Т. 40. Одесса, 1914.
7. Русская историческая библиотека. 7. С.-Петербург, 1882.
8. Народный Пеантеон (на франц<узском> яз<ыке>). 27 серия.
9. Полежаев. За 6 лет. С.-Петербург, 1912.
10. Н.Н.Ардашев. Граф Уваров. Москва, 1911.
11. Памятники старин<ной> русской литературы. Изд. Безбородко. С.-Петербург, 1862.
12. Свод результатов переписи 1897 г. II. IV.
13. Чтения в историч<еском> общ<ест>ве Нестора летописца. XII. Киев, 1898.

* Пералік кніг бібліятэкі пададзены паводле спісу, складзенага камісіяй па разбору матэрыялаў, што засталіся пасля смерці прафесара А.П.Сапунова. Спіс падаецца ў тым выглядзе, у якім ён быў складзены, за выключэннем выпраўлення відавочных памылак арфаграфіі і друку. Расшыфроўка скарачэнняў прыводзіцца ў вострых дужках, заўвагі аўтара — у квадратных.

14. Кипризович. Иосиф Семашко. Вильно, 1894.
15. Галичина, Буковина, Угорская Русь. Киев, 1915.
16. Что нам делать в Ю<го>-З<ападной> Руси. Киев, 1909.
17. Очерк отношений польского государства к православияю. Вильно, 1866.
18. Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к православию. Вильно, 1867.
19. Пролетарский сборник. Москва, 1918.
20. Полоцко-Витебская старина. Т. III.
21. Десятый археологический съезд в Риге. Москва, 1899.
22. Труды съезда в Вильно представителей братств. Вильно, 1910.
23. Государственная Дума. Уквзатель к стенографическим отчетам. С.-Петербург, 1910.
24. Города и поселения в уездах, имеющие более 2000 жителей. С.-Петербург, 1905.
25. Акты Виленской комиссии. 29. Вильно, 1902.
26. Сборник документов об административном устройстве С<еверо>-З<ападного> края при Екатерине II. Вильно, 1903.
27. Отчет о деятельности русского военно-исторического об<ществ>ва. С.-Петербург, 1909.
28. О чиншевом владении в губерниях западных и белорусских.
29. План Киева в 1695 г.
30. Оттиски видов С<еверо>-З<ападного> края. Витебск, 1891.
31. Витебская губерния (данные переписи 1897 г.). С.-Петербург, 1903.
32. В.Н.Юревич. Опыт объяснения имен князей литовских (оттиск-брошюра).
33. Романов. Ворколабовская летопись. Вильно, 1910.
34. В.Ігнатоўскі. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Выдан<не> III. Менск, 1921.
35. Н.Я.Никифоровский. Странички из недавней старины г.Витебска (с планом города, древним

- чертежом замка и восемью отдельными видами). Витебск<ая> Губ<ернская> т<ипо>-л<итография>, 1899.
36. Проф<ессор> Любавский. Основные моменты истории Белоруссии. М<оск>ва, 1918.
 37. Памятная книга Витебской губ<ернии>. 1864 г. Под редакцией А.М.Сементовского. С.-Петербург, 1884.
 38. Россия. Т. IX. Под редакцией В.П.Семенова.
 39. Жижневский. Памяти Ив.И.Лажечникова. Тверь, 1895.
 40. Проф<ессор> Беляев. История Полотска или С<еверо>-З<ападной> Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Москва, 1872.
 41. Коялович. Чтения по истории Зап<адной> Руси. С.-Петербург, 1884.
 42. П.Д.Брянцев. История Литовского государства. 1889. Вильно.
 43. Батюшков. Белоруссия и Литва. С.-Петербург, 1890.
 44. В.В.Антонович. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. I. Киев, 1885.
 45. В.Е.Данилевич. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. Киев, 1896.
 46. Вестник Европы. №2, 1902.
 47. М.Довнар-Запольский. Очерки истории кривичской и драговичской земель до конца XII столетия.
 48. Григорьев П.Г. Слово о полку Игореве. 1911.
 49. Без-Корнилович. Историч<еские> сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. 1855.
 50. Памятная книжка Витебской губернии за 1866 г.
 51. Курс белоруссоведения. 1918. Москва.
 52. Сементовский. Белорусские древности. С прил<ожением> 2 стран<иц> рукописного текста. Прим<ечания> А.П.Сапунова на эту книгу.
 53. В.Стукалич. Белоруссия и Литва. Витебск, 1894.
 54. Власт. Гісторыя Беларусі. Вільня, 1910.

55. Пичета. Белорусский язык как фактор национально-культурный. 1924.
56. Стукалич. А.П.Сапунов. К 25-летию его ученой деятельности.
57. Профессор Карский. Белоруссы. Т. I.
58. В.Б.Антонович. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV века. Т. I. Киев, 1878.
59. Фр.Ницше. Сумерки кумиров. Т. VI.
60. Русский Вестник. 1893. №№7—8.
61. Профессор Любавский. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. 1910.
62. Полоцко-Витебская старина. Кн. I. 1911.
63. Отчет о действиях общества Витебских сельских хозяев. 1899.
64. То же за 1909 г.
65. Дм.Довгялло. Битва при Грюнвальде 11/VII—1410 г. Вильно, 1909.
66. Стукалич. Краткая заметка о белорусском наречии. Витебск, 1895.
67. Что такое великорусское племя, из каких элементов оно составилось и как оно образовалось. Вырезка из неизвестного журнала.
68. Ив.Горбачевский. О волоках великого водного пути. Витебск, 1894.
69. Крывич. №5 за 1933 [так у тэксце — Л.Х.] г. Ковно.
70. Довгялло. Петр Великий в Северо-Западном крае.
71. Н.Я.Никифоровский. Гончарные терракоты Витебска по археологическим находкам.
72. Календарь на 1924 г. Издание Витебского Губернского Статистического Бюро. 1923.
73. Вырезка из журнала «Вестник Юго-Западной и Западной России». 1864. 2 статьи «Витебск».
74. Этнографическая карта белорусского племени Карского.

75. Материалы к статье «Рыболовство и рыбоводство в Витебской губ<ернии>».
76. Памятная книжка Витебской губ<ернии> за 1888 г.
77. Настольный энциклопедический словарь. I—VIII.
78. Эльке. Словарь общепользных сведений.
79. Бестужев-Рюмин. Русская история. Т. I. С.—Петербург, 1872.
80. Иловайский. История России. Т. I и II. М., 1884.
81. Карамзин. История Государства Российского. I—III. С.—Петербург, 1843.
82. Строев. Указатель к «Истории» Карамзина. 1884.
83. Журнал М<инистерства> Н<ародного> П<росвещения>. 1845. №48.
84. Сборник статей по истории Прибалтийского края.
85. М.И.Михельсон. Ходячие слова. 1 кн<ига>.
86. Археографический сборник документов. Т. X. Вильно, 1874.
87. Семенов. Живописная Россия. Т. I—IV. 3.
88. Беляев. Под впечатлением живого дела. Витебск, 1903.
89. Довнар-Запольский. Акты Литовско-Русского государства в I—M. 1899 [так у тэксце — Л.Х.].
90. Любавский. Литовско-русский сейм. 1 кн<ига>.
91. Полоцкая [далее ідзе пропуск у тэксце — Л.Х.] 1552 г. из Лаппо. 1905.
92. Инвентарь «Волюмина легум». Ч. I.
93. Обзор Витебской губернии. 1914.
94. Памятная книга Витебской губ<ернии>. 1878.
95. То же. 1865. 2 кн<иги>.
96. Полоцко-Витебская старина. Т. II и III.
97. Вопросы краеведения. 1923.
98. Памятная книжка Витебской губ<ернии>. 1876.
99. Труды Витебской ученой архивной комиссии. Кн. I. 1910.

100. Зеленцов. Очерк климата и флоры Виленской губернии.
101. Михельсон. 30 000 иностранных слов.
102. Герцен. Сочинения. Т. V. 1905.
103. Известия Минского общества любителей естествознания. I, 1912.
104. Карский. Белорусская речь. 1 кн<ига>.
105. Полное собрание речей императора Николая II.
106. Первухин. О тверских иерархах. 1901.
107. Скворцов. Почему Западная римская церковь отпала от единства с церковью восточной православной.
108. Карта Смоленской губернии.
109. Кароткі катэхізм для дзетак.
110. Военное дело в Польше при Сигизмундах (польски).
111. Закон о чиншевиках. 1896.
112. Ив.Малышевский. Правда об унии. 1889.
113. Подробный каталог изданий Виленской комиссии.
114. Приветствие Муравьеву от Некрасова. 4 листка.
115. Полное собрание русских летописей. Т. 1—9, 11, 13, 17.
116. Спрогис. Подробный алфавитный указатель к I—XIII т<омам> «Археогр<афического> сборника».
117. Труды десятого археологического съезда в Риге в 1896 г. Т. I и II.
118. Альбом «Комедии Островского».
119. Альбом 1812.
120. Список населенных мест Витебской губернии>.
121. Памятная книга Витебской губернии> за 1914 г.
122. Альбом художника Струкова.
123. Ив.Горбачевский. Экономический очерк Невельского уезда.
124. Корея.
125. Древне-русские некалендарные имена.

126. Макарий. История Русской церкви. 12 томов.
127. Монастыри Российской империи.
128. Берио. Библиографический очерк.
129. Голос древней церкви в защиту веры.
130. Соловьев. Россия и вселенская церковь.
131. Друженик. Раскол на Дону.
132. Олобмон. Из жизни Киевской губ<ернии>.
133. Чудецкий. О числе монастырей русских.
134. Школа мужей.
135. Титов. Русская православная церковь.
136. Смирнов. История христианской церкви.
137. Диккенса — 1 кн<ига>.
138. «Илиада» Гомера.
139. Гептамерон.
140. «Декамерон» Боккачио.
141. Песни Беранже.
142. Дарвин. Происхождение человека.
143. Пщелко. Эмиграционный вопрос в России.
144. Глазко. Тростники и грязь.
145. Адвокат за адвокатуру. Ртицин [Ртицин? — Л.Х.].
146. Ренан. Жизнь Иисуса.
147. Брем. Жизнь животных — 4 кн<иги>.
148. Прибалтийский сборник. 3 кн<иги>.
149. Журнал Мин<истерства> Нар<одного> Пров<ещения>. 3 кн<иги>.
150. Толстой. Взгляд на учеб<ную> часть России.
151. Довнар-Запольский. Из истории общественных течений в России. 2 кн<иги>.
152. Исторический Вестник — 1 кн<ига>.
153. Сапожников. Историческое значение России.
154. Фалькович. Картины из жизни в Московском государстве.
155. Довнар-Запольский. Мемуары декабриста.
156. Костомаров. История России.
157. <Костомаров> Русские древности. 2 кн<иги>.
158. Его же. Минин и Пожарский.
159. Обзорение русской истории до Петра I.
160. Иловайский. История России.
161. Коялович. История русского самосознания.

162. Роспись содержания «Русской старины».
163. Менделеев. К познанию России.
164. Рейгольд. Записки о Московской войне.
165. Брикнер. Смерть Павла I.
166. Добанов. Русские современные деятели. 2 кн<и-ги>.
167. Сапожников. Иноверцы и иноземцы в России.
168. Платонов. Статьи по истории.
169. Устрялов. Русская история. 2 кн<иги>.
170. Иконников. Опыт русской истории. 2 кн<иги>.
171. Альбом портретов.
172. Ноты.
173. Росьев. Гермоген.
174. Кульнев.
175. Россия и Италия.
176. Часослов. 2 кн<иги>.
177. Дело царевича Дмитрия.
178. Россия под скипетром Романовых.
179. Австро-Венгрия.
180. Пугачевщина.
181. Жиркевич. Пасынки военной службы.
182. Сельско-хозяйственная поземельная перепись 1917 г.
183. Государственная Дума (отчеты).
184. Мариинский институт.
185. Спутник по р<еке> Волге.
186. Немановов. Церковный вопрос.
187. Птицин. Пересмотр наших судебных законов.
188. Вергун. Галиция.
189. Сказание о Владимире.
190. Государственная Дума — 3 кн<иги>.
191. О русском обществе пароходства.
192. Зендинов. Чай и пошлина.
193. Нива (с портретом Сапунова) — 2 кн<иги>.
194. Княжна Тараканова.
195. Воскресенский. Славяне.
196. Гесен. Законы жизни.
197. Путеводитель по Киеву.
198. Морозов. Откровение в грозе.

199. Памяти Буслаева.
200. Самоквасов. О государственных цветах.
201. Памяти Майкова.
202. О социалистическом землеустройстве.
203. Мопассан. 2 кн<иги>.
204. Соколов. Остробрамская икона.
205. Шавельский. Евангелие и жизнь.
206. Рогозина. История Ассирии.
207. Новый завет. 2 кн<иги>.
208. Краткая история Украины.
209. Соколов. Рук<опись?> Буслаева.
210. Речь Уварова.
211. Тит Ливий.
212. Полное собрание сочинений Толстого. 44 кн<иги>.
213. Библиотека «Русского слова».
214. Достоевский — 1 кн<ига>.
215. Данилевский — 1 кн<ига>.
216. Данченко — 1 кн<ига>.
217. Лев Толстой — 3 кн<иги>.
218. История Москвы — 1 кн<ига>.
219. Достоевский — 2.
220. Немецкая книга — 1.
221. Салтыков-Щедрин — 2 кн<иги>.
222. Тургенев — 2 кн<иги>.
223. Ломоносов — 1.
224. Лермонтов — 3.
225. Мицкевич — 2.
226. Сенкевич — 2.
227. Календарь 1907.
228. История Востока — 1 кн<ига>.
229. Справочник Оршанского уезда.
230. Европейские классики — 1 кн<ига>.
231. Толстовская выставка.
232. Дневник писателя.
233. Толстой о совр<еменных?> соб<ытиях?>.
234. Толстой о значении русской революции.
235. А.Толстой. 7 кн<иг>.
236. Чехов — 20 кн<иг>.

237. Гоголь — 1 кн<ига>.
238. Екатерина II — 2 кн<иги>.
239. Фонвизин — 1 кн<ига>.
240. Крылов — 1 кн<ига>.
241. Соловьев. История России. 1 кн<ига>.
242. Пушкин — 7 кн<иг>.
243. Погодин — 2 кн<иги>.
244. Иловайский — 4 кн<иги>.
245. О влиянии росы на растения.
246. Хрестоматия.
247. Сельскохозяйственная жизнь.
248. Рецензии Сапунова на сочинения Кейслера — 4 кн<иги>.
249. Маслоковец.
250. Светочи русского самосознания.
251. Кропоткин. Хлеб и воля.
252. Каталог книг археоло<огической> комиссии.
253. Змигородский. Каталог монет.
254. Сапунов. Исторические судьбы Полоцкой епархии — 3 кн<иги>.
255. <Сапунов>. Торжество православия — 2 кн<иги>.
256. 8 гадзін працы.
257. Сватання.
258. Памяти Ожешко.
259. Одоевский — 1 кн<ига>.
260. Батюшков — 2 кн<иги>.
261. Дневник писателя.
262. Довгялло. Полоцкая епархия.
263. Матюшинский. Перенесение мощей Евфросинии.
264. Житие Евфросинии.
265. Отчет о Полоцком братстве.
266. Киселев. Велиж.
267. Учебные заведения Велижа.
268. Романов. Материалы по топографии Велижского уезда.
269. Выгонная земля Велижа.
270. О воссоединении униатов.
271. Описание рукописей Виленской губ<ернии>.

272. Романов. Общий очерк Витебской губ<ернии>.
273. Некролог Никонова.
274. Довгялло. Марковские гайдамаки.
275. Акты Витебской женской гимназии.
276. Сборник Археологического института.
277. Вестник арх<еологии?> и истории.
278. Никифоров. Сельск<ое?> школьн<ое?> образ<ование?>.
279. 12-й год в Витебской губ<ернии>.
280. Оглоблин. Полоцкий уезд.
281. Словарь производства.
282. Перепись Витебской губ<ернии>. 20 г<од?>.
283. Крестьянское хозяйство Витебской губ<ернии> — 2 кн<иги>.
284. Краснянский. Борисов и Борисовский уезд.
285. Николай. Минская епархия.
286. Гортынский. Гор<од> Могилев.
287. Справка о памятниках дер<евни> Лесной.
288. Краснянский. Мстиславль.
289. Сенненский уезд.
290. Добрянский. Вильно.
291. Рункевич. Минская епархия.
292. Виноградов. Гомель.
293. 12-й год в Вильне.
294. Собрание Виленской комиссии по разбору древних актов.
295. Белецкий. Обращение Виленского собора в анатомич<еский> театр.
296. Смоленск.
297. Довгялло. Смоленск.
298. Соловьев. Слуцк.
299. Краснянский. Минский департамент.
300. Корнилов. Русское дело в Северо-Западном крае.
301. Стрельцов. О высшем учебном заведении в С<еверо>-З<ападном> крае.
302. Сборник белорус<ского> Чудова монастыря.
303. Титов. Русская православная церковь.
304. Миловидов. К 50-летию освобождения крестьян.

305. Крачковский. Исторический обзор Виленского учебного округа.
306. Писарев.
307. Жиркевич. О Орловском.
308. Орловский. Смоленск в истории дома Романовых.
309. Воспоминания о Смоленске.
310. Смоленск в 1812 г.
311. Орловский. Судьба одной Смоленской святыни.
312. Орловский. Достопамятности Смоленска.
313. Смоленская старина.
314. Виленский календарь.
315. Обзор Витебской губ<ернии>.
316. Памятные кн<ижки> Витебской губ<ернии> — 17 кн<иг>.
317. Актовая речь по случаю воссоединения униатов.
318. Землевладение и землевладельцы Витебской губ<ернии>.
319. Витебская старина — 4 кн<иги>.
320. Рус. Лив. акты.
321. Белор<усский> архив.
322. X археолог<ический> съезд.
323. Западная Россия.
324. Горбачевский. Каталог древним актовым книгам.
325. <Горбачевский>. Археологический календарь.
326. Витебская губерния. Перепись 1897 г. — 2 кн<иги>.
327. 50-тилетие Виленского центрального архива.
328. Виленская чудотворн<ая> икона Б<ожьей> М<атери>.
329. Извеков. Описание православ<ных> приходов Виленской епархии.
330. Отчет Виленской публичной библиотеки — 2 кн<иги>.
331. Киприянович. Иосиф Семашко.
332. Довгялло. Витебская духовная семинария.
333. Никифоровский. Загадки.
334. Собрание актов по истории Литвы.
335. Сапунов. 75-тилетие Витебской гимназии.

336. Каталог библиотеки ученой архивной комиссии.
337. Пятницкий. Западная Двина.
338. Известия Московского сельскохозяйственного института — 2 книги.
339. Хребтов. Памятная книжка для собирания монет.
340. Э.Лабулэ. Народное образование.
341. Россия и окраины.
342. Среди поклонников сатаны.
343. Ксендз Мацкевич.
344. Новая дума.
345. Красовицкий. Санкт-Петербургская детская больница.
346. Труды I-го областного съезда сельских хозяев в Двинске.
347. Витебское губернское земство.
348. Отчет Виленской публичной библиотеки и музея 1902.
349. Устав Витебского церковного историко-археологического общества.
350. Труды съезда западно-русских православных братств.
351. Труды по лесному сбытному делу в России.
352. Дзевульский. Статистика населения Люблинской и Седлецкой губерний.
353. Морэ. Солнце.
354. Никольский. Земля, община и труд.
355. Птицин. Современная деревня.
356. Оглоблин. Обозрение столбцов Сибирских приказов.
357. Известия геологического комитета.
358. Кириллов. Третий Рим.
359. Гурко. Устой народного хозяйства России.
360. Сергиевская школа трезвости.
361. Сборник положений о пожертвованных капиталах.
362. Палестина и ее история.
363. Троицко-Сергиева пустынь.
364. Отчет Полоцкого церковного братства.

365. Зараксин. Березвечский монастырь.
366. Польский вопрос в Госуд<арственной> Думе.
367. Гутаркі аб гаспадарцы.
368. Отчет о действиях общества Витебских сельск-<их> хозяев за разн<ые> годы — 13.
369. Обзор Витебской губ<ернии>. 1906.
370. Обзор деятельности губернского земства.
371. Сельскохозяйственная жизнь. №1.
372. Отчет Витебского Владимирского братства.
373. Радавая рэспубліка.
374. Общество вспомоществования бедным в Велиже.
375. Полоцкий женский пансион.
376. Отчет Могилевского статистического комитета.
377. Программа историко-статистического описания церкви и прихода.
378. Виленский центральный архив древних актовых книг.
379. Устав Витеб<ского> церковн<ого> истор<ико>-архивн. [так у тэксце — Л.Х.] общества.
380. Устав Общества изучения Белор<усского> края в г.Могилеве.
381. Устав Витебского противораскольничьего миссионерского комитета.
382. Устав Витебского кружка любителей шахматной игры.
383. Устав Витебской кассы взаимопомощи.
384. Корнилов. Русское дело в С<еверо>-З<ападном> крае.
385. Сведения о учебных заведениях Витебской дирекции нар<одных> училищ.
386. Отчет о состоянии церк<овно>-прих<одских> школ Полоцкой епархии.
387. Памятная книга 1910 г.
388. Никифоровский. Приметы и поверья Витебской Белоруссии.
389. Сапунов. Речи в Государственной Думе.
390. Мельников-Печерский. Сочинения — 21 кн<ига>.

391. Сапунов. Историческая записка 75-тилетию Витебской гимн<азии> — 3 кн<иги>.
392. <Сапунов>. Двинские или Борисовы камни — 14 экз<емпляров>.
393. Окончание первоначальн<ого> русского владычества в Прибалт<ийском> крае — 1.
394. <Сапунов>. Архивы в Могилеве и Минске — 8 экз<емпляров>.
395. <Сапунов>. Исторические судьбы Полоцкой епархии 22 экз<емпляра>.
396. <Сапунов>. Чертеж г.Витебска — 4 экз<емпляра>.
397. <Сапунов>. Пребывание Екатерины II в Полоцке — 1 экз<емпляр>.
398. <Сапунов>. Способ запашки хлебов в Белоруссии.
399. <Сапунов>. Исторический очерк Витебской Белоруссии.
400. Витебский Марков монастырь.
401. План г.Вильна.
402. Подписной лист на издание «Истории г.Витебска» — 38 экз<емпляров>.
403. Зажынкi.
404. Е.Белецкий. Под польским игом.
405. А.Красковский. Борьба против унии и единство русского народа.
406. Ярушевич. Ревнитель православия Константин Острожский.
407. Жильбер де Ленуэ. Путешествие по Литве 15 в.
408. Белорусский учитель в 1909.
409. Белоруссы — 1 кн<ига>.
410. Котович. Портреты деятелей воссоединения унии.
411. Жукович. О русском земледелии в Зап<адном> крае.
412. Белецкий. Краткий обзор деят<ельности> Виленского учеб<ного> окр<уга> с 1803—1869.
413. Киприянович. Истор<ический> очерк правосл<авия> и катол<ицизма> в Белоруссии и Литве.

414. Коялович. История воссоединения зап<адно>-русск<их> униатов ст<арых> времен.
415. Прот<оиерей> Г.Шавельский. Последнее воссоединение с прав<ославной> церковью униатов Полоцкой епархии.
416. Василенко. Очерки по истории Зап<адной> Руси и Украины.
417. Очерк отношения польского [далее ідзе пропуск у тэксце — Л.Х.] к православию и правосл<авным>.
418. Записки С<еверо>-З<ападного> о<тдела> Императорского Р<усского> г<еографического> о<бщества>. Кн. III. 1912.
419. Соболевский. Очерк русской диалектологии.
420. Белецкий. Родоприсхождение митр<ополита> Иосифа Семашко.
421. Вестник Народ<ного> Комис<сариата> Просвещ<ения>. 1921. №2.
422. Договор рады В<еликого> К<няжества> Литовского с в<еликим> к<нязем> Сигизмундом Августом.
423. Новая скорбная летопись православия в Западной России.
424. Стукалич. Краткая заметка о белор<усском> наречии.
425. Шевченко. Кацярына.
426. Я.Купала. Стихотворения.
427. Дудка беларуская.
428. Пан Тадэвуш, Думкі — Марцынкевіча.
429. Вестник Зап<адной> России. 1864—1867 — 24 кн<иги>.
430. Полный латинский словарь.
431. Латинско-русский лексикон Кронсьерго.
432. Вейсман. Греческо-русский словарь.
433. Басни Эзопа.
434. Огнев. Военский устав о наказаниях.
435. Латинская хрестоматия Виноградова.
436. Кофод. Хуторское расселение.

437. Васильев. О творческих началах русского народа.
438. Петровский. Игорь и Ольга.
439. Г.Покколи. Анархизм в свете научного анализа.
440. Исторический Вестник 1916. 36—37 — 2 кн<и-ги>.
441. Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаг<анды> к русской вере. В. II.
442. Отечественные записки. 1876. №8.
443. Иосафат Кунцевич.
444. Памятная книжка Витебской губернии за 1896 г.
445. Памятная книжка Виленской губ<ернии> за 1902 г.
446. Материалы к вопросу о влиянии местного применения холода в области сердца на его деятельность и темп тела в лихорад<очных?> болезнях.
447. Польский вопрос в Государственной Думе 3 созыва.
448. Пестржецкий опыт аграрной реформы.
449. Финляндская окраина в составе русского государства.
450. Котельников. История производства и разработки всеобщей переписи населения 1897 г.
451. Государственно-правовое положение Финляндии — Эриха.
452. В.Шемякки. Церковная школа и духовная бюрократия.
453. Польский катехизис.
454. Законопроект об упраздн<ении> в Бел<оруссии> чинша.
455. Жиркевич. Архимандрит Зосима невинен.
456. Жиркевич. Жизнь во Христе старца Зосимы.
457. Перечневая опись ц<ерковно?>-сл<авянк-их?> рукописей.
458. Внебрачные дети — улучшение их участи.
459. К юбилею Миловидова.
460. Сапожников. О преобразовании календаря.

461. Ф.Бюруля. Случай частичной старости.
462. Е.Федоров. Подготовка Финляндской революции.
463. Босния и Герцеговина.
464. Устав кр<стьянского> поземельного банка.
465. Шавельский. Небольшая экспедиция в прошлое.
466. Не посягайте на православие.
467. Посещение Савина Строжевского монастыря.
468. О преп<одавании> слав<янского> языка в сре<д<них> уч<ебных> заведениях.
469. Наша Ніва. 1908. №12.
470. Паўлінка. Я.Купала.
471. В.Леманский. Сербия.
472. Аб чым у нас гаманяць.
473. Федченко-Чоповский. Промышлен<ные> и природн<ые> богатства Галиции.
474. Лаппо. Тверской уезд в 16 в.
475. Устой. 1882. №3—4.
476. Довнар-Запольский. Из истории обществ<енных> течен<ий> в России.
477. Биография Селиванова.
478. Послание царя Ивана Васильевича с куп<цом> Василием Позняковым.
479. Р.Кошутич. Сербский народ.
480. Краткий обзор историографии.
481. М.Дубровский. Житие препод<обной> Ефросинии.
482. Никаноров. Церк<овные> вопросы в IV Гос<ударственной> Думе.
483. Бальковский. Празднование 100-летия в ВУС.
484. Элинская грамота.
485. СУУМ СУИКВЭ.
486. Змигородский. Каталог монет и медалей музея.
487. Вит<ебская> уч<еная> архивная комиссия.
488. Акт в Вит<ебской> женс<кой> гимназии.
489. Кассы взаимопомощи народных учителей.
490. Историческое назначение России.
491. Л.Тихомиров. Государственность и религия.
492. Как заставляли финляндцы православных соблюдать лютер<анские> праздники.

493. Герье. О конституции.
494. И.П.Васильев. Вторая Дума.
495. А.Эшенбах. Патриарх Гермоген.
496. В.Стукалич. Авторское право.
497. М.Якушевич. Недуги школьного классицизма.
498. По поводу реформы мирового института.
499. Баренбаум. Наброски.
500. Рождественский. Слово правды о церковных школах.
501. Крестьянство и Советская Власть.
502. Отчет о состоянии церковного братства.
503. Е.А.Лихач. Ближний боярин Аф.Нащокин.
504. Соболевский. Собрание об Остробрамской иконе.
505. Лассаль. Сущность Конституции.
506. Полетика. Правительство на окраинах.
507. Азбука—пропись времен царя Алексея Михайловича.
508. Что такое Учредительное собрание.
509. Соболевский. Доблестная кончина трех литовцев.
510. Митроцкий. Перенесение мощей преподобной Ефросинии.
511. В.Буре. №2. Сенно.
512. Католические молитвы.
513. Корнилов. Самодержавие, православие и католицизм.
514. Птицин. Пересмотр наших судебных законов.
515. Право русских в Финляндии.
516. Экономический Вестник. 1921. №1.
517. Устав двор<янского?> зем<емельного?> банка.
518. №1. Известия Всерос<сийского> национ<ального> банка.
519. Контти. Лондон в кармане (по-французски).
520. Шмидт. Польско-русский и русско-польский словарь.
521. <Сапунов>. Рисунки крепостей, построенных по приказанию царя Ивана Грозного по завоевании Полоцка — 2 экз<емпляра>.
522. Стеногр<афический> отчет. Госуд<арственная> Дума. Вторник. 11 мая 1910.

523. Привилегии, данные польскими королями г.Витебску. Дело Мин<истерства> Юстиции. №52.
524. Сборник Археологического института. Кн. IV.
525. Памятная книжка Виленского ген<ерал>-губ<ернаторства> на 1868 г.
526. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных комиссией для разбора древних актов.
527. Турчининова. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен.
528. Тарас на Парнасе. Белор<усская> поэма.
529. Беларускі каляндар «Нашае Нівы» на 1911 г.
530. Проф<ессор> Пичета. Введение в русскую историю.
531. Программы русских социалистических партий.
532. Памятная книжка г.Смоленска.
533. Е.С.Канчер. Белорусский вопрос.
534. Журн<ал> «Былое». 1906. Март.
535. В.Сергиевич. Русские юридические древности.
536. И.П.Корнилов. Путевые заметки.
537. Историческое известие о возникшей в Польше унии.
538. Инж<енер> Максимов. О Черном<орско>-Балт<ийском> водном пути.
539. А.Веселова. Прибалтийские немцы.
540. Памятная книжка Витебской губ<ернии> на 1898 г.
541. То же на 1903 г.
542. Сатиры в прозе. М.Е.Сальникова.
543. Сапунов. Западная Двина. Витебск, 1893.
544. <Сапунов>. Сказание исландских или скандинавских саг о Полоцке.
545. <Сапунов>. Чертеж г.Витебска 1661 г. [так у тэксце — Л.Х.].
546. То же.
547. Оттиски из «Витебской старины». Т. V.
548. <Сапунов>. Краткий очерк историч<еских> судеб Полоцкой епархии.

549. Окончание первоначального русского владычества в Прибал<тийском> крае в XIII ст. Рецензия А.П.Сапунова — 2 экз<емпляра>.
550. <Сапунов>. Исторический очерк 50-тилетия Вит<ебского> Губ<ернского> Стат<истического> комитета. 22/IX-63 — 22/IX-13. Витебск, 1913.
551. Список населенных мест Витебской губ<ернии>.
552. <Сапунов>. Пребывание имп<ератрицы> Екатерины II в Полоцке.
553. <Сапунов>. Способ запашки земли и посева хлебов в Белоруссии и В<еликом> К<няжестве> Литовском в конце XVI и начале XVII стол<етий> (перевод с латинского).
554. <Сапунов>. Двинские или Борисовы камни. Витебск, 1890.
555. <Сапунов>. Речь, произнесенная 8/VII в Витебской мужской гимназии.
556. <Сапунов>. Чуд<отворная> икона Цес<арской> Б<ожией> М<атери> в местечке Усвятах.
557. <Сапунов>. Освящение Спасо-Преображ<енской> церкви в м.Усвятах.
558. <Сапунов>. Исторический очерк Витебской Белоруссии. Витебск, 1911.
559. <Сапунов>. Привилегии, данные королями польскими г.Витебску.
560. Сапунов. Губернаторский дворец в г.Витебске.
561. Сапунов. Речи в Государственной Думе 3 созыва.
562. Сапунов. Речи в Государственной Думе 3 созыва.
563. <Сапунов>. а) б) в) Очерк Витебской губернии в естествен<но>-историч<еском> и статист<ическом> отношении.
564. Сапунов. Памятники времен древнейших и новейших в Витебской губ<ернии>.
565. Сапунов. Витебская старина. Т. I, IV, V.
566. Часть IV тома «Витебской старины». Стр. I, 183—384.

567. <Сапунов>. Река Зап<адная> Двина (рос.пер.).
568. <Сапунов>. Истор<ическая> записка 75-летия Витебской гимназии.
569. <Сапунов>. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губ<ернии>.
570. <Сапунов>. Двинские камни. 1890.
571. Разрозненная часть «Зап<адной> Двины» с прибавлениями.
572. Материалы к статье «Рыбоводство и рыболовство в Витебской губ<ернии>».
573. Папка с мелкими печатными трудами. Всего 33 брошюры.
574. Витебская старина. Т. I. 1883. С собственноручными заметками А<лексея> П<арфеновича> на переплете и крышках-листах.
575. 1 и 2 гл<авы> «Истории г.Витебска» на пишущей машинке, проверенные самим автором гл<ава> I 20 стр<аниц>, гл<ава> II 27 неп<рономерованных?> стр<аниц> текста, главы сшиты в двух местах ярко-розовой ниткой.

Старшыня Мелешка.

Сябры: В.Краснянский,
Постнікаў,
Сапунова.

Сэкратар Д.Васілеўскі.

ДАВВ, ф. 1947, воп.1, спр.11, арк.66—70.

Асноўныя даты жыцця і творчасці А.П.Сапунова

- 1852** Нарадзіўся 15 сакавіка ў мястэчку Ёсвяты Віцебскай губерні ў сям'і купца і сялянкі.
- 1862—1869** Вучыўся ў Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі.
- 1869—1873** Вучыўся ў Санкт-Пецябургу на гістарычна-філалагічным факультэце, быў стыпендыятам міністэрства народнай асветы.
- 1873** Папячыцелем Віленскай навучальнай акругі прызначаны выконваючым абавязкі выкладчыка старажытных моў у Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі.
- 1874** Атрымаў пасведчанне аб прысваенні звання настаўніка гімназіі з правам выкладаць гісторыю (выкладчыкам Аляксандраўскай гімназіі працаваў да 1896 г.). Ажаніўся з Юліяй Садокіеўнай Валковіч.
- 1881** У «Памятнай кніжцы Віцебскай губерні на 1881 год» была змешчана першая публікацыя — нарыс «Гістарычныя звесткі пра віцебскі замак».
- 1882** Абраны правадзейным сябрам Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта.
- 1883** З друку выйшаў першы том «Віцебскай даўніны».
- 1885** Абраны сябрам-спаборнікам таварыства старажытнасцяў расійскіх пры Маскоўскім універсітэце. З друку выйшаў чацвёрты том «Віцебскай даўніны».

- 1888** З друку выйшаў пяты том «Віцебскай даўніны».
- 1890** Абраны правадзейным сябрам гістарычнага таварыства пры Пецярбургскім універсітэце.
- 1891** Абраны сябрам–карэспандэнтам Маскоўскага археалагічнага таварыства. Разам з Е.Р.Раманавым даследаваў курганны могільнік у сваім маёнтку Кахоўка Вярохоскай воласці Віцебскага павета.
- 1893** Удзельнічаў у працы IX археалагічнага з'езда ў Вільні. Стаў адным з заснавальнікаў Віцебскага царкоўна–археалагічнага музея. Абраны правадзейным сябрам Рускага геаграфічнага таварыства. З друку выйшла кніга «Рака Заходняя Дзвіна».
- 1894** Абраны сябрам–супрацоўнікам Рускага археалагічнага таварыства.
- 1895** Абраны сябрам–карэспандэнтам Курляндскага таварыства «Literatur und Kunst».
- 1896** Прызначаны часова выконваючым абавязкі архіварыгуса Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг. Упершыню прызначаны ганаровым міравым суддзёй Віцебскай акругі (потым выконваў гэтыя абавязкі да 1917 г.). Ад Пецярбургскай Акадэміі навук атрымаў залаты Ўвараўскі медаль за разгляд сачынення Фрыдрыха фон Кейслера «Заканчэнне першапачатковага рускага ўладарніцтва ў Прыбалтыйскім краі ў XIII ст.». З друку выйшла кніга «Матэрыялы па гісторыі і геаграфіі Дзісенскага і Вілейскага паветаў Віленскай губерні».
- 1897—1901** Працаваў памочнікам інспектара студэнтаў Маскоўскага універсітэта.

- 1901—1907** Выконваў абавязкі сакратара Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта.
- 1903** З друку выйшла кніга «Помнікі часоў найстаражытнейшых і найноўшых у Віцебскай губерні».
- 1906** Святкаванне 25-годдзя навуковай і літаратурнай дзейнасці.
- 1907—1912** Сябра III Дзяржаўнай Думы.
- 1909** Абраны ганаровым сябрам Віцебскай навуковай архіўнай камісіі.
- 1911** Дэпартамент герольдыі Сената прызнаў А.П.Сапунова ў патомнай дваранскай годнасці з правам унясення ў трэцюю частку дваранскай радаводнай кнігі.
- 1913** Зацверджаны на пасадзе выкладчыка Маскоўскага археалагічнага інстытута па кафедры старажытнасцяў Паўночна-Заходняга краю. Абраны прафесарам і ганаровым сябрам гэтага ж інстытута. Абраны ганаровым сябрам Таварыства вывучэння Магілёўскай губерні. У другі раз прызначаны на пасаду сакратара Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта. Абраны таварышам старшыні Віцебскай навуковай архіўнай камісіі.
- 1918** Выдадзены падпісны ліст на «Гісторыю горада Віцебска». Абраны ганаровым сябрам Беларускага навукова-культурнага таварыства ў Маскве. Працаваў загадчыкам статыстычнага аддзела Віцебскага губвыканкама, пазней — загадчыкам секцыі дэмаграфічнай статыстыкі Віцебскага губстатбюро. Узяў шлюб з Марыяй Іпацеўнай Талоцкай.

- 1919—1922** Працаваў архіварыусам Віцебскага губернскага архіўнага фонда. Аглядаў вальасныя, сядзібныя і царкоўныя архівы Віцебскага, Сенненскага і Аршанскага павеатаў Віцебскай губерні.
- 1921** Атрымаў ліст з Народнага камісарыята асветы Беларусі з прапановай пераехаць у Менск «у якасці прафесара мясцовых Вышэйшых Навучальных Устаноў і сябра Інстытута Беларускай Культуры», а таксама падрыхтаваць да выдання свае працы па беларусазнаўстве.
- 1922—1924** Працаваў выкладчыкам Віцебскага інстытута народнай адукацыі (пасля 1923 г. — Вышэйшага педагагічнага інстытута). Абраны сябрам-карэспандэнтам Цэнтральнага бюро краязнаўства пры Расійскай Акадэміі навук.
- 1924** Уздзельнічаў у стварэнні таварыства краязнаўства ў Віцебску. Пастановай Савета народных камісараў БССР з 1 кастрычніка была прызначана пажыццёвая пенсія па стаўцы адказнага работніка 17-га разраду тарифнай сеткі. 2 кастрычніка ў 10 гадзін вечара памёр.

Змест

Вытокі	5
У губернскай гімназіі	15
Універсітэцкія гады	22
Першыя гады ў Віцебску	27
«Віцебская даўніна»	33
На точышчы археалогіі	53
Хто зруйнаваў Замкавую гару?	71
Віцебскае старажытнасховішча	83
Перад ад'ездам у Маскву	99
«Лепшы час майго жыцця»	115
«Піянер правінцыйнай навукі»	121
Дэпутат Думы	133
З навуковай архіўнай камісіяй	151
На савецкай службе	165
Апошнія гады	177
Спадчына і памяць	205
Бібліяграфія прац	219
Бібліятэка А.П.Сапунова	229
Асноўныя даты жыцця і творчасці	251

Навукова-папулярнае выданне

Людміла Хмяльніцкая
Гісторык з Віцебска
(жыццяпіс Аляксея Сапунова)

Адкажны за выпуск *Зміцер Колас*.
Тэхнічны рэдактар *Віктар Аўтушка*.
Карэктар *Ларыса Дарожка*.
Вёрстка *Рагнеда Аляхновіч*.

Падпісана ў друк з арыгінал-макета 14.03.2001. Фармат 84×108 ¹/₃₂.
Папера афсетная. Гарнітура «Балтыка». Афсетны друк.
Ум.-друк. арк. 13,44. Наклад 500. Заказ **284**.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі Беларусь
АРКБ 007—98, ч. 1; 22.11.400

Выдавецтва «Энцыклапедыкс».
Ліцэнзія ЛВ №395 ад 02.08.1999.
220100 Мінск, вул. Кульман, 28—163.

Надрукавана з гатовых пазітываў заказчыка
ў друкарні УП „Ходр“ ГА БелТІЗ, вул. Вызвалення, 9, Мінск, 220013.
Ліцэнзія ЛП №91 ад 15 жніўня 2000 г.

прафесар, які на той час ужо зрабіў сабе бліскучую кар'еру, аказаў значны ўплыў на свайго выхаванца, і таму пра яго варта сказаць асобна.

Прызнанне Ё.І.Ламанскага ў навуковым свеце адбылося вельмі рана. Ужо ў 1860 г. за сваю выпускную студэнцкую або, як тады яе называлі, магістарскую працу «Пра славянаў у Малай Азіі, Афрыцы і ў Іспаніі» ён атрымаў палавінную Дзямідаўскую прэмію — адну з найбольш прэстыжных навуковых узнагарод, якую прысуджала Пецярбургская Акадэмія навук⁴⁰. Такому поспеху ў значнай ступені садзейнічалі тыя выказаныя ў працы ідэі, якія пазней зрабілі Ламанскага буйнейшым апалагетам славянафільства і панславізму. У 1862—1864 г. ён зрабіў падарожжа па славянскіх землях, пасля чаго надрукаваў серыю нарысаў, у якіх выказаў думку пра адметнасць славянскага племя і ягонай асветы, а таксама неабходнасць аб'яднання ўсіх славянаў на падставе рускай мовы, якую лічыў агульнай для ўсяго славянства літаратурнай мовай. У 1865 г. ён атрымаў кафедру ў Пецярбургскім універсітэце і стаў настойліва даводзіць неабходнасць вывучэння славянаў у мэтах развіцця рускай самасвядомасці. Ягоня паслядоўнікі ў навучы стварылі цэлую школу славістаў і пазней кіравалі кафедрамі ў розных універсітэтах і духоўных акадэміях Расійскай імперыі⁴¹.

⁴⁰ Мезенин Н.А. Лауреаты Демидовских премий. Ленинград, 1987. С.122.

⁴¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т.ХVII. С.—Петербург, 1896. С.288.

Таму я знаходжу, што нацыяналізацыя навуковай маёмасці майго мужа і перадача яе ў Віцебскае аддзяленне Дзяржаўнага Беларускага Музея цалкам адпавядае волі нябожчыка; я ж са свайго боку вельмі прашу Вас прыняць меры да таго, каб рукапісы–аркушы «Гісторыя г.Віцебска» і прыкладзеныя да яе «Пісцовыя кнігі», матэрыялы для біяграфіі мужа і асабістая ягоная перапіска, узятыя старшынёй камісіі па нацыяналізацыі маёмасці памерлага А.П. — у Менск, былі пасля выкарыстання іх таксама вернуты ў Віцебскі Музей для захавання іх разам з навуковай і інвентарнай маёмасцю»²⁹². На жаль, ні воля Сапунова, ні пажаданне ягонай удавы не былі выкананы, а наадварот, з музея ў Менск хутка былі дадаткова высланы некаторыя сапуноўскія рукапісы, пра што мы ўжо згадвалі ў раздзеле пра гісторыю стварэння «Віцебскай даўніны». Ні раней, ні пазней узятыя з Віцебска рукапісы назад ужо не вярнуліся.

Тым часам перададзеную ў музей навуковую спадчыну Сапунова пачалі пакрысе выкарыстоўваць: для чытання цыкла лекцый у падшэфнай частцы дыяпазітывы з сапуноўскай калекцыі ў часовае карыстанне браў мастак Зінові Горбавец; «камплект рэпрадукцый гістарычных і палеаграфічных здымкаў» быў перададзены з музея кабінетам Ветэрынарнага інстытута і Белпедтэхнікума, а калекцыя «рэпрадукцый па полацка–віцебскай даўніне» —

²⁹² ДАВВ, ф.1947, воп.1, спр.16, арк.384.

²⁹³ Тамсама, спр.11, арк.64; спр.17, арк.12, 25.

ISBN 985-6599-23-7

9 789856 599234 >

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СІМӘНДІ БІЛІМ АЛҒАШҚЫ МАДРИСТІК ҚАБІЛЕТ ЖАҒДАЙЫН АНЫҚТАУ ЖАҒДАЙЫ